

OTA FILIP / O vyhnáních literatur a o lesku,
slávě a bídě exilu a písčících exulantů

JAN HOLZER / Porozumět politice v Rusku

IVANA RYČLOVÁ / Tragédie Alexandra Fadějeva

LADISLAV KESNER / Umění, mysl,
neuroscientismus a humanitní vědy

Kontexty

časopis o kultuře a společnosti

OLDŘICH VINAŘ / Jeden svět, nebo dva?

RAYMOND TALLIS / Může Bůh sídlit v mozku?

JOSEF MLEJNEK / Další dva nečekané odchody

WOJCIECH WENCEL / Setkání s Bohuslavem Reynkem

FRANTIŠEK MIKŠ / Krajinomalby Maxe Beckmanna

6/2011

NAKLADATELSTVÍ
VYŠEHRAĐ
SPOL. S R. O.

VÍTA NEJEDLÉHO 15,
130 00 PRAHA 3
tel./fax: 224 221 703
info@ivysehrad.cz

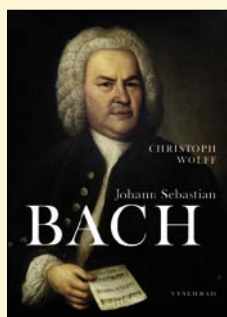
Vyšehrad – expedice,
Štěrbolská 44/1307,
102 00 Praha 10
tel./fax: 271 961 380
distribuce@ivysehrad.cz

Při nákupu
v **expedičním skladu**
sleva 20 %
na **www.ivysehrad.cz**
sleva 15 %

Christoph Wolff

JOHANN SEBASTIAN BACH

Kniha o životě geniálního barokního skladatele, varhaníka, cembalisty, dirigenta, učitele a teoretika, shrnuje všechno, co je dnes zjištěno o J. S. Bachovi. Dílo poskytuje neuvěřitelné množství faktů a řadu objevných závěrů. Pomocí četných vyobrazení a mnoha dobových citátů přenášejí čtenáře do Bachovy doby a prostředí, a stále odkazují na jeho skladby. Milovník hudby může číst knihu jako román, odborník v ní najde nepřehledný faktický materiál a díky bohatému rejstříku také orientaci v rozsáhlé bachovské literatuře.

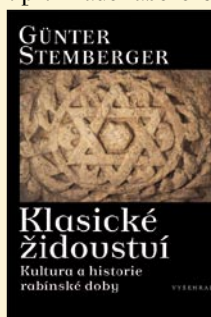
Váz.,
544 s.,
698 Kč

Günter Stemberger

KLASICKÉ ŽIDOVSTVÍ

Kultura a historie rabínské doby

Text přináší nejnovější výsledky bádání z oblasti judaistiky, historie a archeologie, ale současně se opírá o odkaz tradiční rabínské literatury. Rabínské židovství se snaží představit jako celistvou historickou skutečnost, přičemž nastiňuje některé vnější dějinné okolnosti, pokouší se vylíčit kulturněhistorické souvislosti, zdůrazňuje problematiku náboženského práva, halachy atd. Sleduje sociální i hospodářský vývoj, zabývá se vztahem vládnoucích sil a židovské společnosti. Stále však systematicky zdůrazňuje, že židovství je v první řadě náboženství činu, nikoli

víry, ačkoli se jedno od druhého nedá jednoznačně oddělit.

Váz.,
240 s.,
328 Kč

Wolfgang Krieger

DĚJINY TAJNÝCH SLUŽEB

Od faraonů k CIA

Tajné služby, agenti, šifrovací techniky a kontrašpionáž nejsou vynálezem novověku, ale jsou zde odnepaměti. Ve svém strhujícím a hluboce fundovaném přehledu W. Krieger ukazuje výzvedné techniky a tajné agenty jako organickou součást tří tisíciletí lidských dějin a dokládá postupný vývoj tajných služeb. I známé historické události se v tomto pohledu mohou ukázat v novém světle. Autor barvitě líčí, jakou roli v konkrétních případech tajné služby sehrály, a mistrně rozplétá složité předivny vztahů v této šedé zóně pohybuující se často na hranicích ilegality.

Váz.,
328 s.,
388 Kč

HOST

www.hostbrno.cz

měsíčník pro literaturu a čtenáře /

próza • poezie • kritika • recenze
eseje o kultuře a literatuře
rozhovory se spisovateli
nezavedená literatura
světová literatura
literární historie
tematické bloky

VYUŽIJTE VÝRAZNOU SLEVOU NA KLASICKÉ ČI ELEKTRONICKÉ PŘEDPLATNÉ
UKÁZKOVÉ ČÍSLO ZDARMA

Návštěvníci Uměleckoprůmyslového muzea v Brně mají od 9. prosince do poloviny března příštího roku možnost zhlédnout zajímavou výstavu *Obrazy mysli / Mysl v obrazech*. Rozsáhlý a ojedinělý výstavní projekt, doprovázený velkorysým čtyřsetstránkovým katalogem, připravila brněnská Moravská galerie ve spolupráci s Deutsches Hygiene-Museum v Drážďanech. Jde o první takto pojatý projekt i v mezinárodním měřítku, jenž představuje různé způsoby prezentování lidské mysli od starověku po současnost, a to jak v oblasti umění, tak i vědy; obsáhlá expozice zahrnuje nejen množství skvostných uměleckých děl, jež u nás dosud nebyla k vidění (od Leonarda da Vinci a Rembrandta přes Edvarda Muncha až po Antonyho Gormleye), ale například i nejrůznější vědecká a lékařská zobrazení mozku, od středověkých medicínských traktátů a iluminovaných rukopisů přes anatomické ilustrace z 19. století až po současné digitální biomedicínské obrazy a vizualizace.

Toto propojení uměleckých děl se zobrazeními vědeckými, ať již archaickými, či těmi nejmodernějšími, rozhodně není samoúčelné. Cílem kurátorů výstavy a editorů doprovodného katalogu (Ladislav Kesner, Colleen M. Schmitz) není pouhé srovnání či zmapování historie různých způsobů a metod, jimiž byla a je v umění a vědě zobrazována lidská mysl. Svým výstavním projektem míří ještě dál – chtějí upozornit na některé nejnovější trendy v oblasti přemýšlení o uměleckých dílech a jejich prezentaci, do nichž stále výrazněji vstupují poznatky z rychle se rozvíjejících neurověd o tom, jak člověk vnímá nejrůznější obrazy, jež jsou založeny především na výzkumu mozku nejmodernějšími technologiemi.

Otázky nastolené brněnským výstavním projektem jsou však zásadnějšího charakteru a mají mnohem širší dopady, než by se mohlo zdát (viz příspěvek Ladislava Kesnera, s. 42–55). V současné době jsme svědky tendence nejrůznějších neurovědů stále odvažněji a radikálněji pronikat z oblasti medicíny a biolo-

gie také na půdu humanitních věd a zabývat se i těmi aspekty mysli, jimž běžně přisuzujeme klíčové místo v definování lidské podstaty a kultury – tedy do oblastí, kterými se tradičně zabývá filosofie, antropologie, psychologie, ale například i estetika, muzikologie či dějiny a teorie umění. Někteří z těchto radikálních neurovědů zacházejí dokonce tak daleko, že interveňují i do oblasti teologie a tvrdí, že náboženská víra je dána vlastním mechanismem fungování lidského mozku, v němž existuje něco jako „bod Boha“, kde se nachází centrum lidské potřeby transcendentna (viz polemický text Raymonda Tallise „Pátrání po bodu G“, s. 56–60). Ony širší otázky, které nám zmíněná výstava předkládá, mohou tedy znít: Představuje rozvoj neurovědního výzkumu a jeho zájem o lidskou mysl jako zdroj kulturních hodnot zásadní výzvu a příležitost pro humanitní obory? Nebo je spíše okrajovou a přechodnou módou, které si nemusíme příliš všimnout? Lze činnost lidské mysli důkladně a spolehlivě poznat? A je to vůbec žádoucí?

Je zřejmé, že některé projevy naivního neuroscientismu, jako je například zmíněné hledání „bodu Boha“, není třeba brát příliš vážně. Lidskou mysl nelze zredukovat na pouhý mozek, jehož činnost lze měřit a skenovat, a následně z toho vyvozovat cokoli podstatného například o transcendentních potřebách člověka. Stejně jako nebude nikdy možné vysvětlit uměleckou tvorbu a vnímání uměleckých děl pomocí objektivní vědecké analýzy, ať už budou její formy jakkoli rozvinuté. K některým unáhleným závěrům neurovědů je třeba přistupovat velmi opatrně. To však v žádném případě neznamená, že by badatelé v oblasti humanitních věd měli jejich současné vědecké objevy ignorovat a nadále žít ve své vlastní slonovinové věži.

V rubrice *Téma* tohoto čísla *Kontextů* se pětice specialistů z různých oborů – teoretik umění, psychiatr, neurolog, psychoterapeut, lékař/filosof – zamýšlí nad výše popsanými problémy a otázkami, jež nastoluje brněnská výstava. Jsou to nepochybně otázky velmi zajímavé, jež nejspíš vyvolají řadu ohlasů a podnětnou diskusi, jíž je naše revue připravena dát prostor.

Přeji našim čtenářům i autorům pěkné prožití Vánoc a hodně štěstí do nového roku.

FRANTIŠEK MIKŠ

Texty /

OTA FILIP

O vyhnáních literatur a o lesku,
slávě a bídě exilu a píšících exulantů 3

FRANTIŠEK MIKŠ

Krajinomalby Maxe Beckmanna 10

JAN HOLZER

Porozumět politice v Rusku 20

IVANA RYČLOVÁ

Tragédie Alexandra Fadějeva 28

Téma: Obrazy mysli / Mysl v obrazech /

LADISLAV KESNER

Umění, mysl, neuroscientismus
a humanitní vědy 42

RAYMOND TALLIS

Pátrání po bodu G.
Může Bůh sídlit v mozku? 56

OLDŘICH VINAŘ

Jeden svět, nebo dva? 61

IVAN REKTOR

O mozku, tajemství, hudbě,
rybářské síti a vtip. Úvahy neurologa 73

TOMÁŠ REKTOR

Mozek, mysl a meze poznání 78

Vzpomínky /

MOJMÍR JEŘÁBEK, MILAN UHDE

Zemřel Jiří Gruša 81

JOSEF MLEJNEK

Další dva nečekané odchody 83

WOJCIECH WENCEL

Pod rukama soustředěných tich.
Setkání s Bohuslavem Reynkem 86

Literatura /

PETR MOTÝL

Mladí básníci (OLGA PEKOVÁ,
TOMÁŠ GLASER, KLÁRA ŠMEJKALOVÁ) 91

FRANTIŠEK LISTOPAD

Curricula 99

Nad knihami /

JIŘÍ HANUŠ

Bolestivé téma:
Křesťané na Blízkém východě 101

MICHAL KUBÁT

Analýza nutící přemýšlet 103

Z nových knih 105

Rejstřík ročníku 2011 107

Kontexty

časopis o kultuře a společnosti

Vydává **Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK)**

Venhudova 17, 614 00 Brno, tel./fax 545 213 862, e-mail: cdk@cdk.cz, <http://www.cdk.cz>

Ročník III. (v návaznosti na časopis *Proglas* ročník XXII.) • Vychází šestkrát ročně • **Editoři** Petr Fiala, Jiří Hanuš, František Mikš (šéfredaktor) • **Redakce** David Jalový (jazykový redaktor), Lenka Váchová (výkonná redaktorka) • **Celoroční předplatné** 500 Kč • **Sponzorské předplatné** 1 000 Kč • **Objednávky předplatného** Venhudova 17, 614 00 Brno, tel./fax: 545 213 862, e-mail: objednavky@cdk.cz • **Bankovní spojení** 120 402 514 / 0600 • Nevyžádané rukopisy se nevracejí • **Tisk** Helbich, Brno • **Registrace MK ČR** E 18685 • **ISSN** 1803-6988 • **Na obálce** Max Beckmann, Sacré Coeur pod sněhem, 1939 • Vychází s podporou Statutárního města Brna a Ministerstva kultury ČR.

B | R | N | O |

O vyhnáních literatur a o lesku, slávě a bídě exilu a píšících exulantů

OTA FILIP

Vyhnání a také vraždění nepohodlných autorů jsou odjakživa součástí každé historie totalitárního nebo despotického režimu. Svobodný duch a svobodné slovo to měly vždycky těžké, byly – a dnes stále ještě jsou – v mnoha částech naší Země pronásledovány mnohem důsledněji a brutálněji než běžní kriminálníci, kteří jen podvádějí, kradou, přepadávají a vraždí, takže v principu v podstatě nepředstavují žádné duchovní podhouby pro oprávněné revoluce, pro nutné převraty osvobozující podmaněný lid z jha diktátora.

V souvislosti s vyháněním se chci dnes zabývat koncem německé literatury v Čechách a na Moravě, pražskou německou literaturou a exilem českých autorů a jejich dílem.

Nejprve bych však chtěl připomenout stále ještě aktuální dějiny české a německé literatury, především jejich v Čechách a na Moravě nikdy nepřekonané protiklady v 19. a 20. století a tragický konec německé literatury v těchto zemích.

Konec německé, přesněji řečeno německy psané literatury v Čechách a na Moravě nenastal vyhnáním Němců z Československa v roce 1945, nýbrž již v březnu 1939, když Hitler obsadil Prahu a zbytkové Česko.

Po 15. březnu 1939 už nebyla v Čechách a na Moravě, nemluvě o Praze, v níž po staletí zdomácněla velkolepá německá literatura, žádná německá literatura, nýbrž jen německé nacistické „arizované“ písemnictví řízené říšským ministrem propagandy dr. Goebbelsem.

První vyhnání německé literatury z Prahy a z Čech a Moravy do exilu nebo zavlčení německých nebo německy píšících židovských autorů do Dachau, do Terezína a do plynových komor v Osvětimi se uskutečnilo již krátce po tragickém – pro Čechy a také pro německou literaturu v Praze – březnu 1939.

Tohle puštění žilou, tuto definitivní ztrátu pražské německé literatury psané z velké části německy mluvícími Židy, jejich vyhnání do exilu nebo jejich vyvraždění, pociťuje česká kultura dodnes jako nenahraditelnou ztrátu.

Násilné, druhé vyhnání německé, tentokrát sudetoněmecké literatury v roce 1945 z Československa nepociťuje česká kultura jako ztrátu. Sudetoněmecká literatura nezanichala za dobu své existence v českém království a v první Československé republice žádnou zásadní stopu, nýbrž vlastně jen zlé vzpomínky na onu část sudetoněmecké tvorby, která napadena od počátku třicátých let 20. století nacistickým bacilem degenerovala ve fliálku goebbelsovské propagandy.

Převážná většina sudetoněmeckých autorů českou literaturu ignorovala až do svého vyhnání v roce 1945. Česká nebo „bémácká“ témata objevili sudetoněmečtí autoři teprve po vyhnání buď jako sentimentální vzpomínky na ztracené mládí a vlast v Čechách a na Moravě, nebo jako vášnivou obžalobu odsunu, který v jejich původní česko-moravské vlasti postihl v roce 1945 všechny sudetské Němce – i ty méně vinné...

Když čtu sudetoněmeckou literaturu, tak mne napadá leccos, co naši bývalí německy mluvící krajané nechtějí slyšet: v sudetoněmecké literatuře, která je psána a vydávána zde ve Spolkové republice Německo, se jen zřídka nachází kritické zúčtování s nacismem sudetoněmecké provenience. Po četbě některých knih sudetoněmeckých autorů, kteří se zabývají svou vlastní tragédií v roce 1945, má člověk dojem, že sudetoněmecká historie v Československu probíhala asi takto: Po rozpadu habsburské monarchie, v níž se považovali česko-moravští Němci za „Herrenvolk“, tedy panský lid, následovalo po založení Československa v roce 1918 ze strany nyní vládnoucích Čechů jen brutální

potlačování německy mluvícího obyvatelstva. V roce 1938 „osvobodil“ Adolf Hitler sudetské Němce z českého jha a teprve po Mnichovu mohli konečně předvést své nadšení pro nacistický režim, což také nehořádným způsobem činili.

Jen na okraj: Na mou otázku, kterou jsem opakovaně v uplynulých desetiletích i veřejně kladl sudetským Němcům – Přinesl vám Hitler po mnichovské dohodě, když zkasíroval Sudety, skutečně všechny demokratické svobody, jako například svobodný tisk, svobodu názoru a sebeurčení? – jsem odpověď nikdy nedostal.

Rok po takzvaném „osvobození“ a po „návratu“ „Heim ins Reich“, tedy „domů do Říše“, kam sudetští Němci, po staletí Rakušané, v bývalém českém království nepatřili, musela sudetoněmecká mládež a jejich otcové trpět a umírat na frontách v Evropě a také v Africe pro Hitlerovu zločinnou a agresivní dobovačnou válku. Nesmyslná smrt 140 000 sudetských Němců na frontách druhé světové války se v sudetoněmecké literatuře téměř zamlčuje, a proto se také nikdy nehodnotí jako zločin nacistů proti vlastnímu lidu.

Na podzim 1938, po „osvobození“ z českého poddanství, prožívali sudetští Němci – namlouvají mi mnozí sudetoněmečtí spisovatelé a básníci – své nejšťastnější dny, od roku 1938 do roku 1945 se sedm let vlastně neudálo nic, co by mělo význam pro naše bývalé německy mluvící krajany, druhá světová válka se pro ně vlastně nekonala, a teprve v květnu 1945 je, prý zcela nevinné, přepadlo z čistého česko-moravského jarního nebe vyhnání a definitivní ztráta vlasti.

Vyhnání Němců jistě nepatří ke slavným kapitolám českých dějin. Ale ve velmi často zběsilých dějinách byly a jsou povstání a revoluce ponížených, zotročených národů – mám na mysli i český národ v letech německé okupace 1939 až 1945 – vždycky nemilosrdné, brutální a krvavé. Vzpomeňme jen na krvavou francouzskou revoluci nebo na bolševickou revoluci v Rusku 1917.

S mými dalšími tvrzeními asi nebudete souhlasit, přesto je nechci vynechat.

Zaprvé: V sudetoněmecké literatuře od 18. století do roku 1945 lze jen těžko najít pár děl, která překročila rámec řekněme folkloristické či vlastenecko-národní literatury.

Poznámka na okraj: Mám pochybnosti, zdali *Ackermann aus Böhmen* (*Oráč z Čech*), vynikající dílo německého pozdně středověkého básnictví vzniklé v českém královském městě Žatci patří do sudetoněmecké literatury a zdali jeho autor Jan ze Žatce (Johannes von Saaz) může být označen za sudetoněmeckého básníka.

Sudetoněmečtí literáti a jejich literatura ignorovali v 19. a na začátku 20. století postupné obrození – po více než dvou stoletích germanizace – českého národa, českého jazyka a literatury i jeho nejvýznamnější díla a autory. Sudetoněmecká „Heimat- und Mundartdichtung“ (literatura vlastenecká a psaná v dialektu) – toto označení ji nediskvalifikuje, vysvětluje však její intelektuální distanci k vývoji německé literatury v 19. století – zůstala ve srovnání s bouřlivým rozvojem německé literatury v Praze, v Rakousku a v Německu ve vlastních úzkých folkloristicko-velkoněmeckých-velkoračských-patriotických rámcích. V tomto úzkém prostoru, v němž naplňovala své folkloristické nebo „patriotické“ úlohy, nehledala nikdy napojení na duchovní vývoj v Evropě. Sudetoněmecká literatura zůstala nedotčena vývojem německé literatury 19. a první poloviny 20. století a vynikající pražskou německou literaturou.

Česká literatura se chovala ve stejnou dobu podobně vůči sudetoněmecké. Neoddělovala se však od německé literatury, nýbrž už v 19. století pilně, velmi dobře a s citem překládala Goetha, Schillera, Heina, bratry Grimmy, Grillparzera a do roku 1939 všechna důležitá literární díla německého jazyka. Když Hitlerovi nacisté odebrali, myslím v roce 1936, Thomasu Mannovi a jeho rodině německou státní příslušnost, stali se všichni Mannové československými občany a mohli jako Čechoslováci německého jazyka vybaveni československými cestovními pasy vycestovat do Ameriky. Počet německých antifašistů, kteří po Hitlerově uchopení moci v roce 1933 hledali a našli svou záchranu v Československu, odhadují historikové na 15 až 20 tisíc. I sudetoněmečtí literární historici mi budou muset dát za pravdu, když tvrdím, že velcí pražští literáti německého jazyka, jako například Rainer Maria Rilke, Franz Werfel, Paul Leppin, Max Brod, Rudolf Fuchs, Leo Perutz, Otto Pick, Johannes Urzidil, Robert Musil nebo i Franz Kafka a mnozí jiní nebyli nikdy, a pokud se dožili, ani před ani po roce 1933, nakaženi velkoněmeckým nebo

velkorakouským šovinistickým patriotismem nebo Hitlerovým národním socialismem. Mnichovská dohoda, pro Čechy diktát, byla pro všechny tyto autory a pro pražskou německou literaturu katastrofa: kdo se nedokázal zavčas zachránit odchodem do exilu před 15. březnem 1939, než Hitler obsadil také Prahu, ten zahynul v nacistických koncentračních táborech.

Opět poznámka na okraj: Je mi podnes záhadou, proč si mnichovský sudetoněmecký spolek dal jméno velkého autora Adalberta Stiftera, Rakušana narozeného na Šumavě. Stifter měl se sudetoněmeckou literaturou a kulturou právě tak málo společného jako např. moravská autorka německého mateřského jazyka Marie von Ebner-Eschenbachová, novinář Karl Kraus narozený 1874 v českém Jičíně nebo z Moravy pocházející skladatel a dirigent, s českou hudbou úzce spjatý Gustav Mahler. A je mi také záhadou, jakým právem sudetští Němci udělují cenu Franze Werfela, spisovatele světové proslulosti, když Werfel, člen vážené židovské rodiny, si před nacisty zachránil život překotným útekem do exilu.

Zadruhé: V osmisetleté historii společného soužití s našimi německy mluvícími krajany nebyl do roku 1945 žádný významný sudetoněmecký zprostředkovatel české literatury do německého jazyka. Sudetoněmecká inteligence ignorovala českou kulturu.

Teprve s osvobozením převážně německy mluvících Židů z pražského ghetta uprostřed 19. století se našli židovští intelektuálové německého mateřského jazyka, první podivuhodná generace v Praze vyrostlé dvojjazyčné inteligence, která překládala českou literaturu do němčiny, a tím otevřela české literatuře cestu z úzkého prostoru pro Čechy opravdu zastaralé c. k. monarchie do širého světa.

Jen dva příklady: Židovský intelektuál německé mateřštiny Max Brod, který se z Prahy dne 14. března 1939 stihl zachránit před nacisty odjezdem do Polska a odtamtud vycestovat do Palestiny, přeložil do němčiny opery Leoše Janáčka a otevřel mu na začátku dvacátých let velká operní jeviště ve Vídni a v Berlíně a cestu ke světové slávě. Již roku 1924 byl Janáček zvolen členem ctěné Pruské akademie v Berlíně, zatímco doma byl svými německými sousedy a také svými vlastními krajany v Praze – mírně řečeno – přehlížen.

Rudolf Fuchs, zbožný Žid z Poděbrad, přeložil roku 1916 do němčiny *Slezské písně* Petra Bezruče, jedno z nejdůležitějších děl českého básnictví 20. století. Žádné rakouské nebo sudetoněmecké nakladatelství v Čechách a na Moravě nebylo tehdy ochotno publikovat dílo Petra Bezruče, autora, který tehdy – uprostřed první světové války – seděl ve své moravské vlasti jako vlastizrádce ve vězení, v překladu Žida... Bezručovy *Schlesische Lieder* vydal roku 1916 lipský nakladatel Kurt Wolff. Franz Werfel napsal k prvnímu německému vydání Bezručových *Slezských písní* dodnes aktuální a stále citovanou předmluvu plnou chvály a nadšení.

Teprve německý překlad Haškova *Švejka*, vydaný v Německu v překladu Grety Reinerové již v roce 1926, otevřel autorovi brány ke světové slávě. Kurt Tucholsky rozpoznal ve dvacátých letech ve *Weltbühne* genialitu románu Jaroslava Haška a slavný Erwin Piscator inscenoval v roce 1928 „dobrého vojáka Švejka“ v Berlíně ve svém tehdy slavném divadle.

Mohu tvrdit: překlady do němčiny byly od poloviny 19. století – a jsou až dodnes – „mosty“, po nichž může česká literatura kráčet do světa.

„Exil je nemoc, která zachvacuje mysl, často i tělo. Až příliš je emigrant, který strávil léta nebo desetiletí v širém, cizím světě, odcizen svému původu, příliš hluboká je propast, která dělí ty, kteří odjeli nebo uprchli, od těch, kteří zůstali doma,“ napsala Hilde Spielová, velká dáma německého protifašistického exilu.

My všichni, kteří žijeme v cizině, zde píšeme, vydáváme nebo se pokoušíme být vydáváni, jsme dosti často nakaženi prastarou exilovou nemocí, jejíž symptomy sahají od výbuchů plačtivé nostalgie přes sebelítost až k sebezničujícímu cynismu.

Upozorňuji vás: Vše, co tady říkám, je můj osobní názor, moje stanovisko a moje zkušenost po 37 letech v exilu.

I po tak dlouhých letech jsem ve Spolkové republice Německo stále znovu obtěžován patetickou otázkou, jestli se necítím v cizině vykořeněn a zdali nepostrádám své zakořenění v domovské česko-moravské půdě. Očekává se ode mne sentimentálně-melancholická, plačtivá odpověď asi v tom smyslu, že jsem zde nepochopen, ano stále bolestivým způsobem přehlížen nebo

jako cizinec urážen. Někdy mám dokonce podezření, že moji němečtí kolegové, přátelé nebo známí mne, člověka píšícího v německé cizině, chtějí mít takového, jak si ho ve svých nesčetných návalech intelektuálního masochismu nebo soucitu vymysleli nebo vybásnili: totiž jako píšící bytost, v Německu stále pronásledovanou a ohrožovanou, volající po lásce a bezpečí a po bohatých, dobře placících nakladatelích a po slávě.

Nejsem však ani strom, ani křehká okrasná květinka odkázaná na cizí péči nebo na zavlažování zahřívajícím soucitěm, nemám zapotřebí hluboce zapuštěné kořeny a žádné zakořenění v nějaké hroudě. Jsem soudobý nomád mezi dvěma evropskými jazyky a dvěma evropskými kulturami.

Přiznávám: Když jsem přišel roku 1930 na svět, nikdo se mne neptal, zdali chci být narozen zrovna jako Moravan v Československu a zda akceptuji češtinu jako svůj mateřský jazyk. Kdyby se mne byl tehdy můj Tvůrce zeptal, kde chci být narozen, byl bych jasně a zřetelně odpověděl: Prosím, Všemohoucí, neuveď mne na svět na Slezské Ostravě, nýbrž v italské Toskáni, ještě raději v Kalifornii, v nejhorším případě v tomhle strašně nudném Švýcarsku, a kdyby to nešlo jinak, pak pro mne za mne v téhle příšerné Vídni!

Nás všechny, kteří jsme už nemohli v našich původních vlastech dýchat, nemohli v nesvobodě už žít, autory, které totalitární vlast vyhnala do svobody, ten drzoun jménem socialistická vlast trpce zklamal, okradl o mládí mě i četné jiné. A jen proto, že jsme chtěli svobodně mluvit, svobodně psát a svobodně publikovat, nás strčil do vězení nebo vypudil do vyhnanství. Dokud jsme neunikli z vlasteneckého objetí, v mnoha případech smrtelného, požadovala vlast, abychom ji milovali, abychom se pro ni obětovali, pro vlast dřeli, plahočili se, bojovali nebo – jak nestydaté! – dokonce umírali. Moje údajně socialisticko-pokroková vlast mne nikdy neochránila před bídou, před vykořisťováním, před Hitlerovým a Stalinovým terorem, před ponižováním a násilnickými diktátory. My všichni jsme museli přísahat vlasti věrnost až do hrobu, ale naše přísaha nezavazovala naši vlast k žádné protislužbě, vlastně k ničemu.

Můj poměr k vlasti a k otčině je narušen.

Pojmy vlast a domovina jsou pro mne pozůstatkem, ba dokonce licoměrným, tvrdošíjně přežívajícím

zbytkem z ošklivě páchnoucí almary plné molů a zfalšovaných pseudoromantických sentimentalit z 19. století. Můj domov v německo-bavorské cizině pro mne dnes znamená mnohem víc než vlast a otčina, neboť svůj domov ve Spolkové republice Německo jsem si mohl před sedmatřiceti lety poprvé zvolit svobodně.

Před pětadvaceti lety mi napsal z Prahy do Mnichova významný a ve své vlasti znovu a znovu pronásledovaný a ponižovaný český básník tato pro mne nesnesitelně patetická slova: „*Nemohl bych žít v cizině. Musím se občas nadechnout vůně kvetoucí lípy vlevo před prahem otcovského domu, musím se nejméně jednou týdně projít po Karlově mostě v Praze a obdivovat velkolepé Hradčany, sídlo českých králů.*“

Tato pro mne patetická slova mohou znít v mnoha uších vznešeně, zdá se, jako by tak mnohým našeptávala přesvědčivý důkaz téměř nerozlučného, hlubokého zakořenění ve vlasti.

Když zaslechnu nebo si přečtu takové řeči, tak se ptám: Není tak demonstrativně a sentimentálně formulované vyznání lásky k vlasti spíše potlačeným výrazem strachu ze svobodného širého světa vně úzkého prostoru, který zůstal mému básnickému příteli – a nejen jemu – v jeho tehdy komunistické vlasti? A není to úžasně štěstí v našem neštěstí, že my všichni, kteří žijeme v cizině – vlastní opuštění nebo z ní vyhnání – jsme dostali od Všemohoucího možnost hledat a nalézt nový domov tentokrát podle naší svobodné volby a rozhodnutí, nebo se ho zřící a objevit ho znovu kdesi v širém světě?

Na často mi kladenou otázku, co očekávám např. ze strany německých nakladatelů, mám krátkou odpověď: Ze skutečnosti, že teď píší i německy – nebo že my, cizinci, píšeme německy – nemohu – a nemůžeme – očekávat od německé veřejnosti a od německých nakladatelů žádná privilegia.

Také my, píšící a básníci exulanti, neztroškováváme v cizině ani ne tak na svých cizojazyčných sousedech nebo na vydavatelích, kteří nás nechtějí vydávat, nýbrž na svých iluzích o světě mimo naši bývalou vlast nebo na našich nezodpovědných snech o „ráji“ na západ od Šumavy.

Exil k nám – a především k našim lidským chybám a k našim literárním neúspěchům – může být zvláště velkorysým způsobem také milosrdný. Bytí v cizině

nabízí totiž také méně nadaným autorům nebo autorovi, jehož v cizině opustilo štěstí a nenašel nakladatele, snesitelný a lehký způsob ztroskotání: autor, kterého v exilu nevydávají – důvody, proč autor nenajde v exilu nakladatelství, sahají od faktu, že jeho texty nejsou literárně dost dobré až k docela obyčejné směle – může svalit zodpovědnost za nedostatky svých literárních prací nebo vinu za svůj neúspěch velkolepým, patetickým, v cizině vždycky věrohodně působícím gestem na své cizojazyčné bližní a na německé nakladatele, na ignoranty, kteří autorovi v exilu zatarasili cestu k úspěchu a k světské literární slávě.

Ztroskotání v exilu může autor zdůvodnit lehece, ba co více, může se s patetickými gesty a uplakanými slovy i na veřejnosti předvádět jako nakladateli v cizině nepochopený génius, jako neukřižovaný, spíš nespravedlivým osudem přemožený literární mesiáš, zkrátka může se v cizině inscenovat jako tragická figura a dojímat i Němce k slzám, prosit o soucit a oživen rosou soucitu nějak vegetovat dál.

Hořký a nespravedlivý je další fakt: moji čeští a moravští krajané – krajané mých exilových kolegů na tom nebudou lépe – odpouštějí autorovi, který se v exilu se svým dílem prosadil, nebo se dokonce stal světově slavným a který se – jaká nestydatost – na Západě literaturou živí, mnohé, jenom jedno ne, totiž talent a literární úspěch. Daň, kterou musejí za hranicemi žijící autoři doma zaplatit za svůj úspěch, se vyrovnává a hradí závistí jeho bývalých krajanů. Tyto úroky z úroků kasírují úspěšní literární exulanti v podobě mrazivého odcizení, které jim jejich vlast duje doma do obličeje. Myslím třeba na Milana Kunderu...

Dějiny nás, exulanty, převálcovaly.

V mé bývalé vlasti, České republice, je sice asi několik málo tisíc čtenářů, kteří mne kupují a pravděpodobně i čtou; zbytek mého národa, kolem 8 milionů občanů ve čtenářském věku, kteří nejsou žádní analfabeti, mé knihy nekupují, nečtou a já je pravděpodobně vůbec nezajímám. Mám je proto pokládat za duševně málo vyvinuté lidi, za literární ignoranty, kteří nechápou moji „genialitu“? Ze sta milionů občanů, kteří na světě čtou německy, kupuje mé knihy deset nebo patnáct tisíc.

To je samozřejmě k zoufání!

Naše bytí ve spolkově německé-republikánské cizině vidím střízlivě a bez patosu.

Zaprvé: nikoho z nás nenutila Spolková republika Německo, abychom si zvolili tuto zemi za azyl a útočiště, abychom akceptovali němčinu za náš druhý literární jazyk.

Zadruhé: my intelektuálové – a my všichni se jistě pokládáme za kriticky a věcně myslící a jednající lidi, takže to lze po nás požadovat – jsme přece přesně věděli, že v okamžiku, kdy jsme se rozhodli žít ve Spolkové republice Německo, se od této chvíle setkáme s jinak utvářenou kulturou a literaturou, s jinou tradicí a s nám cizí řečí.

A chceme se snad my, exulanti v Německu, stáhnout a dobrovolně uzavřít do maloruského, maloukrajinského, malopolského, malotureckého nebo maločeského ghetta? Chceme zde, ve svobodě, žít v úzkém prostoru falešné vlastenecké sentimentality? Chceme se duševně zadusit v objetí dodatečně, většinou teprve v cizině probuzeného, jedno zdali zleva nebo zprava orientovaného politického, vlasteneckého nebo náboženského fundamentalismu?

Ani mně, ani nikomu z nás se nepodaří vnutit Němcům naše tradice přinesené z domova, naši kulturu a literaturu, naše zvyky nebo naši řeč. Již jsem vzdal pokus proměnit bavorský Pfaffenwinckel, nejbarvoštější kousek už 15 století křesťanského Bavorska, kde žijí, v malou Moravu nebo naučit více než 10 milionů Bavorů české řeči, aby pochopili, jaký literární „klenot“ ve mně Svobodný stát Bavorsko má.

Dovolte mi několik ironických poznámek na adresu mých kolegů, cizinců píšících také německy: Doufám, že se mým také německy píšícím tureckým přátelům nepodaří předělat Berlín na Istanbul, Dortmund v Ankaru. Doufám také, že mne mí ruští kolegové v exilu nenakazí svým levicovým nebo pravicovým velkoruským mesianismem nebo svým ortodoxně lidovým antisemitismem.

Na zasedání PEN klubu jsem před časem moderoval diskusi s německy píšícími kolegy z převážně arabských zemí na Středním východě. Můj přítel, básník v německém exilu, říkejme mu Abdulah, pozvedl hlas a řekl: „Němci, údajně národ básníků a myslitelů, jsou vlastně kulturní omezenci, kteří nečtou mé německé

básně. Prodalo se jen 300 exemplářů mé sbírky, a to prosím v zemi s osmdesáti miliony obyvatel!“

Byl jsem vyzván, abych Abdulahovi, svému příteli, odpověděl. „Je to vskutku smutné,“ řekl jsem, když jsem si rozmyslel odpověď, „že tvůj německý vydavatel prodal jen tři sta exemplářů tvé sbírky básní v německém jazyce a že tě četlo jen tři sta Němců. Co mám na to, milý Abdulahu, říct? Představ si,“ pokračoval jsem po pauze, „že mne, ‚velkého‘ českého vypravěče,“ propůjčil jsem svému hlasu hořký podtón, „v arabských zemích žádný nakladatel ani nezná, nemluvě o tom, že by mne chtěl vydat, byť v malém nákladu. Mám proto pokládat všechny čtenáře v arabských zemích za kulturní nevzdělance a ignoranty?“

Abdulah se posadil rudý ve tváři a mlčel. Od onoho dne je naše přátelství narušeno.

Jednu věc jsem v exilu velmi rychle pochopil: cizí svět akceptuje a ochraňuje jen ty – a to platí především pro autory v exilu – kteří ho obohacují a bez jejichž duchovních aktivit by byl německý svět, německá kultura a literatura, německá společnost chudší. A pokud neobohacujeme německou kulturu a literaturu, německou společnost, pak nemáme nárok přijímat od ní dárky nebo požadovat materiální či duchovní milodary.

Odvážím se vyslovit myšlenku, které mne samotného léká: Naše nová, pro nás cizojazyčná vlast, přesněji řečeno náš lidský a literární domov, který jsme si sami zvolili, nemá vůči nám, píšícím cizincům, žádnou zvláštní ani větší zodpovědnost než vůči německým autorům.

Exil není žádná zoologická zahrada či rezervace, v níž přežívají některé exotické druhy píšících lidí, dobře živých a chráněných před nebezpečími cizího světa.

Integrace píšících cizinců – a cizinců vůbec – do nové vlasti se nedá vynutit, nedá se popohnat zvýhodněním zákony nebo demonstrativními vyznáními lásky.

Pokud turecký nebo ruský intelektuál v německém exilu po letech v Německu nemluví německy, pokud dlouhá léta neopustil své turecké nebo ruské exilové ghetto, pokud se neúčastní německého kulturního a literárního života, pak se sám postavil v německé společnosti do ofsajdu, pak mu není pomoci. A na druhé straně: Když se nějaký Čech po několika letech v Německu chová germánštěji než pravý Ger-

mán, pak je sám vinen; Češi mohou být rádi, že se ho zbavili a co si s takovým hňupem počnou Němci, je už jejich problém.

Nelítostná pravda, s níž jsme my, autoři v exilu, jedno zdali píšící německy, nebo v mateřském jazyce, stále znovu konfrontováni a kterou až příliš často německé veřejnosti v návalech sebelítosti s demonstrativně intelektuálskou plačtivostí předvádíme, je jednoduchá: již generace po nás nebude naši literaturu posuzovat podle toho, zda jsme tuto prózu či lyriku psali doma, nebo v exilu kdesi na Aljašce nebo na Borneu, v Mnichově nebo v San Francisku.

Jako cizinec se spolkově republikovým německým cestovním pasem pociťuji četné výlevy německého přátelství vůči cizincům minimálně jako trapné. Jde to u mne až tak daleko, že do taxíku s nápisem „Cizinec je můj přítel“ si nesednu.

Ve společnosti, ve které žiji, neočekávám od svých německy mluvících bližních žádná vyznávání přátelství či lásky. Jako cizinec chci žít tak jako můj německý soused. A necítím se vůbec zavázán k tomu, abych miloval své německé sousedy a nechci být také od nich milován, ale zcela prostě tak, jako já akceptuji je, chci být akceptován svým německy mluvícím bližním. Nelekněte se, když budu tvrdit, že ve Spolkové republice Německo existuje kromě tu a tam projevované perverzní německé nenávisti k cizincům ještě druhá odrůda nenávisti, totiž nenávist mnoha zde žijících cizinců vůči Němcům.

Příklady pro tuto odrůdu nenávisti k cizincům dnes raději nechci ani uvádět.

Když opustíte domov nebo vlast, a je jedno, zda-li dobrovolně, nebo nuceně, neztratíte sice vše, přesto však hodně.

V cizině však získáte nové bohatství!

Život v cizině je báječný!

Jste cizí, jste jako znovuzrození, už nemáte domov ani vlast!

Člověk může v cizině o sobě konečně rozhodovat svobodně, oproštěn od patetického povinného patriotismu hledat a třeba v širém světě i najít nový domov, a to nejen jednou, ale stále znovu!

Avšak nový život připravil i mně těžkosti...

Po báječné politické změně a po rozpadu takzvané Československé socialistické republiky v pozdním

podzimu 1989 jsem směl opět publikovat ve vlasti, což dodnes považuji za zázrak. Zároveň jsem tehdy stál před obtížnou otázkou: Jakým jazykem teď budeš psát, když už můžeš publikovat své knihy nejen v německém jazyce nebo v několika překladech, nýbrž také ve své mateřštině?

Odpověď na tuto otázku jsem našel až po roce: volba jazyka, v němž po roce 1989 píší první podobu svých románů, závisí na tématu. Romány, jejichž příběhy jsou zakotveny v německém jazykovém světě, píší nejprve v němčině a teprve potom je převyprávím nově česky. Nepřekládám se, nýbrž se pokouším přesadit původně německé téma do české „jazykové“ atmosféry. Tak vzniká česká varianta – ne překlad! – původně německy psané knihy, nebo naopak.

Tento způsob psaní, tedy všechno dvakrát, jednou německy a pak česky – nebo naopak –, který teď už dvacet let provozuji, je pro mě zátěží a nezůstal bez následků: když píší německy nebo čtu vlastní německý text, tak mne stále častěji přepadá stísnující metafyzický strach, že ztrácím češtinu, že se jí lehkomyšlně vzdávám, že se nějakým zvláště bolestivým způsobem jazykově rozpadám. A když píší, mluvím nebo čtu česky, cítím, jak ze mne uniká naučená němčina, jako vzduch z děravého míče.

Nedávno jsem stál v českém královském městě Žatci před starodávnou radnicí, v níž – jak hlásá bronzová tabule umístěná vlevo u hlavního radničního vchodu – byl začátkem 15. století napsán *Ackermann aus Böhmen*, klenot pozdně středověké německé literatury.

Pokoušel jsem se marně rozpomenout na první verše z *Ackermann aus Böhmen*, slyšel přitom lidi před radnicí mluvit česky a náhle, protože jsem zapomněl, že jsem v Žatci, mi blesklo hlavou: Bože, tady je ale Čechů! Kde se vzali?

I po sedmatřiceti letech v Bavorsku se mi stane v Mnichově nebo v nějakém jiném německém městě, že se cítím na ulici obklopen němčinou jako chycen do sítě a nemohu najít odpověď na otázku: Jak to že jsi zde, kde přece všichni mluví německy?

Nebo: Sedím za teplého letního večera v Murnau na terase našeho domu s výhledem na Alpy a piji se svou ženou víno. Nejpozději po třetí sklenici červeného mne přepadne zvláštní bezradná beznaděj a nedo-

kázu zahnat tyto dotěrné otázky: Co to s tebou provedly dějiny dvacátého století? Jak to, že jsi teď v Murnau? V osmdesáti bys měl, a to by bylo spravedlivé, sedět osm set kilometrů východně od Bavorska na terase otcovského domu v Hošťálkově u sklenice slivovice a pozorovat západ slunce do hlubin moravsko-valašských lesů!

Po těchto otázkách a úvahách musím potlačit své nadšení pro cizí jazyky, především pro němčinu, a s pokorou vzpomenout na slova rumunského autora žijícího v Paříži E. M. Ciorana: „*Básník se může naučit jazyk svého okolí, avšak ten se nikdy nestane, je-li opravdu básníkem, nástrojem skutečného básnictví.*“

Cioranovi sice nabízí jeho malý, uměle v exilu vytvořený rumunský svět uprostřed Paříže ochranu a lidské teplo. Cizí svět, v němž Cioran žije ve svobodě, je však pro něho sevřen cizím jazykem a zároveň stěsnán do malého, rumunskými exulanty dobrovolně zřízeného ghetta. Tento fakt dohání Ciorana téměř do beznaděje, provokuje jeho odpor, i když tu a tam píše francouzsky proti francouzštině, a zároveň u něho vzbuzuje pseudoromantický patriotismus, o němž se domníval, že ho zanechal v Rumunsku.

Můj přítel, ruský spisovatel Andrej Donatovič Sinjavskij, který zemřel před několika lety v Paříži, napsal ve svém eseji „Chvála exilu“: „*V exilu se stává autor cizincem, cizincem, a to v dvojím vztahu: Jak k zemi, v níž nyní žije, tak také ve vztahu ke své vlasti, kterou opustil a pravděpodobně už nikdy neuvidí.*“

Můj přítel Andrej Donatovič Sinjavskij sice znovu spatřil svou milovanou Moskvu, ale matička Rus už nechtěla zpátky svého ztraceného syna, kterého nejprve poslala do vyhnanství na Sibiř a pak do Paříže.

To zlomilo mému ruskému příteli srdce.

Já jsem si pro každý případ nechal před dvěma lety v Garmisch-Partenkirchenu voperovat kardio-stimulátor...

Stat' přednesená v lednu 2010 v Saské akademii. Do češtiny přeložil v němčině zkrácenou verzi Mojmir Jeřábek. Autor děkuje překladateli za připomínky a upřesnění textu.

Ota Filip, od roku 1976 člen Bavorské akademie krásných umění, píše a publikuje česky i německy.

Krajinomalby Maxe Beckmanna

FRANTIŠEK MIKŠ

O německém malíři Maxi Beckmannovi jsem již v *Kontextech* obsáhle psal před dvěma lety,¹ přesto se musím k jeho životu a dílu ještě jednou vrátit. Výstava *Max Beckmann – Krajinomalby*, která právě probíhá ve švýcarské Basileji, patří dle mého soudu k nejzajímavějším kulturním událostem roku.² Nabízí nový pohled na jednu oblast umělcovy tvorby, již máme tendenci v rámci jeho mohutného díla přehlížet či přinejmenším podceňovat. Z basilejské výstavy je však zřejmé, že kdyby Beckmann nenamaloval nic jiného než své krajinomalby, stačilo by to k tomu, aby se originálně zapsal do dějin umění 20. století.

Obr. 1: Max Beckmann u Baltského moře, 1907. Repro: *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 54.

Beckmann byl dlouho pokládán pouze za typického německého malíře, možná zajímavého a excentrického, ale nijak zvlášť významného v překotném vývoji uměleckých stylů dvacátého století. Nicméně v posledních letech se stále více ukazuje, že patří mezi absolutní malířskou špičku. Podceňován byl dlouho především kvůli své programové antimodernosti a nezařaditelnosti. Byl svým způsobem konzervativní a moderní zároveň. Nikdy se nepřidal k módním hnutím své doby, impresionismu, expresionismu, primitivismu, nové věčnosti, abstraktnímu umění, naopak některá napadal a kritizoval. Současné jsou však všechny tyto styly v jeho díle nějak přítomny, zcela originálně přetaveny do něčeho nového. Beckmann byl prostě Beckmann, nepřizpůsobivý a věčně nespokojený solitér vzpírající se jakémukoli zařazení. Sám se pokládal za posledního

mistra staré evropské školy, a proto také zůstal po celý život věrný všem klasickým žánrům – zátiším, portrétům, aktům, krajinomalbě.

Když jsem před dvěma lety psal do *Kontextů* studii o Beckmannovi, vystavěl jsem ji na silné „autobiografičnosti“ jeho díla, zejména na umělcových fascinujících autoportrétech, kterých v průběhu života namaloval desítky a které věrně odrážejí jeho měnící se životní situaci a pocity. Byl jsem proto překvapen, když jsem zjistil, že o něco podobného se v doprovodném katalogu basilejské výstavy pokouší známý německý historik umění Hans Belting, nikoli však na Beckmannových autoportrétech, nýbrž na jeho krajinomalbách.³ Vést paralelu mezi umělcovým životem a krajinomalbou je jistě nezvyklé, ale v případě Beckmanna to překvapivě funguje. Malíř měl do značné míry narcistní, do sebe zahlednou povahu, a také jeho krajiny jsou většinou jistým způsobem osobní. Často je v nich nějak přítomen, samozřejmě ne fyzicky, ale pozorným okem, zachycenou náladou, vzpomínkou na tu či onu zvláštní okolnost svého života. Ve svých rozmanitých obrazech krajin, zahrad, parků, moře a jeho pobřeží, městských ulic a staveb nám podává, nebo lépe „vymalovává“ jakousi svou paralelní autobiografii. Za pozornost stojí i to, že Beckmann své obrazy vedle běžného podpisu a datace také označoval místem, kde vznikly (např. F jako Frankfurt, A jako Amsterdam). Basilejská výstava malířových krajinomaleb je navíc první, která shromážděné krajiny netřídí tematicky, ale důsledně chronologicky, což výše popsaný dojem autobiografičnosti ještě umocňuje.

Obr. 2: Zasněžená krajina v měsíčním světle, 1902–1903, olej na lepence, 33x40 cm, soukromá sbírka. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 62.

Jak Belting upozorňuje, zejména Beckmannovy pohledy na moře jsou vždy poznamenány jeho konkrétní situací v době, kdy na daném obraze pracoval. Malíř vidí moře pokaždé jinak, představuje pro něj jednu z mezí zobrazitelného, cestu k poznání vlastního Já.⁴ Již v jednom z dopisů z první světové války, z března 1915, píše o tom, jak mu moře chybí, jak by u něho chtěl být sám: „A potom moře, můj drahý příteli – moc dlouho jsem vedle tebe nebyl. Tvá vířící nekonečnost, tvé šaty zdobené krajkami. Ach, jak mi překypovalo srdce! A ta samota... Kdybych byl pánem země, jako své svrchované právo bych požadoval, abych mohl být každý rok měsíc sám na pobřeží.“⁵ Představa moře, o které se člověk nemusí s nikým dělit, nesporně inspirovala řadu Beckmannových děl. Moře tvoří ostrý kontrast k zalidněnému světu pláží a hotelů, rozlehlou neobydlenou jinakost, která se vymyká běžným kategoriím místa a času a otevírá průhled za hranice tohoto světa. Na malířových alegorických triptyších, jako je například *Odjezd*, je moře vždy místem symbolického přechodu „za horizont“, do oněch „lepších světů“ či „neviditelných prostorů“, v něž se gnostik Beckmann snažil svým dílem proniknout.⁶

V pohyblivých dunách (rané dílo, 1900–1914)

V Beckmannově raném díle překvapí velké množství krajin, zejména pobřežních a mořských scénérií, ale také rozmanité techniky, s nimiž při jejich vytváření experimentuje. Již během studií, v době letního pobytu na ostrově Amrum u dánského pobřeží, maluje na lepenku sérii malých náladových pohledů na

moře s redukovanou barevnou škálou, v nichž se snaží zachytit prchavý dojem z rozlehlých písčných pláží a „nekonečné“ vodní masy, splývající na horizontu s oblohou. Na podmanivé *Zasněžené krajíně v měsíčním světle* (obr. 2) se pro změnu pokouší vyjádřit „melancholickou řeč černých stromů ve sněhu“, jak napíše v jednom ze svých textů.⁷ Všechny tyto obrazy svědčí o jeho důkladném pozorování přírody, jež je podle jeho názoru pro práci malíře klíčové.

Roku 1905 se Beckmannovi poprvé dostává většího uznání za plátno *Mladí muži u moře*, v němž propojuje prvky figurální malby a krajinomalby. V témže roce, během letních prázdnin v Agger u Severního moře, maluje svou první rozměrnou mořskou scénérii *Velký vlnolam* (obr. 3). Působivé plátno, provedené převážně v tlumených modrošedivých odstínech, zachycuje robustní vlnolam vystupující z rozbouřeného moře, na jehož konci stojí drobná postava s deštníkem, vystavená mocným silám přírody. Beckmann vědomě vyhledává konfrontaci člověka s přírodou, přičemž motiv vlnolamů, stavěných lidmi za účelem ochrany pobřeží před nespoutaným živlem, se u něj objevuje opakovaně. Na jiném obraze z téže doby, *Velkých šedých vlnách* (bar. I.), jich vidíme v dálce hned několik, a také obrys lodi na obzoru, to vše jakoby se ztrácející v rozlehlosti a mohutnosti nekonečného moře. V dopise Caesaru Kunwaldovi, odeslaném ještě z Agger, Beckmann vysvětluje svou uměleckou pozici a uvádí, že stojí mezi Paulem Cézannem a Vincentem van Goghem, ale že se také snaží je předčít: „Tady maluji moře, vlnolamy, kameny, nahé postavy ve slunci, snopy obilí atd. atd.,

Obr. 3: Velký vlnolam, 1905, olej na plátně, 80x160 cm, Museum der bildenden Künste, Lipsko. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 65.

všechno přímo podle přírody a ničeho jiného než přírody. Přesto ale doufám, že mohu na rozdíl od těch dvou [Cézanna a van Gogha] přispět něčím intelektuálním.“⁸

Na působivé fotografii, pořízené ve Vietzkerstrandu na pobřeží Baltského moře v létě roku 1907, je zachycen Beckmann na pláži u malířského stojanu (obr. 1). Má na sobě tmavý oblek, klobouk mu zřejmě vítr shodil na zem, pod stojanem leží kufřík s barvami a láhev. Jeho postoj a sebejisté držení štětce vypovídají o velké zručnosti a zkušenosti. Plátno *V pohyblivých dunách* (bar. II.), jež pravděpodobně právě maluje, svědčí o vášnivém pozorování a zaznamenávání přírody. V přední části obrazu leží v dunách na zádech drobná postava ženy, v té době v malířově díle překvapivá. Podobné postavičky však později začnou Beckmannovy krajiny pravidelně „zalidňovat“, stanou se pro jeho obrazy měst, parků a pobřeží příznačné (bar. IV., VIII., XII.).

Koncem desátých let se Beckmannova pozornost obrací především k historické žánrové malbě. Vytváří velkoformátová plátna biblických a katastrofických scén, jako jsou *Potopa světa* (1908), *Scéna ze zkázy Mésiny* (1909) či *Zkáza Titaniku* (1913). Zdá se však, že ho tento nový žánr příliš neuspokojuje, neboť si jako skutečného základu malby cení především dojmů ze *skutečně viděného*. V jiném z dopisů Caesaru Kunwaldovi píše rozladěně o plátně s biblickou tematikou, na němž právě pracuje: „Moje *Potopa* je dokončena a teď vkládám co možná nejvíce energie do velkého *Vzkříšení*. Otravná práce, protože člověk si musí představovat spoustu věcí, které ve skutečnosti nikdy neviděl.“⁹ Proto Beckmann vedle rozměrných historických pláten nadále maluje nejružnější obrazy krajiny, často z okolí svého nového domu na berlínském předměstí Hermsdorf. Tyto krajinomalby se vyznačují svobodnou experimentální technikou, která kontrastuje s konvenčním stylem velkých figurálních kompozic. Když vyjde v roce 1913 první monografie o Beckmannovi – je mu tehdy pouhých dvacet devět let –, neopomene její autor Hans Kaiser zdůraznit, že krajinomalby měly zvlášť důležitou roli ve vývoji malířovy barevnosti. Především z nich čerpal Beckmann inspiraci pro své velké figurální malby.¹⁰

Tady a tam

(*Frankfurt nad Mohanem, 1915–1933*)

Radikální proměna Beckmannova stylu nastává v průběhu první světové války, které se účastní jako ošetřovatel raněných. V létě roku 1915 se nervově zhroutí, je sužován psychickými problémy a posléze propuštěn z armády, rozpadá se i jeho manželství se zpěvačkou Minnou Tube. Svědectvím o této vnitřní umělecké proměně může být – vedle dobře známých obrazů, jako jsou *Autoportrét s červeným šátkem* (1917) nebo *Noc* (1918/9) – také plátno *Krajina s balónem* z roku 1917 (bar. III.), první Beckmannova krajinomalba od doby, kdy narukoval do války. V tlumených barvách zde vytváří jakýsi neskutečný, téměř halucinogenní obrazový prostor. Městská ulice, z jedné strany lemovaná domy a z druhé ohraničená hustým parkem, má výrazné perspektivní zúžení, jež silou vtahuje naše oko do obrazu. To však ostře kontrastuje s plochostí potměšlé, téměř zlověstné oblohy, na níž se vznáší horkovzdušný balón. Rovněž na parku je cosi zlověstného, působí jako hutná a neproniknutelná hráz, složená z jednoho stále se opakujícího typu stromu. Celý obraz působí statickým, ale současně neklidným dojmem, jako by se celý chvěl. Je z něj ještě cítit inspirace norským malířem Edvardem Munchem, ale není to Munch, spíše zárodečný nový Beckmann, předzvěst jeho budoucích obrazů. Na osamoceně stojících stromech poblíž ulice a především na nahnuté pouliční lampě v pravé části obrazu je již vidět náznak onoho „perspektivního rozkolísání“, jež je v pozdějších Beckmannových městských krajinách typické.

V prvních poválečných letech jsou převládajícím tématem Beckmannových děl traumatické vzpomínky na válku, sociální nepokoje či násilí v ulicích německých měst a vykořeněnost člověka v moderním velkoměstě. Těžiště jeho práce leží především v grafice, olejomalba nevytváří tolik jako v jiných obdobích, také krajina je minimálně. Počátkem dvacátých let se však umělcův styl pozvolna mění a zklidňuje, spíše než hektický život ve městě ho začíná zajímat město samo, idealizovaná „městská krajina“ a také okolní příroda. Typickou ukázkou těchto „městských krajin“ je plátno *Nice ve Frankfurtu nad Mohanem* z roku 1921 (bar. VI.),

zachycující tamní park u řeky, jemuž místní obyvatelé dodnes říkají „Nice“ podle známého francouzského města. Obraz hýří barevností, dýchá z něj radost a pohoda, umocňovaná mimo jiné i četnými naivizujícími prvky, jako jsou schematicky pojatý dvojplošník na obloze, závora zdvižená opačným směrem či nápadně velké růžové květy a listy na stromě v parku. Podobně vyznívá například i *Krajina poblíž Frankfurtu (s továrnou)*, namalovaná v následujícím roce, s nakloněnými budovami i komíny a velkým měsícem na denní obloze, v níž malíř staví do kontrastu průmyslové budovy se zahrádkářením a obděláváním půdy (bar. IV.). Z těchto pláten cítíme vliv francouzského malíře Henriho Rousseaua, opěvovaného otce naivistů, jenž byl v té době německými umělci i kritiky vysoce ceněn především pro bezprostřední prožívání přírody a nevinnou čistotu vidění, kterou moderní malíři údajně ztratili. A nepochybně ho obdivoval i sám Beckmann, jež se k Rousseauovi poeticky „přihlásil“ i ve své pozdější známé řeči „O mém malířství“, pronesené roku 1938.¹¹

Obraz *Akát v květu*, jenž nese rovněž nesporný Rousseauův vliv (bar. VII.), vznikl v roce 1925, v přelomovém bodě Beckmannova života. Jak se dozvídáme z jednoho jeho dopisu, kvetoucí strom symbolizuje umělcovu lásku k jeho nové, o dvacet let mladší přítelkyni Mathilde von Kaulbach, již něžně přezdívá „Quappi“ a s níž se ještě téhož roku ožení.¹² V té době je již malířova osobní situace stabilizovaná, odezněla traumata z války i z rozchodu s první manželkou. Jako uznávaný umělec získává místo profesora na frankfurtské Städelsschule a podepisuje výhradní smlouvu s významným galeristou I. B. Neumannem, což mu zajistí příjmy a umožní více cestovat.

Mnohé z Beckmannových krajinomaleb jsou „vizuální vzpomínkou“ na cesty, které v té době podnikal se svojí mladou ženou. Po líbáncích strávených v Římě a Neapoli cestují do Viareggia, Spotorna a Rimini. Tato „italská“ plátna však nevznikají přímo na místě, ale později po návratu v malířově frankfurtském ateliéru. Je z nich cítit vliv italských představitelů metafyzické malby Giorgia de Chirico a Carla Carrá, s jejichž tvorbou byl nepochybně obeznámen, na rozdíl od jejich statických maleb však působí mnohem dynamičtěji. Obraz *Krajina s Vesuvem*, jenž vznikl roku

1926, je „vizuální vzpomínkou“ na pobyt v Neapoli (bar. XI.). Květina a oválný předmět (snad miska) na parapetu otevřeného okna vedou divákovo oko z pokoje ven do krajiny. Nápadně úzký podlouhlý formát obrazu, nahnuté domy, vylištěná ulice a kouř z nedaleké sopky vyvolávají atmosféru čehosi záhadného, nebezpečného. Jde o první plátno, na kterém Beckmann použil motivy pohledu oknem do krajiny, vedeného přes předměty uspořádané v jakémsi zátiší v místnosti. Oba tyto prvky, využívané k vyvolání dojmu subjektivně prožívané reality, se budou na Beckmannových obrazech vyskytovat až do konce jeho malířské dráhy a představují zvláštní charakteristiku jeho krajinomalby (bar. V., IX., XX.).

Něco podobného vidíme i na velkém plátně *Přístav v Janově* (bar. V.), klíčové Beckmannově „městské krajině“ z roku 1927, zachycující noční pohled na město, nádraží a přístav z hotelu Miramare, kde s manželkou přenocovali před další cestou. Plátno podlouhlého formátu je podmalováno černou barvou, jež zde převládá, nehybné moře je laděno do tmavě zelené, vzdálené město s převážně bílými siluetami domů jako by se na jeho hladině vznášelo, podobně jako lodě zakotvené v přístavu. Jiné tmavé lodě plují opodál, nádražím projíždějí vlaky vypouštějící oblaka kouře. Před otevřeným hotelovým oknem v pravém předním rohu visí záves a kusy oděvu přehozené přes opěradlo židle na terase naznačují přítomnost hotelových hostů. Sám malíř stojí nejspíše u otevřeného okna a fascinovaně pozoruje měsícem osvětlenou scénu, jež znehybňela v jakési mohutné zátiší. Obraz má magickou, podmanivou sílu, avšak na rozdíl od tehdy módního surrealismu zde nejde o nějakou hermeticky uzavřenou snovou krajinou, ale o autentický záznam malíře objevujícího skutečný svět v noci *tam* venku, ozářený měsíčním světlem.¹³

Velmi cenná je skupina pěti pláten, která Beckmann vytvořil po návratu z holandského letoviska Scheveningen, kde pobýval v létě roku 1928. Vrací se na nich ke svému oblíbenému tématu severních pláží, které maloval již v době studií. Také na těchto obrazech je zachycen výrazný kontrast mezi *tady* a *tam*, mezi ohraničeností místa, na kterém se umělec nachází, a širší pohledu, který se z něho nabízí. Plátno *Scheveningen, pět hodin ráno* je biografické již svým názvem.

Obr. 4: Velká krajina v bouři, 1932, olej na plátně, 100,5x135 cm, Pinakothek der Moderne, Mnichov. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 126.

Tichou a liduprázdnou pláž vidíme z hotelového okna, na jehož parapetu jsou sklenka od vína a zřejmě nějaký časopis, známky umělcovy přítomnosti. Malíř je *tady*, uvnitř v hotelovém pokoji, kde strávil noc, ale je už vzhůru a sleduje rozbřesk *tam* venku, který zbarvuje oblohu, vlny na moři, písek na pláži a dokonce i záclonu v okně do červena (bar. IX.). Jiný obraz z této skupiny, půvabné podlouhlé plátno *Sedá pláž* (bar. VIII.), známé též jako *Pobřeží u Scheveningenu*, označí nejvlivnější německý umělecký kritik Maier-Graefe, zapálený propagátor francouzského umění, za „perlu, kterou by Monet uvítal“.¹⁴

V té době již Beckmann spřádá plány na umělecké dobytí Paříže, kde si v následujícím roce pronajme ateliér. Ve francouzské metropoli pracuje vždy od září do května, přičemž do Frankfurtu jezdí jen na týden v měsíci, aby dostal svým pedagogickým povinnostem. Z Paříže v roce 1930 poprvé cestuje na jih Francie, kde propadne kráse francouzského pobřeží Středozemního moře. V těchto raných jihofrancouzských krajinách někdy až překvapivě využívá redukované škály barev a zkoumá výtvarné hranice zjednodušování forem, jak vidíme například na *Prímořské krajině* (*Côte d'Azur*) z roku 1930 (bar. X.).

Počátkem třicátých let se v důsledku ekonomické krize a rostoucího vlivu nacistů stává Beckmannův život ve Frankfurtu stále těžší a v roce 1932 se musí

vzdát i svého pařížského ateliéru. Reakcí na nejisté existenční podmínky je plátno *Velká krajina v bouři* z roku 1932 (obr. 4), vytvořené nedlouho před Beckmannovým odchodem do kosmopolitního a více anonymního Berlína, kde se snaží uniknout soustředěně pozornosti nacistů. Strom, žebřík a mrak můžeme chápat jako metafory politických okolností, vrhajících stín na jeho osobní situaci. Zatímco žebřík spojuje pozemskou sféru s nebeskou, padlý strom a zejména temný mrak symbolizují hrozivé události doby. Někteří interpreti se domnívají, že tvarem větví ležícího stromu Beckmann záměrně evokuje tvar nacistické svastiky.¹⁵

Tiergarten v zimě (Berlín, 1933–1937)

Z Beckmannových krajinomaleb cítíme občas silný neklid, někdy až netrpělivost, s níž umělecky ověřuje motivy, které ho zaujaly, ať už byly jakékoli. Například z pobytu ve vile manželčiny matky v Ohlstadtu v Horním Bavorsku, inspirovan zdejší malebnou krajinou a také jedním z obrazů svého tchána, malíře Friedricha Augusta von Kaulbach,¹⁶ „vytěží“ nádherné plátno *Zahradní krajina na jaře s horami* (bar. XII.), dokončené o rok později v berlínském ateliéru. Je zajímavé pozorovat, jak se Kaulbachova nevýrazná krajina v klasickém stylu (bar. XIIa) pod Beckmannovým štětcem proměňuje, jak získává jeho odvážným modernistickým pojetím na výrazové síle a intenzitě. Kvetoucí jarní zahradu s bíle osypanými stromy (vzpomeňme *Akát v květu*, bar. VII.) staví malíř do kontrastu (nikoli barevného) s tichými zasněženými Alpami v pozadí. U záhonu vidíme drobnou postavu, nejspíše zahradníka, o kousek blíž lezou po kolenou chlapec v modrém oblečku a děvčátko v růžových šatech. Zdůrazňování protikladů, jako jsou v tomto případě atributy jara a zimy, a především mužství a ženství, se na Beckmannových obrazech z té doby opakuje často.¹⁷

Většina Beckmannových pláten z berlínského období však není zdaleka tak idylická, podobně jako není radostná malířova osobní situace. V průběhu let 1935–1937 pobývá kvůli chatrnému zdraví třikrát v lázních v Baden-Badenu, kde se většinou straní společnosti, volné chvíle tráví dlouhými procházkami

a přemítáním o své neradostné situaci v nacistickém Německu. Tyto chmurné nálady se odrážejí i v jeho krajinách, jež jsou většinou liduprázdné a temné, s převládající černou a tmavě zelenou (obr. 5). V roce 1937 maluje tři tematicky shodné obrazy zachycující známý berlínský centrální park – *Pohled na Tiergarten s bílými lampami*, *Tiergarten v noci s rudou oblohou* a *Tiergarten v zimě* (obr. 6). Na všech najdeme motiv jezírka s lávkou, i když pokaždé z jiné perspektivy, v jiném ročním období a různé denní době. Všechny mají temnou atmosféru, umocněnou tím, jak obratně malíř pracuje se silnými černými konturami. Temné černé stromy klesají pod tíhou sněhu, naklánějí se na různé strany či jsou dokonce vyvrácené – symbol či ukazatel nevyzpytatelných směrů, jimiž se ubírají cesty malířova života.

Rovněž Beckmannovy obrazy moře z druhé poloviny třicátých let jsou jiné, zcela mizí naivistická hravost a poetika, s níž o pár let dříve zobrazoval pláže přímořských letovisek (bar. VIII.). Jeho plátina s přímořskými krajinami nyní získávají dramatický nádech, často zachycují nespoutané síly přírody, podobně jako tomu bylo u jeho raných děl (bar. I., obr. 3). V holandském letovisku Zandvoort, kde pobývá o prázdninách v létě 1935, maluje čtyři pohledy na moře, mezi nimi i plátino *Mořské pobřeží* (bar. XIII.), jež bývá řazeno mezi

nejlepší krajinomalby dvacátého století.¹⁸ Silně redukovanou paletou zde zachycuje opuštěnou pláž Severního moře za odlivu, s opuštěnou lodí na břehu, vše pod potměným nebem, na němž bouřkový mrak zakrývá bledé slunce. Plátno působí navzdory své zdánlivé jednoduchosti podmanivě a tajemně, jako by se na něm Beckmannovi podařilo zachytit něco z oné lidskému oku neviditelné síly, jež způsobuje příliv a odliv moře, onu nevyčerpatelnou cykličnost kosmických sil, jež ho vždy fascinovala.

Ve druhé polovině června roku 1937, jen o několik týdnů dříve, než se rozhodl opustit definitivně Německo, pobýval Beckmann na ostrově Wangerooge v Severním moři. Krátce před odjezdem si do deníku poznamenává: „Moře na mne přirozeně zase velmi zapůsobilo a rozhodně jsem teď uvolněnější a plný nových plánů a mnoha obrazů.“¹⁹ K plátnům inspirovaným tímto pobytem patří i jeho tři nejkrásnější přímořské krajiny – *Severomořská krajina (Bouře)*, *Bouřlivé Severní moře (Wangerooge)* a *Severomořská krajina II (Ustupující mraky)*. Obrazy přibližně stejného formátu zachycují tři fáze bouře jako tři akty v pozemském dramatu přírodních sil. První dva vytvořil v Berlíně, třetí dokončil až po emigraci v Amsterdamu (bar. XIV.–XVI.). Přestože nejde o triptych v pravém slova smyslu, plátina

Obr. 5: *Fontána v Baden-Badenu*, 1936, olej na plátně, 65x95 cm, soukromá sbírka. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 141.

Obr. 6: *Tiergarten v zimě*, 1937, olej na plátně, 75,5x66 cm, soukromá sbírka. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 154.

Obr. 7: Přístavní hráz za bouře, 1936, olej na plátně, 41x 80,5cm, Städel Museum, Frankfurt nad Mohanem. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 145.

k sobě nepochybně patří, dokonce se zdá, jako by se přes jednu a tutéž oblohu hnala ve sledu času táž bouře.

Bouře je námětem i Beckmannova známého plátna *Přístavní hráz za bouře* z roku 1936, které bývá pokládáno za nejvýraznější vyjádření malířových pocitů ohrožení a vzdoru, jež v té době cítil. Moře je rozbouřené a vlny s velkou silou narážejí do přístavní hráze z červených cihel, již dva upoutávací železné kruhy, umístěné vedle sebe, dávají téměř lidskou podobu – jako by to byly oči nějakého neústupného tvora ponuře vzdorujícího zuřícímu živlu (obr. 7). V té době však již Beckmannův vlastní vzdor pozvolna spěl ke konci. V polovině července 1937, v den zahájení dehonestující nacistické výstavy Degenerovaného umění, na níž byla řada jeho děl, opouští narychlo Německo a usazuje se prozatímne v Amsterdamu. Do zápisníku se seznamem dokončených obrazů si namaluje tmavý mrak a pod něj zapisuje: „Amsterdam 1937, od 17. července emigrant.“²⁰ Počátkem srpna téhož roku píše z Holandska svému příteli Stephanu Lacknerovi: „Na přechodnou dobu není Amsterdam špatný.“²¹ Ještě netuší, že Holandsko se mu stane na dlouhých deset let novým nuceným domovem.

Vyhnán a zavržen

(*Amsterdam, 1937–1947*)

V prvních letech amsterodamského exilu Beckmann občas cestuje po Holandsku, někdy i na kole, přičemž dojmy z těchto cest zaznamenává v řadě obrazů se zdejšími motivy. Například na plátně *Kanál v Ho-*

landsku (obr. 8) obrací pozornost k holandskému vnitrozemí protkanému vodními cestami, jejichž ohraničenost a funkčnost vnímá jako protiklad otevřené přímořské krajiny s širokým obzorem (bar. XIII.–XV.). V té době však vytváří i sérii obrazů z Paříže (například *Sacré-Coeur pod sněhem*, 1939, obr. na obálce), kam z Amsterdamu příležitostně zajíždí až do vypuknutí druhé světové války. Plátno *Ve vlaku (Severní Francie)* z roku 1938 vzniklo právě na základě dojmů z cesty vlakem mezi Amsterdamem a Paříží. Beckmann vyjadřuje pohyb pomocí razantních tahů štětce a bílých obláčků kouře z lokomotivy, táhnoucích se podél okna vagonu. Žena v kupé sedí obrácena zády k nám a pozoruje ubíhající malebnou krajinu za oknem. V dálce je vidět vesnice s kostelem, na řece vinoucí se podél trati pluje loďka a na břehu sedí rybář (obr. 9).

Největší a nejdůležitější skupinu Beckmannových krajinomaleb vytvořených během amsterodamského exilu však překvapivě tvoří obrazy s motivy francouzského Středomoří, kam se mu na konci třicátých let podaří znovu dvakrát zavítat. V roce 1938 navštíví se spisovatelem Stephanem Lacknerem jihofrancouzský Bandol a následujícího roku cestuje do Cap Martin. Během těchto cest pořídí s Quappi mnoho fotografií, které mu následně poslouží jako základ celé řady obrazů. Středomořská krajina s mořem a útesy *Cap Martin* (bar. XVII.), namalovaná ještě v Paříži, je v rámci tohoto cyklu výjimečná, protože je celá podmalovaná červenou barvou prosvítající v konturách, ale i v plochách pod modří moře, bělošedými skalisky a dokonce i zeleným listovým stromů. To vše vytváří zajímavé kontrasty a rozechvělou hru barev připomínající vzdáleně některé obrazy impresionistů.²² Z obrazu sálá teplo a jižní atmosféra, jako by malířovy oči byly smyslově spojeny se zdejšími středomořskými barvami a podnebím.

Po obsazení Holandska nacisty v květnu 1940 si Beckmann píše do deníku, že se nachází „ve fázi absolutní nejistoty ohledně své existence a stavu planety. Rozruch a chaos, kam se člověk podívá. Naprostý zmatek v politických a vojenských záležitostech.“²³ V atmosféře nejistoty, omezování svobody a ztráty možnosti cestovat nachází útěchu především v tvorbě, mimo jiné i v dalším vytváření pláten s tematikou Azurového pobřeží, nejčastěji podle fotografií. Erhard

I. Velké šedé vlny, 1905, olej na plátně,
96x110 cm, soukromá sbírka. Repro:
Lackner, Stephan: *Beckmann*, s. 7.

II. V pohyblivých dunách, 1907,
olej na plátně, 72,5x90,5 cm, soukromá
sbírka. Repro: *Max Beckmann –
The Landscapes*, s. 67.

III. Krajina s balónem, 1917, olej na plátně, 75,5x100,5 cm, Museum Ludwig, Kolín nad Rýnem.
Repro: *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 83.

IV. Krajina poblíž Frankfurtu (s továrnou), 1922, olej na plátně, 66x100,5 cm, The Rose Art Museum, Brandeis University, Waltham. Repro: *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 87.

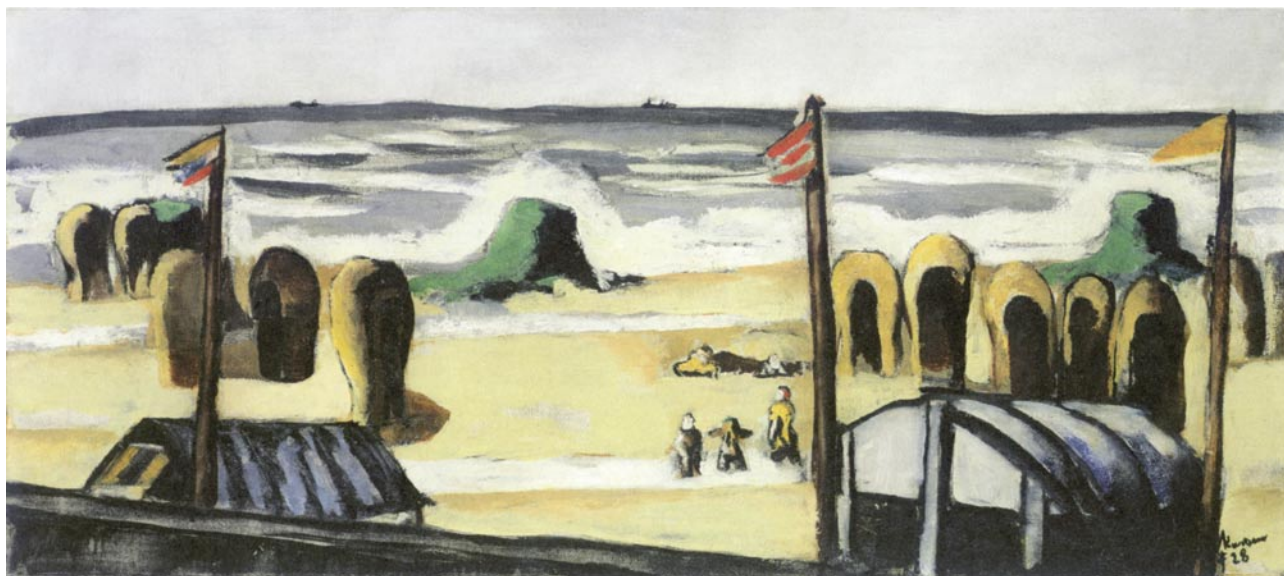
V. Přístav v Janově, 1927, olej na plátně, 90,5x169,5 cm, Saint Louis Art Museum. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 97.

VI. Nice ve Frankfurtu nad Mohanem, 1921, olej na plátně, 100x65 cm, Kunstmuseum Basel, Basilej. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 85.

VII. Akát v květu, 1925, olej na plátně, 55x45 cm, soukromá sbírka. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 91.

VIII. Šedá pláž, 1928, olej na plátně, 35,5x78,5 cm, soukromá sbírka. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 109.

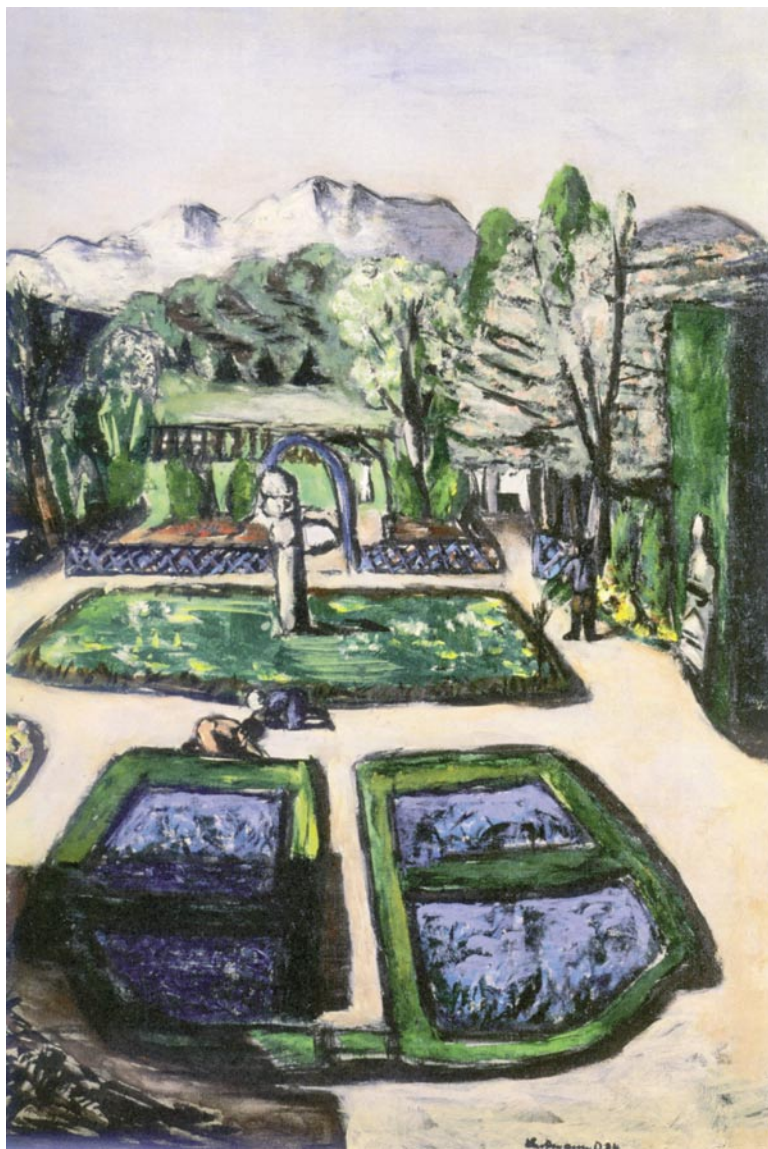
IX. Scheveningen, pět hodin ráno, 1928, olej na plátně, 56,5x63 cm, Bayerische Staatsgemäldesammlungen, Pinakothek der Moderne, Mnichov. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 105.

X. Přímořská krajina (Côte d'Azur), 1930, olej na plátně, 90x60 cm, soukromá sbírka. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 117.

XI. Krajina s Vesuvem, 1926, olej na plátně, 85,5x24,5 cm, Bayerische Staatsgemäldesammlungen, Pinakothek der Moderne, Mnichov.
Repro: *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 95.

XII. Zahradní krajina na jaře s horami, 1934, olej na plátně, 101x70 cm, soukromá sbírka. Repro: *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 136.

XIIa. Friedrich August von Kaulbach:
Zahrada v Ohlstadtu, 1913, Vila Kaulbach, Ohlstadt. Repro: *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 132.

XIII. Mořské pobřeží, 1936, olej na plátně, 65x95,5 cm, Museum Ludwig, Kolín nad Rýnem.
Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 146.

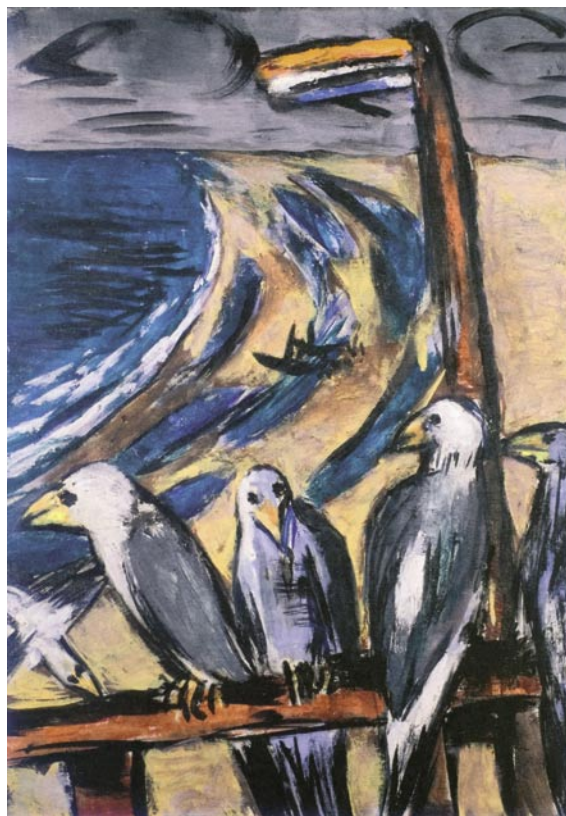
XIV. Severomořská krajina (Bouře), 1937,
olej na plátně, 56,5x71,5 cm, soukromá sbírka.
Repro: Max Beckmann – *Exile in Amsterdam*, s. 72.

XV. Bouřlivé Severní moře (Wangerooge), 1937,
olej na plátně, 59x77 cm, soukromá sbírka.
Repro: Max Beckmann – *Exile in Amsterdam*, s. 72.

XVII. Cap Martin, 1939, olej na plátně, 92x73,5 cm, Staatsgalerie Stuttgart, zápůjčka ze soukromé sbírky. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 165.

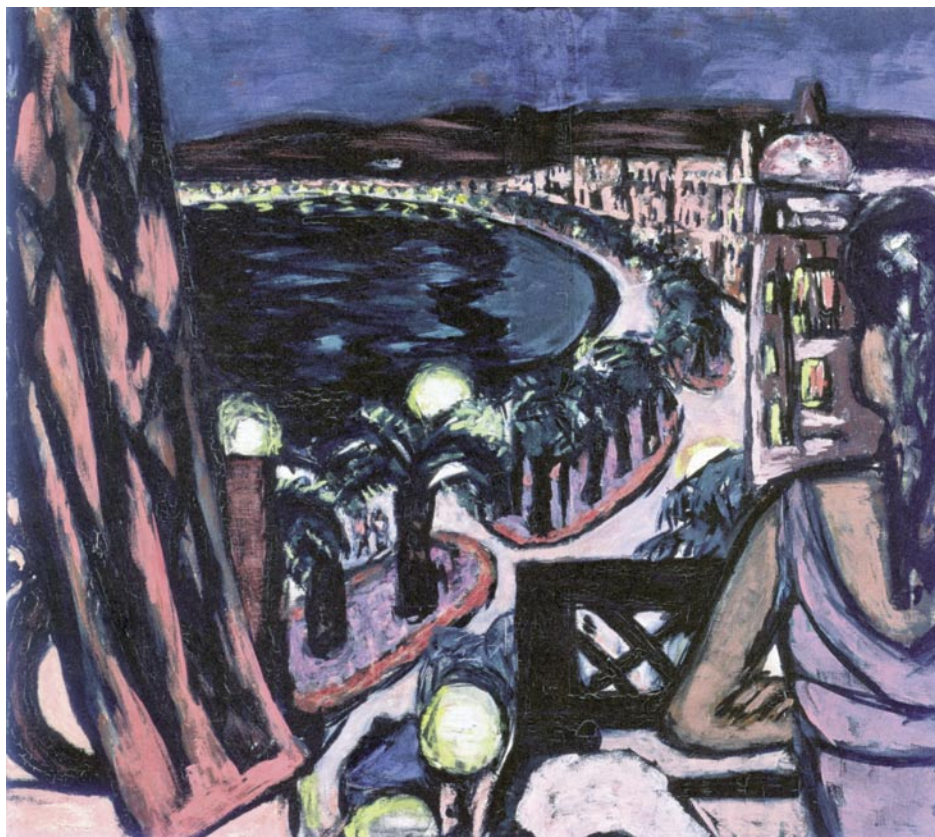
XVIII. Mořští raci v bouři, 1942, olej na plátně, 70x50 cm, Westdeutscher Rundfunk Köln. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 183.

XVI. Severomořská krajina II (Ustupující mraky), 1937, olej na plátně, 59x77 cm, soukromá sbírka. Repro: Max Beckmann – *Exile in Amsterdam*, s. 73.

XIX. Schiphol, 1945, olej na plátně, 60x89 cm, Kunsthalle Bremen.
Repro: *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 200.

XX. Promenáda des Anglais v Nice, 1947, olej na plátně, 80,5x90,5 cm,
Museum Folkwang, Essen. Repro: *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 205.

Obr. 8: Kanál v Holandsku, 1938, olej na plátně, 71x56 cm, soukromá sbírka. Repro: Stephan Lackner: Beckmann, s. 48.

Göpel, pořadatel Beckmannova díla, se domnívá, že k vytváření krajin z jihu Francie vedla malíře především touha po cestování a svobodě. Je však také možné, jak tvrdí Uwe M. Schneede, že příležitostné malování středomořských krajin Beckmannovi sloužilo jako zdroj uvolnění a regenerace po namáhavé práci na velkých figurálních malbách, zejména na triptyších.²⁴

Kromě těchto „únikových“ pláten s jižními motivy Beckmann maluje i krajiny více „biografické“, reagující svou symbolikou na události doby. Obraz *Mořští racci v bouři* (bar. XVIII.) lze interpretovat jako malířovu uměleckou reakci na uzavření holandského pobřeží nacisty v roce 1942 v obavách před spojeneckou invází. Bezprostředně před vytvořením plátna si Beckmann do deníku poznamenává: „Nevydařená cesta do Zandvoortu, vše je obeháno ostnatými dráty... Už se nemůžu dostat k moři nebo na pláž.“²⁵ Na plátně vidíme typickou severskou pláž, zcela liduprázdnou, pouze s černým torzem nějakého člunu a zapomenutou holandskou vlajkou na stožáru. Schyluje se nejspíš k bouři, nebo je tmavě šedé a větrné, moře temně modré. Vpředu sedí na zábradlí čtyři velcí racci sledující pozorně mořský břeh. Jako strážce hlídající pobřeží.

Na plátně *Schiphol* (obr. XIX.) z roku 1945 připomíná Beckmann rozsáhlou devastaci známého amsterodamského letiště, v průběhu války mnohokrát bombardovaného spojenci a následně vyhozeného do po-

větří ustupujícími Němci. Malíř své dojmy vyjadřuje intenzivními barvami a složitou kompozicí, takže máme zprvu problém se v obraze zorientovat. Před zničenými a výbuchy rozšklebenými hangáry identifikujeme trosky letadel, budov a letištního vybavení, některé místy pokryté sytě červenou barvou, takže vypadají jako potřísněné krví. Je brzy ráno a na žlutooranžové obloze pokryté červenofialovými mraky vychází ohnivě rudé slunce, jež osvětluje plochou holandskou krajinu a odkrývá skutečný rozsah zpusťování.²⁶ K obrazu *Schiphol* mají námětem blízko další dvě plátna z následujícího roku, *Most a přístaviště* a *Opevnění u oceánu*. Všechna tato tři díla jako by se vyjadřovala k jizvám, jež člověk válkou způsobil krajině. Překvapivě se však zdržují otevřené společenské kritiky, v čemž se zásadně liší od prací, které Beckmann vytvořil v reakci na první světovou válku, v nichž ukazoval nesmyslnost válečného násilí mnohem radikálněji prostřednictvím znázornění trpících a umírajících lidí.²⁷

Osvobození Holandska v květnu roku 1945 je pro Beckmanna obrovskou úlevou, ale do poraženého a zničeného Německa se rozhodně nehodlá vrátit. Jeho cílem je Amerika, kde plánuje začít novou etapu své malířské kariéry. Když počátkem ledna následujícího roku obdrží povolení vyvézt svá plátna do Spojených států, píše si do zápisníku: „10. ledna 1946 jsem obdržel vývozní povolení pro výstavu v New Yorku. Svět

Obr. 9: Ve vlaku (Severní Francie), 1938, olej na plátně, 70x90 cm, Von der Heydt-Museum, Wuppertal. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 165.

Obr. 10: Starý bazén, 1948, olej na plátně, 77x90 cm, soukromá sbírka. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 212.

teď pro mne znovu začíná tam, kde koncem podzimu 1932 ve Frankfurtu nad Mohanem skončil – na 14 let vyhnán a zavržen, teď znovu volný – uvidíme, co bude dál.²⁸ Na jaře 1947 cestuje s manželkou poprvé do zahraničí a jeho cesta vede pochopitelně na jih Francie, do Nice. Po dlouhých osmi letech. „Poprvé v cizině z ciziny,“ píše si do deníku koncem března.²⁹

Své vzpomínky na Nice začal Beckmann jako obvykle malovat až po návratu do ateliéru. Třicátého dubna si do deníku zaznamená: „Tvrdě pracoval na ‚Nice‘, začalo mě to zajímat.“³⁰ Výsledkem je večerní obraz *Promenáda des Anglais v Nice* (bar. XX.), zachycující typický malířův pohled z hotelového balkonu na zalidněné pobřeží. Ženská postava ve večerních šatech se dívá na elegantní promenádu lemovanou lampami, někde za jejími zády je nepochybně přítomen sám malíř. Scénu vidíme jeho očima z vyvýšené pozice hotelu, podobně jako před dvaceti lety přístav v Janově (bar. V.). Největší výzvu na plátně však tentokrát představuje dvojí světlo. Nebe nad horami je dosud tmavě modré posledními večerními paprsky slunce, dole však již osvětlují promenádu kužely světla pouličních lamp. Umělé osvětlení začíná v houstnoucí tmě noci pomalu ale jistě přebírat vládu, je teplý večer a z celého výjevu vyzařuje nejen klid a bezpečí, ale i nový optimismus a chuť do života, jimiž musel být malíř naplněn.

„Můj pohled na svět se nezměnil...“ (Amerika, 1947–1950)

Beckmann definitivně přesídluje do Spojených států v létě roku 1947, plný očekávání nových uměleckých podnětů. Bohužel mu zbývá jen necelého tři a půl roku života. Přestože v té době hodně cestuje a do deníku si zaznamenává dojmy z americké přírody, stihne nakonec dokončit pouhých sedm krajinomaleb. Jako první vzniká *Starý bazén* (obr. 10), poetické plátno v intenzivní zelené a červené, zachycující park v St. Louis, kde od května 1948 působí na místní univerzitě. Z krajiny s kvetoucími keři a napůl vypuštěným bazénem, v němž se odráží pastelová obloha a obrys stromu, cítíme radost z toho, že je malíř po dlouhé plavbě přes oceán opět v přírodě. „Konečně park, konečně stromy, konečně půda pod nohama,“ čteme v jeho prvním deníkovém záznamu po příjezdu do města.³¹

V červnu 1949 přesídli Beckmann ze St. Louis do New Yorku, kde získává místo vyučujícího na Brooklyn Museum Art School. Motivy z americké metropo-

Obr. 11: West Park, 1950, olej na plátně, 135,5x61 cm, soukromá sbírka. Repro: Max Beckmann – *The Landscapes*, s. 214.

le, především její typické mrakodrapy, se občas objevují na jeho figurálních malbách, ale žádnou newyorskou „městskou krajinu“ nestihne vytvořit. Po návštěvě Kalifornie v létě 1950 však namaluje panoramatický obraz *San Francisco* (1950) a také dvě menší kalifornské krajinomalby. Na jedné z nich, na výšku orientovaném plátně *West Park* (obr. 11), zachycuje motiv z parku poblíž Mills College v Oaklandu, kde vyučoval na letní škole. Vidíme zde fontánu uprostřed zeleně v parku poblíž univerzitních kolejí, v pravé části jsou vysoké eukalypty typické pro zdejší oblast. Drobnými postavami ležícími pod stromy na trávníku jako by se malíř vracel k motivům, které známe z jeho raných (bar. II.) i pozdějších „frankfurtských“ krajinomaleb (bar. IV., VIII.). V jednom z dopisů, jež Beckmann v té době píše přátelům z Ameriky, můžeme mimo jiné číst zajímavé vyznání: „Čím déle tu člověk žije, tím víc si všímá opakování jednoho a téhož, zvláště když odezní cizost jazyka. Po pravdě v sobě neshledávám nějaké velké změny. Můj pohled na svět se od Frankfurtu nezměnil.“³²

Malíř umírá nečekaně na náhlou srdeční příhodu 27. prosince 1950.

* * *

K basilejské výstavě *Max Beckmann – Krajinomalby* vyšel skvěle zpracovaný katalog, jenž však může zprostředkovat pouze zlomek toho, co se návštěvníkovi nabízí před očima přímo v galerii. Beckmannovy obrazy – a krajiny zvláště – je třeba vidět, neboť na reprodukcích zaniká mnoho z jejich skvělého světla, vyvážené barevnosti a magické atmosféry. Výstava potrvá až do 22. ledna příštího roku.

Poznámky:

¹ Mikš, František: „Provazochodec Max Beckmann“, *Kontexty* 4/2009, s. 24–44.

² Kunstmuseum Basel, 4. září 2011 až 22. ledna 2012.

³ Belting, Hans: „Biography and Landscape“, in *Max Beckmann – The Landscapes*, Kunstmuseum Basel, 2011, s. 15–21.

⁴ Tamtéž, s. 16.

⁵ Beckmann, Max: *Self-Portrait in Words. Collected Writings and Statements, 1903–1950*, ed. B. C. Buenger, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1997, s. 150.

⁶ K symbolice triptychu *Odjezd* více viz Mikš, František: „Provazochodec Max Beckmann“, s. 33–34.

⁷ Beckmann, Max: „Tři dopisy jedné malířce“, in Beckmann, Max: *Divadlo skutečnosti*, Arbor Vitae, Praha, 2002, s. 66.

⁸ Dopis Caesaru Kunwaldovi ze 14. srpna 1905. Viz *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 57.

⁹ Dopis Caesaru Kunwaldovi z 3. října 1908, viz tamtéž.

¹⁰ Kaiser, Hans: *Max Beckmann*, Berlín, 1913, viz tamtéž.

¹¹ „Myslel jsem na svého starého přítele Henriho Rousseaua, na tohoto Homéra z chudého příbytku, jehož sny z pralesů mě někdy přiblížily bohům – a uctivě jsme ho ve snu zdravil.“ Beckmann, Max: „O mém malířství“, 1938. Přetištěno in *Divadlo skutečnosti*, s. 40.

¹² Dopis Mathilde Kaulbach, 29. 5. 1925, citace dopisu in *Max Beckmann – The Landscapes*, pozn. 6, s. 81.

¹³ K interpretaci obrazu viz Belting, Hans: „Biography and Landscape“, s. 16–17.

¹⁴ Cit. dle Schwarz, Michael Viktor: „Beckmann l'européen“, in *Na papíře: Beckmann – Dix – Hubbuck*, Galerie výtvarného umění v Chebu, 2006, s. 99.

¹⁵ Více viz Peter, Nina: „Feeling of Home in the Cosmos – Natural Phenomena in Max Beckmann's Landscapes“, in *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 33–34.

¹⁶ Friedrich August von Kaulbach (1850–1920), německý portrétista a malíř historických scén.

¹⁷ Jde například o plátna *Muž a žena (Adam a Eva)* z roku 1932 či *Cesta na rybnách* z roku 1934.

¹⁸ Takto obraz hodnotil například německý spisovatel a umělecký kritik Benno Reifenberg, s jehož názorem souhlasí i Hans Belting, in „Biography and Landscape“, s. 18.

¹⁹ Cit. dle Lenz, Christian: „Beautiful and Horribly Life-like. The Art of Max Beckmann, 1937–47“, in *Max Beckmann – Exile in Amsterdam*, Hatje Cantz Verlag, Ostfildern, 2007, s. 71.

²⁰ Foto stránky z deníku in *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 130, il. 45.

²¹ Dopis z 4. 8. 1937, cit. dle Schwarz, Michael Viktor: „Beckmann l'européen“, s. 105.

²² Viz *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 159.

²³ Zápis z deníku z 15. 5. 1940, cit. dle *Max Beckmann – Exile in Amsterdam*, s. 161.

²⁴ Viz *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 159. Vyjádření Erharda Göpela viz také obsáhlá citace in Lenz, Christian: „Beautiful and Horribly Life-like“, s. 75. Viz rovněž Schneede, Uwe M.: *Max Beckmann – Der Maler Steiner Zeit*, Munich 2009, s. 178.

²⁵ Zápis z deníku z 29. 3. 1942, viz *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 159.

²⁶ Viz *Max Beckmann – Exile in Amsterdam*, s. 240.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Citace ze stránky Beckmannova deníku, faksimile in *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 158.

²⁹ Zápis z deníku z 29. 3. 1947, cit. dle „Biography and Landscape“, s. 21.

³⁰ Zápis z deníku z 30. 4. 1947, citace a rozbor obrazu viz tamtéž.

³¹ Beckmann, Max: deníkový záznam, 18. září 1947, cit. dle *Max Beckmann – The Landscapes*, s. 209.

³² Dopis Bennu Reifenbergovi, 9. 3. 1949, cit. tamtéž.

František Mikš, šéfredaktor časopisu *Kontexty*, ředitel Institutu pro politiku a kulturu CDK, šéfredaktor nakladatelství Barrister & Principal.

Porozumět politice v Rusku

JAN HOLZER

Vladimír Čermák: „*Člověk je sice dějinami ,vázán‘, nikoli však jimi ,svázán‘.*“

Vasilij Semjonovič Grossman: „*Rusko již vidělo mnohé, v tisíci letech své existence. Pouze jedno ještě Rusko v těch tisíci letech nevidělo – svobodu.*“

Když si pročítám přehledy aktuálního dění v Rusku, mají na první pohled jedno společné: chybí v nich klasická politika, události politického rázu; politologicky řečeno, chybí v nich ona pravá *politics*. Analytici se sice pečlivě, ale v zásadě v nouzi věnují jevům, jež mají spíše charakter občanský (viz např. z posledních let hnutí za záchranu lesa v Chimkách, ohroženého stavbou dálnice Moskva–Sankt Petěrburg,¹ či protesty proti chování VIP řidičů), právní (nejtypičtěji proslulá kauza Chodorkovskij–Lebeděv) či kulturní; posledně jmenované mohou v současnosti zastupovat např. aktivity petěrburské skupiny *Vojna*, atakující rozmanitými performancemi či ideou „radostného umění“ ruské veřejné mínění. Četněji, ba masivně jsou naopak prezentována nejružnější témata spojená s postavením Ruska v systému mezinárodních vztahů. A tak se přirozeně nabízí otázka: *Kam se v Rusku poděla vnitřní, domácí politika?*

Hledání odpovědi na takto položenou otázku chápu především jako příležitost k zamyšlení nad tím, jak dnes studovat ruské politické reálie a na co se v nich soustředit, aby výsledkem bylo naše větší *porozumění*. Místo srovnání s jinými případy přitom dávám přednost dějinám politických idejí jako přirozenému a klasickému přístupu, jakým způsobem i v současnosti odlišit podstatné od nepodstatného. Ve výsledku by ono kýžené porozumění mělo tkvět v identifikaci toho, co dnes v ruské společnosti a v její politické sféře stojí za výzkum, v pojmenování tamního nejperspektivnějšího

badatelského námětu pro politologa. To je z mého hlediska žádoucí výstup a vlastní cíl tohoto textu.

Ruská / východní studia

Klást důraz na dějiny politických idejí pochopitelně znamená položit si otázku, jaké byly dosavadní způsoby uvažování o Rusku a zda jsou nosné i pro současnost. K dispozici tu přitom máme vskutku pestrý a zároveň proměnlivý arzenál teorií, konceptů, paradigmat, tematických preferencí a metodologických postupů. Proto je namístě vstupně rozlišit v ruských, resp. tzv. východních studiích² jejich jednotlivé etapy a ty následně okomentovat.

Oněch etap vidím pět: 1) pre-vědeckou etapu, 2) historiografickou etapu velkých syntéz ruských dějin z přelomu 19. a 20. století, 3) tzv. sovětologii a 4) etapu tranzitologických studií. Pátá, 5) současná etapa, nastartovaná před více než dekádou nástupem Vladimíra V. Putina do prezidentské funkce, ještě nemá svůj název ani jasnou charakteristiku; jak jsem předeslal, dosud jí zcela *nerozumíme*, nepanuje jistota stran aparátu, který je pro její zkoumání nejvhodnější. Naděje však tkví v tom, že k jejímu porozumění se lze dobrat právě promýšlením úspěchů i neúspěchů předchozích etap. Nebudu přitom zcela systematicky a soustředím se až na poslední století ruských studií a třetí a čtvrtou etapu; což je mimochodem škoda, protože řada autorit by potvrdila, že hned první éra klasických kulturně-politických črt jako *Путешествие из Петербурга в Москву* (1790) Alexandra Nikolajeviče Radiščeva či *La Russie en 1839* (1843) Astolphe Louis Léonora, markýze de Custine co do hloubky vhledu a inspirativnosti doposud trumfuje většinu mladších odborných textů... Má koncentrace na 20. století je nicméně dána tím, že svou výkladovou pestrostí má

co říci nejen k samotné politice v Rusku, ale i k vývojovým trendům a proměnám moderních sociálních nauk, resp. přímo politologie, takže je možné zasadit výzkum současné ruské politiky do širších sociovědních souvislostí. Začnu sovětologií.

Sovětologie

Není namístě si nic namlouvat: reputace *sovětologie* v sociálních vědách není valná, kritiky se na ni za odbornou spekulativnost či podléhání politické objednávce sneslo skutečně mnoho.³ Přesto právě sovětologická studia⁴ poskytují významné vodítko i pro porozumění současné ruské politice. Především ve smyslu možnosti uvědomění si, jaké jsou důsledky (paradigmaticky podmíněných) redukci výzkumu soudobého ruského/sovětského politického modelu na pouze některé jeho aspekty. Zdatnou pomoc nám zde může poskytnout krakovský historik idejí Andrzej Nowak, známý českému čtenáři nedávno vydanou antologií textů *Impérium a ti druzí* (2010). Ve své starší studii *ZSSR jako przedmiot badań historycznych* (1994) totiž Nowak identifikoval pět paradigmát/koncepcí, jež zplodil výzkum sovětského modelu. Každá z těchto koncepcí je přitom dle něj zvláštní jednak svou metodologickou opcí, jednak tematickým soustředěním.⁵

První Nowakův koncept zastupují marxisticko-leninské interpretace, jejichž exemplárním příkladem zůstávají oficiální *Dějiny Vsesvazové komunistické strany (bolševiků)* z roku 1938. Jistě, tím, že se marxismus-leninismus v sovětských podmínkách plně institucionalizoval a v podobě vědeckého komunismu přijal pozici oficiální režimní nauky, posunul se od vědeckého přístupu k ideologizující věrouce. To však není důvod, aby nebyl zmíněn, koneckonců jeho deklarovaný historicko-dialektický horizont je stále živý a pro řadu autorů inspirativní.

Druhý koncept,⁶ koncept tzv. *totalitarismu*, již dnes představuje klasickou součást politologické teorie. Jej rozvíjejícím badatelům sice poněkud trvalo, než se propracovali k tomu, že do něj zahrnuli i rozbor sovětského modelu, přesto se následně metoda srovnání sovětského komunismu s jinými státními ideologiemi, primárně německým nacionálním socialismem, stala

základem pro vědeckou definici celé kategorie nedomokratických režimů. Plejáda klasiků tohoto „žánru“, vzato abecedně Alain Besançon,⁷ Zbigniew Brzezinski, Robert Conquest, Merle Fainsod, Michail Heller, Martin Malia, Alexander Nekrich, Bernard Pares, Leonard Schapiro či Benedict Humphrey Summer, přitom při rozboru sovětského modelu vlády mohla navazovat na tradici ruského liberálně orientovaného pořádkového exilového dějepisectví, již reprezentovali např. Pavel Miljukov, Michael Karpovich, Michael Florinsky či ekonom Petr B. Struve. A pochopitelně, byla nucena se od počátku vypořádávat s rozsáhlou kritikou, počínající obviněním z politické podjatosti a konče upozorněními na metodologické limity, např. statičnost a neschopnost objasnit vnitřní dynamiku konkrétních totalitních režimů, včetně jejich případných pádů.

Ve své kritičnosti vůči sovětskému modelu a demaskující ambici tato linie přirozeně souzněla s třetím sovětologickým konceptem, spočívajícím v položení důrazu na kontinuum ruských dějin před a po roce 1917. Ideový základ tohoto přístupu položila polská sovětologická škola, vycházející z analýz ruské politiky 19. století Mauryce Mochnackého, Henryka Kamieńskiego či Zygmunta Krasieńskiego a mající svůj vrchol v monumentální práci Jana Kucharzewského *Od białego caratu do czerwonego* (jednotlivé díly publikovány ve Varšavě v letech 1926–1935). Metoda klasiků tohoto sovětologického konceptu, na prvním místě Richarda Pipesa, a dále Adama B. Ulama, Leopolda Labedze, Aleksandra Janova či George Vernadského, byla ovšem odlišná od totalitní školy. Zatímco debata o konceptu totalitarismu přispěla k precizaci metodologické báze srovnávací politologie (včetně vyjasnění jejích limitů), Pipes a jeho soupeřníci volili při odkrývání „masky věčné Rusi“ cestu aplikace klasické historiografické metody, často mající podobu diachronně komparativní karikatury: Ivana Hrozného se Stalinem, knížete Andreje Kurbského⁸ s disidenty, dokonce Třetího Říma s Třetí internacionálou a podobně. A soustředěním se především na politické události tak metodologicky navazovali na druhou obecnou (mnou širěji v tomto textu nekomentovanou) etapu ruských studií, reprezentovanou kupříkladu proslulými *Ruskými dějinami* Vasilije Osipoviče Ključevského.

Metodologické a interpretační spory mezi právě zmíněnými dvěma koncepty byly a jsou pro pochopení příčin úspěchu a následně logiky fungování sovětského modelu vlády určující. Tím se však interpretační konflikty v ruských studiích nevyčerpaly, další napětí „do hry“ vnesl tzv. *revizionismus*.⁹ Revizionistický koncept, v Nowakově výčtu čtvrtý, vlastně rozvinul původní trockistickou doktrínu zrazené revoluce, hájící vstupní (historickou, revoluční) legitimitu sovětské moci. Autoři jako Isaac Deutscher, Mark Ferro, Edward Hallett Carr, Stephen Cohen či Robert Tucker volili při zkoumání bolševického mocenského modelu nejčastěji metodu srovnání Velké říjnové socialistické revoluce, jejích příčin, průběhu i následků, s jinými revolucemi, typicky s francouzským revolučním cyklem. Jejich cíli přitom byly jednak obhajoba leninismu, jehož pozitiva měl popřít až stalinismus, jednak hledání nástrojů pro pochopení revolučních impulsů v současnosti. S ohledem na přesvědčení o vstupní legitimitě sovětské moci byli často ochotni pracovat jako s relevantními i s oficiálními sovětskými prameny. To byla zároveň jedna z hlavních výtek jejich kritiků,¹⁰ která vyústila až do přesvědčení, že takto nelze sovětskou realitu pochopit, nýbrž pouze zkreslit.

Hlavní vlna revizionismu, datovaná koncem 60. let 20. století, pak přinesla nejen celistvou teorii říjnové revoluce, ale především ambiciózní vizi „správného“, protože objektivního „čtení“ ruské historie a politiky. Tedy nejen událostí sedmáctého roku, ale i stalinské éry či periody studené války.¹¹ Byla spojena s jasným přihlášením se k soudobým metodologickým trendům v historiografii (*Annales*). Vlastně se jednalo o hnutí skupiny historiků a sociálních vědců, zdůrazňujících při studiu moderních ruských dějin třídní přístupy a roli mas v dějinných procesech (odtud jejich blízkost, ne však úplné propojení s marxismem)¹² a odmítajících rovnítko mezi historií a politickými dějinami, jak to činily koncept totalitarismu i tradiční historiografie 19. století. Podstatnou okolnost tohoto trendu přitom představovaly i změny v oficiální sovětské historiografické komunitě, datované rokem 1964 a začátkem éry Leonida Iljiče Brežněva, které byly ve svém větším důrazu na roli mas (oproti roli strany, zdůrazňované za stalinismu) komplementární se zmíněnými preferencemi.

Ve vztahu k dosavadním interpretacím ruské revoluce, revizionismus se především kriticky vymezil vůči tendenci zdůrazňovat politické souvislosti tohoto jevu, na prvním místě zdařilou strategií bolševiků, kteří k uchopení moci jako by prostě jen obratně využili situace, v níž revoluční výbuch nebyl nutný.¹³ Revizionismus naopak označil jako důvod krachu carského režimu vnitřní přirozené (lze číst dialekticky nutné) tenze v ruské společnosti. Odpovídalo to tomu, že akcentoval sociální témata a obecně socioekonomické souvislosti plus roli mas, nezdůrazňoval roli inteligence¹⁴ a obecně preferoval zájem ne o nadstavbu (politiku), nýbrž o základnu v podobě hledání hybatele dějinami, jímž má být pracující třída. V tomto pojetí VŘSR nebyla pučem, nýbrž lidovým povstáním, akcí mas zdola,¹⁵ kterou bolševici ani ne tak vedli, jako ji následovali. Což poskytlo z revoluce vzešlému režimu kýženou legitimitu.

Potenciál revizionismu není namísto bagatelizovat, reprezentativnost personálního zastoupení (Edward Acton, Orlando Figes,¹⁶ Sheila Fitzpatrick, J. Arch Getty, Jerry Hough, Diane P. Koenker, Mosze Lewin, Alexander Rabinovitch,¹⁷ William G. Rosenberg či Ronald Suny) a četnost publikačních výstupů v těch nejprestižnějších nakladatelstvích jsou pozoruhodné. Stejně jako reputace vlastně apolitického konceptu, prostého ideologických konotací. Přesto čelil obdobně masivní kritice svých metod, s jakou sám atakoval ostatní paradigmata: za hromadění faktů bez interpretace a komparace, za hodnotový relativismus při jejich posuzování, za důraz na statistiky bez lidského faktoru, za koncentraci pouze na některá témata a ignoraci jiných atd.¹⁸ Skutečnost, že revizionismus ve studiu Ruska představuje důležitou kapitolu, je tak dána právě lehkostí a zároveň razancí, s jakou dominoval soudobým interpretacím ruské/sovětské politiky.

Předložený komentář pěti konceptů výzkumu sovětského modelu z pera A. Nowaka¹⁹ snad alespoň částečně rehabilitoval pověst sovětologie. Má totiž ukazovat její pestrost a umožnit uvědomit si, že neprodukovala pouze nouzově spekulativní texty typu, jaké jsou příčiny a důsledky rozestavení členů politbyra na kremelské zdi v den oslav vítězství ve Velké vlastenecké válce... Soupeření o dominující interpretaci sovětského

modelu každopádně nabízí v řadě ohledů dodnes směrodatnou informaci o možnostech i limitech studia ruské politiky.

Tranzitologie vs. imperiologie

Což ve skromnějším, zato aktuálnějším smyslu platí i pro první etapu bádání nad již postsovětskou ruskou politikou, datovanou od přelomu 80. a 90. let 20. století. Soudobá hlavní – tranzitologická – výzkumná otázka zněla: Měli jsme v Jelcinově Rusku co do činnosti s nekončícím přechodem od perestrojkového (post)-totalitarismu, nebo s tzv. režimem hybridním?²⁰ Na rozdíl od sovětologických bádání se ovšem jednak nepolitizovala a nepřekročila odborný horizont, jednak se postupně nechala zastínit tématem důsledků rozpadu sovětského impéria pro nový model ruské státnosti a uspořádání vztahů v postsovětském areálu. Dle řady autorit²¹ právě aktuálnost otázky přirozenosti a obnovy imperiální dimenze převážila nad bádáním o důsledcích rozpadu sovětského režimu či systémových proměnách ruské politiky a dnes představuje klíčový problém a nejdynamičtější prvek ruských studií.

Studium obnovování Ruska jako impéria, které „výrazně ovlivňuje svou epochu, ovládá z jednoho mocenského centra velká území zalidněná mnoha etniky a své nadnárodní poslání odvozuje z nějaké univerzalistické ideologie“,²² dokonce vedlo ke vzniku nové disciplíny, tzv. *imperiologie*. Ta sice, jak předchozí citace naznačuje, bere v potaz i otázku ideové báze imperiální strategie. A v tomto kontextu 1) navazuje na klasické ruské geopolitické koncepty, např. teorie plurality kultur a války civilizací Nikolaje Jakovleviče Danilevského, dle níž jsou nositeli historického vývoje „kulturní a historické typy“, jež stejně jako biologické organismy procházejí fázemi mládí, dospělosti, stáří a smrti.²³ A 2) zabývá se rozmanitě ambiciózními ideologickými projekty současného ruského politického myšlení, na prvním místě tzv. eurasianismem.²⁴ Interpretace jeho protagonistů (Lev Gumilov, Alexandr Dugin, Eduard Limonov, Alexandr Prochanov²⁵ či svým způsobem i Gennadij Zjuganov) takových témat, jakými jsou ruské imperiální dědictví, ruský nacionalismus po komunismu či současné geopolitické možnosti, při-

tom potvrzují ty nejklasičtější vzorce ruské politiky: např. označení pravoslavi, samoděržaví a národa jako konstitutivních znaků ruské státní identity, což ministr osvěty Mikuláše I. Sergej S. Uvarov konstatoval již roku 1834.

Obecně však imperiologové, minulí i současní, ruští i neruští, často zastávají názor, že současné geopolitické výzvy stojící před Ruskem nemají přímou vazbu na to, jaký režim bude v Moskvě vládnout; respektive není výjimečný ani náhled, že některá z nedemokratických forem pro tyto úkoly (zabránit územnímu rozkladu státu a odolat aktuálním lokálním separatismům na Dálném východě, Kavkaze či Sibiři, působit jako stabilizující element v sousedních areálech, zasazovat se o práva ruskojazyčných menšin žijících mimo teritorium ruského státu, hledat partnery k zabránění prosazování amerických, resp. globalizačních vlivů ve světě) bude prostě vhodnější. V tomto kontextu šest let starý výrok prezidenta Putina, že rozpad SSSR představoval největší geopolitickou katastrofu 20. století, ztrácí na tajemnosti.

Opoziční hledání se v depolitizovaném autoritarismu

Avšak je skutečně výzkum současného režimu v Rusku a jeho jednotlivých aspektů neaktuální? Ano, dnes panuje stran jeho kategorizace v politologické komunitě vzácná shoda o úspěšně konsolidovaném autoritarismu, která nahradila předchozí rozpačitou aplikaci hybridního konceptu.²⁶ A je lhostejno, zda se jedná o výsledek preference areálového přístupu, který je typický pro ruské autory (Vladimir Gelman, Alexandr Lukin, Alexej Zudin ad.), nebo přístupu srovnávacího, charakteristického naopak pro neruskou, mezinárodní politologickou obec.²⁷ Rozdíly při komentářích současného režimu se vlastně týkají pouze interpretace, na kterou z jeho současných charakteristik je nutno se nejvíce soustředit. Zda na posílenou institucionální strukturu státu, model vůdcovství v podobě tandemu Putin–Medvěděv, původ stávajících elit,²⁸ ekonomicko-energetickou bázi, vojenský potenciál, ideologické směřování, otázku lidských a občanských práv, faktory národnostní, náboženské či kulturní, popř.

zahraničně-politickou strategii. Volba kterékoli z nich nicméně tezi o současném ruském autoritarismu nepochoybňuje.

Tento konsensus přitom není jen odborný, ale týká se i stávajících elit (byť část z nich dává přednost soulovím „řízená“ či „suverénní“ demokracie) a také převažující části ruské společnosti. Pro ni základním problémem není, že je v Rusku diktatura, ale zda se jedná o diktaturu „dobrou“, či „zlou“... A věří, že v tuto chvíli platí první varianta. Atraktivita autoritarismu je přitom spojována s rozmanitými body: na začátku Putinovy éry s čarou za chaotickým jelcinovským cyklem a ukončením kritiky sovětské minulosti, v posledních letech pak s údajnou schopností modernizace ruského státu.²⁹ Jistě, řada autorů upozorňuje, že modernizační projekty v ruských dějinách vždy končily stagnací³⁰ a že není důvod, proč by měly aktuální plány, např. technologický projekt Skolkovo nebo Putinovy apely na aktivizaci hospodářské spolupráce se Západem (ovšem za podmínek definovaných Moskvou),³¹ dopadnout odlišně. Na druhé straně nezanedbatelným prvkem v této modernizační naději je kontext současných hlubokých problémů režimů liberálně demokratických, stále častěji interpretovaných jako příznak jejich soumraku.

Aktuální modernizační téma však především naznačuje, že i autoritativní režim potřebuje z něčeho čerpat legitimitu. V tomto smyslu se srozumitelnějším stává jak často komentované obnovování (některých) prvků režimu starého, tedy sovětského, tak výše zmíněné okouzlení imperiální výzvou. V obou případech se jedná o hledání možných zdrojů mocenské legitimacy současných ruských elit. Legitimity, která, jak panuje již zmíněný konsensus, nemůže být čerpána z otevřeného politického procesu. Což je pohodlný, ale připustíme, že skutečně široce sdílený náhled: o ruské politické kultuře bez demokratické tradice, o tamní nutnosti autokratického modelu vládnutí, o postsovětské mentalitě, promítající se do jasné představy o moci a státu a spočívající v důrazu na podřízenost a subordinaci, o tíhnutí ke krajnostem, a konečně o odmítání kompromisu jako něčeho nemravného, neboť politika je přece především prostorem pro uskutečnění dějinné/civilizační mise, k níž je Rusko předurčeno.³²

Ne nadarmo hovoří Lilie Ševcova o „genetickém kódu ruského člověka“.³³

Současná autoritativní harmonie však přirozeně nebude věčná; nemůže být. Historie je nastavena tak, že režimy přicházejí a odcházejí. A chybí-li současnému Rusku opravdová politika, pak je logické, že se politickým stává i to, co v demokracii primárně politický rozměr postrádá. A tak vstupní otázku tohoto textu, kam se v Rusku poděla politika, změním na: *Co má v tuto chvíli politolog v ruské (ne)politice zkoumat?*

Výše jsem již zmínil dvě odpovědi, „tranzitologickou“ a „imperilogickou“. Obě vlastně nepředstavují nic jiného než variace na oživení úspěšných starších legitimizačních vzorců éry předrevoluční i komunistické. Neumím předpovědět, nakolik zarezonují v budoucnosti v ruské společnosti. Ale i současná depolitizovaná ruská *societas* se může jednou probudit a mobilizovat. A klíčovými se pak stanou dvě otázky: *kdo* je nositelem oné mobilizace a *pod jakými hesly*. Což mi umožňuje nastolit téma plurality, a tím i opozice.

Pochopitelně, perspektiva další tzv. barevné revoluce v postsovětském regionu a poskytnutí tak kýženeho příkladu *the „people power“ tactics of nonviolent resistance*, jak o tom ve smyslu důkazu o schopnosti mas prosadit svou vůli optimisticky hovoří např. Mark Beissinger, není aktuální.³⁴ Ruská pluralita je zjevně „zamrzlá“. Ukázat to lze nejlépe na volbách, prezidentských i parlamentních. Jsou sice formálně svobodné, ale reálně fungují pouze jako nástroj k ochraně stávajících elit a nenabízejí možnost rotace, k čemuž přispívá i deformovaný volební proces, daný volební reformou z roku 2005.³⁵ Zároveň však produkují výsledky, v nichž skutečně dominují subjekty blízké Kremlu, ať již se jmenují jakkoli: *Jedinaja Rossija* jako prokremelský střed s podporou asistujících organizací *Naši* či *Molodaja gvardija* či prokremelská formálně opoziční kvazilevice *Spravedlivaja Rossija*, resp. kvazipravaice *Pravoje delo*.

Kde tedy hledat opozici? Pozice komunistů (*KPRF*) a Žirinovského tzv. liberálních demokratů (*LDPR*), dlouhodobých aktérů ruského parlamentního života, je víceméně neměnná, což znamená prostá otevřeně opozičních aktivit. Antisystémová stranická opozice existuje, ale je marginalizovaná a neparlamentní; to se

týká především kdysi relevantního sociálně-liberálního *Jabloka*.³⁶ Další opoziční platformy na sebe berou podobu volnějších hnutí, orientujících se na nová média; *Oborona* či *Drugaja Rossija* však nedisponují významným potenciálem, spíše přežívají, neb prostě nenabízejí legitimizační projekt, který by oslovil nějakou část ruské společnosti. Čímž potvrzují tezi o konsolidovaném autoritarismu.

A tak je dnes při zkoumání opozice v Rusku nutno upustit od použití adjektiva *politická*, protože klasická politická opozice, představující reálnou alternativu a schopná vládní rotace, tu neexistuje. To neznamená rezignovat na takto orientovaný výzkum; právě naopak. Ale je nutno promyslet, *jak* ji zkoumat: jak vymezit přístup režimu k opozici, jak identifikovat a definovat konfliktní zájmy a hodnoty, ve kterých existuje mezi režimem a opozicí napětí, dále jak stanovit reálné interakce režimu a opozice (kde se střetávají a jaký charakter tyto střety mají) či popsat cíle a prostředky opozice.

To vše za situace, kdy se stávající opozice v Rusku jeví jako neochotná konkurovat moci, kdy je dokonce náchylná k mocenské inkorporaci. Ostatně, klasický tranzitologický model čtyř aktérů v nedemokraciích směřujících k přechodové hře mívá následující podobu: proreformní část vs. autoritativní status quo hájící část stávající elity proti sjednocenému protirežimnímu hnutí, rezignujícímu sice na vzájemné ideologické rozpory a orientující se na vizi společného nepřitele (stávající režim), ale vnitřně rozštěpenému na radikály a umírněné. A tento typ konfrontace se prozatím v ruské nepolitice zjevně nerýsuje.

Problematickostí výzkumu současného modelu ruské plurality a opozice v podmínkách nedemokracie tak ústí do klasického badatelského napětí mezi na aktéry orientovaným přístupem (jak jej upřednostňovala tranzitologie) a strukturalistickým náhledem, typickým pro aktuální tzv. demokratizační studia. Jednoduše napsáno: Je problém pouze v tom, že opozice v Rusku dnes není schopna/ochotna nabídnout atraktivní projekt (nemluvě o naději, že by se mohlo jednat o projekt demokratický)? Nebo v tom, že ruská společnost prostě postrádá vnitřní pestrost a i případ-

né disbalance (nejčastěji je připomínán scénář pádu cen surovin, na jejichž výši je postavena tamní současná ekonomická stabilita; jiná verze poukazuje na nárůst etnických a kulturních střetů, spojených s riziky současného demografického vývoje) by nevedly k otevřenému modelu, ale pouze k modelu jinak definovanému (ale nikoli nutně jinými elitami moderovanému) jednoty? Proslulá ruská mantra *sobornosti*, tedy požadavek pospolitosti směřující k jedinému cíli a nadřazené jakýmkoli parciálním (o individuálních nemluvě) zájmům, znamená v ruském případě jednotu společnosti se státem/režimem, v níž není místa pro svobodného jednotlivce. Ztrátu kontroly nad společností v jelcinovské éře, která vlastně znamenala obnovení politiky, dokázal obnovit, za vydatného potlesku, Vladimír Putin. Platnost této interpretace pro většinu ruské společnosti znamená přinejmenším střednědobý výhled stability ruského autoritarismu. Pro nějž soutěživé politiky netřeba.

Giovanni Sartori kdysi varoval před tím, co nazval *terminologickou kamufláží* – úporným, a přitom podle něj matoucím trváním na užití rozmanitých pojmů rozpracovaných v západním prostředí na politiku v jiných areálech. Jenže jakým jiným způsobem přiblížit čtenáři nezběhlému ve východním areálu kterékoli tamní téma, než vzít známé pojmy a konfrontovat je s místními realitami? Když porozumět politickým procesům v Rusku se mi prostě jeví i dnes jako jak zajímavější, tak důležitější. A to nejen s ohledem na klasický „polský“ argument o potenciálu/potřebě Ruska ovlivňovat silově své okolí (střední Evropu nevyjímaje), ale také díky možnosti hledat aktuální orientaci v nich pomocí zájmu o proměny východních studií v minulosti. V tomto textu komentovaná interpretační pestrost sovětologických studií, stejně jako mladší soupeření tranzitologie a imperiologie, totiž neplynuly z ničeho jiného nežli z plurality odpovědí na otázku *col/koho* a *jak* zkoumat. Příslušné argumentace pak vždy odrážely obecnější trendy v politických vědách. Klíčové pojmy jako stát, politika, režim, pluralita, demokracie/nedemokracie přitom aktuálně nejsou znovu promýšleny pouze v postsovětském kontextu. V tomto smyslu může studium současného ruského autoritarismu

a tamních opozičních alternativ a jejich legitimizačních strategií podle mne přinést mnohem více než jen prosté badatelské potěšení.

Poznámky:

¹ Hnutí vzniklo r. 2007. Po roce byl jeho lídr, novinář Michail Bektov, zmlácen tak, že ztratil řeč a musela mu být amputována noha.

² K jejich aktuálnímu stavu viz nejlépe Malicki, J. – Zasztowt, L. (eds.): *East and West. History and Contemporary State of Eastern Studies*, Warsaw: WUW 2009.

³ Viz typický kontrast s přesností předpovědi nepolitologa, dramatika Andreje Amalrika, obsažené v jeho proslulé „brožurě“ *Did Soviet Union Survive 1984?*, New York: Harper & Row 1970. K Amalrikově osobnosti, jeho dílům i reakcím na ně blíže viz např. Duda, K.: *Andriej Amalrik. Rosyjski dysyden*, Krakow: WUJ 2010.

⁴ K jejich strážlivému hodnocení viz např. v českém prostředí takřka neznámý, ale mimořádně kompetentní L. Labeledz a antologie jeho textů *Use and Abuse of Sovietology*, New Brunswick – New Jersey 1988.

⁵ Srovnej Nowak, A.: *ZSSR jako przedmiot badań historycznych*, Dzieje najnowsze, PAN, Vol. XXVI., Warszawa 1994.

⁶ V textu nerespektuji pořadí, v němž A. Nowak uvádí své koncepty.

⁷ Každého z následujícího výčtu autorů by stálo za to blížeji okomentovat. Např. u A. Besançon a jeho myšlenku, že každý nedemokratický režim lze definovat i zkoumat pomocí „legend“, které používá pro svou legitimaci; konkrétně u sovětského režimu Besançon identifikuje čtyři legendy: o starém režimu, revoluci, kontrarevoluci a socialismu (viz jeho text *Passé Russe et présent soviétique*, Contrepoint, No 4, 1974, pp. 111–127, který ruský vyšel v samizdatu jako *Русское прошлое и советское настоящее* r. 1978 a r. 1998 ve sborníku *Советское настоящее и русское прошлое*, pp. 61–76).

⁸ Spolupracovník Ivana IV., vrchní velitel pobaltských vojsk. R. 1562 utrpěl u Nevelu s Litevci porážku, po níž prchl na Litvu z obavy, že se proti němu chystá vyšetřování a trest smrti (v jiné verzi pod hrozbou vyšetřování jeho údajných předchozích styků s Litevci). Jako ten, kdo se přidal na stranu Polsko-Litevského státu, sloužil jako symbol amorálního zrádce vlasti.

⁹ Jeden z řady revizionismů, vedle studií o holocaustu a německých dějinách, revizionismu v dějinách socialistického hnutí atd.

¹⁰ Počínaje proslulou britkou recenzí prvního dílu Carrovy budoucí čtrnáctidílné monografie *A History of Soviet Russia*, London: Macmillan 1950–1978 z pera R. Pipesa v *Russian Review*, Vol. 10, No 3, July 1951, pp. 226–228.

¹¹ A později i éry po r. 1989. Viz např. komentář D. Mandela, autora klasických revizionistických textů (*The Petrograd Workers and the Seizure of Power*, New York: St. Martin's Press 1984; či

Perestroika and the Soviet People, Rebirth of the Labour Movement, Montréal – New York: Black Rose Books 1991) událostí r. 1991 v Moskvě, jenž zpochybňuje reálnost soudobé podpory B. Jelcina.

¹² V obou zmíněných kontextech lze poukázat na významné vlivy prací britských historiků E. P. Thompsona (*Making of the English Working Class*, Victor Gollancz Ltd. 1963) a G. Rudé (*The Crowd in the French Revolution*, Oxford: Oxford UP 1959; resp. *The Crowd in History*, New York 1964).

¹³ Jak v tomto duchu zdůrazňuje např. M. Malia, zaostalost Ruska byla překonatelná, ruská společnost činila především po r. 1905 viditelné kroky směrem k modernizaci, a proto důvodem krachu nebyla ani tak vnitřní tenze, jako spíše externalita – první světová válka a její osudové následky.

¹⁴ Ta v nerevizionistických interpretacích navzdory dobrým úmyslům sehrála tragickou roli a pomohla uvrhnout Rusko do anarchie.

¹⁵ Ruský dělník své doby měl v sobě údajně koncentrovat veškeré filosofické a mravní ctnosti. Ovšem pouto mezi bolševiky a ruským dělnictvem bylo v odborné literatuře opakovaně falzifikováno; např. americký historik Ch. Wynn ukázal, jak výrazně byly mezi ruskými dělníky na přelomu 10. a 20. let 20. století rozšířeny černosotěnské ideje a jak významnou roli hrály v pogromech. Srovnej Wynn, Ch.: *Workers, Strikes and Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905*, Princeton: Princeton UP 1992.

¹⁶ Česky viz Fíges, O.: *Natašin tanec. Kulturní historie Ruska*, Praha – Plzeň 2003.

¹⁷ V polovině 80. let místopředseda komise amerických a sovětských historiků (předsedal jí proslulý stalinista I. I. Minc), v níž hájil tezi o VŘSR jako lidovém a demokratickém hnutí. Tím se dostal do pozoruhodného rozporu dokonce s Leninem a Trockým, kteří, nevěříce v úspěch revoluce zdola, dávali přednost metodě násilí nevelké avantgardní skupiny.

¹⁸ Např. před r. 1917 problematiky vesnice či radikálního terorismu, v revolučním roce role liberálů a demokratických institucí, na prvním místě Dumy, a po VŘSR teroru, pronásledování církve, rolnických povstání, hladomorů atd.

¹⁹ Pátý Nowakův sovětologický koncept je reprezentován teoriemi tzv. modernizace a konvergence a jejich formálně neutrální metodou srovnávání komunismu s jinými sociopolitickými „systémy“, konkrétně kapitalismem a nacismem. Reprezentativním příkladem jejich aplikace na sovětské Rusko je kniha T. von Laue *Why Lenin? Why Stalin? A Reappraisal of the Russian Revolution, 1900–1930*, Lippincott Williams & Wilkins 1971.

²⁰ Vyjádřil jsem se k ní v knihách *Politický systém Ruska. Hledání státu*, Brno: CDK 2001 a *Politické strany Ruska. Hledání identity*, Brno: CDK 2004. Z prací jiných autorů na toto téma doporučuji studii varšavského politologa W. Marciniaka: *Rozgrabione imperium*, Krakow: ARCANA 2001.

²¹ R. Brubaker, L. Gorizontov, G. Hosking, A. Kappeler, S. Kaspe, K. Matsuzato, A. Miller, A. Motyl, R. G. Suny, R. Szporluk a řada dalších.

²² K aktuálním diskusím o definici impéria srovnej první část knihy A. Nowaka *Impérium a ti druzí*, Brno: CDK 2010, s. 11–107 s názvem *Impérium v teorii*.

²³ Viz jeho kniha *Rossija i Jevropa*, St. Petěrburg 1871. Připomínám v této souvislosti klasickou společenskou hru jeho jmenovce *Vynalezeno v Rusku. Nástin dějin ruské techniky*, Praha 1951 (V. V. Danilevskij). Vůči N. J. Danilevskému je to ovšem nespravedlivý bonmot, jeho koncept seriózně předcházely proslulejším cyklickým vývojovým koncepcím O. Spenglera a A. Toynbeeho.

²⁴ Jako jedny z nejlepších průvodců po současném ruském politickém myšlení, k nimž iniciační studii již jednou provždy bude představovat Masarykovo dílo *Rusko a Evropa I.–III.*, Praha: Ústav TGM 1996–1997, lze doporučit R. Bäckera (*Rosyjskie myslenie polityczne za czasów prezidenta Putina*, Toruň: Adam Marszałek 2007) či J. H. Billingtona (*Russia in Search of Itself*, Washington, D. C.: Library of Congress 2004; nebo též společně s K. Parthe: *The Search for a New Russian National Identity: Russian Perspectives*, Washington, D. C.: Library of Congress 2003). Ke starším zdrojům eurasianismu jako ideového směru v češtině viz studie E. Voráčka *Eurasijství v ruském politickém myšlení. Osudy jednoho z porevolučních ideových směrů ruské meziválečné emigrace*, Praha: SET OUT 2004.

²⁵ Jeho týdeník *Zavtra* rází pro označení kýženého cíle zahraničního směřování současného Ruska termín „páté impérium“ (po středověkém moskevském, petrovském, romanovském a bolševickém).

²⁶ Zapomenuta je tak i skepse např. L. Ševcové stran případného autoritativního obratu: chybět prý měly i podpora armády (po čečenských konfliktech prý nepravděpodobná) i loajalita byrokracie (prý nejednotné) i opora o části obyvatelstva zaměřené na status quo.

²⁷ Včetně návrhu, který jsem formuloval společně se S. Balíkem v knize *Postkomunistyczne režimy niedemokratyczne*, Krakow: OMP 2009, na zavedení kategorie autoritarismu „postideologického“.

²⁸ Srovnej především hojně citovaná data O. Krysztanovské a S. Whitea (*The Sovietization of Russian Politics*, Post-Soviet Affairs, Vol. 25, No 4, October–December 2009) o podílu příslušníků někdejších sovětských „služeb“ v současných ruských politických elitách.

²⁹ Srovnej Melville, A. – Timofeev, I.: *Russia 2020. Alternative Scenarios and Public Preferences*, Russian Social Science Review, Vol. 51, No 2, March–April 2010, pp. 72–98.

³⁰ L. Ševcova hovoří o mantře modernizace (Szewcowa, L.: *Modernizacyjne mity*, Nowa Europa Wschodnia, XII., No 5, 2010, pp. 20–24), M. McFaul a K. Stoner-Weiss o modernizačním mýtu (McFaul, M. – Stoner-Weiss, K.: *The Myth of the Authoritarian Model*, Foreign Affairs, Vol. 87, No 1, 2008, pp. 68–84), V. Gelman o slepé uličce autoritativní modernizace (Gelman, V.:

Tupik autoritarnoj modernizacji, Pro et Contra, Vol. 13, No 5–6, 2009, pp. 51–61).

³¹ Viz rozhovor s ním v *Süddeutsche Zeitung* (25. 11. 2010), v němž mj. navrhl vytvořit sféru volného obchodu „od Lisabonu po Vladivostok“, výměnu nejnovějších technologií (tedy v podstatě jejich poskytnutí Rusku) a ulehčení přístupu Ruska na západní trhy s energií. Paralelně prezident Medveděv (30. 11. 2010) připustil současnou orientaci Ruska na „hospodářskou diplomacii“.

³² Nemám prostor pro rozvinutí tohoto klasického, nicméně z hlediska politologie obtížně uchopitelného tématu. A tak standardně odkážu na kompetentní průvodce, mezi nimiž volím na prvním místě *Ruskou ideu* T. Špidlíka (*Ruská idea. Jiný pohled na člověka*, Velehrad: Refugium 1996).

³³ Szewcowa, L.: *Modernizacyjne mity*, Nowa Europa Wschodnia, XII., No 5, 2010, pp. 20–24, s. 20.

³⁴ Srovnej Beissinger, M. R. (*Promotion Democracy: Is Exporting Revolution a Constructive Strategy?*, Dissent, Winter 2006, Vol. 53, No 1, pp. 18–24 a *Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions*, Perspectives on Politics, Vol. 5, No 2, June 2007, pp. 259–276). Krátce připomenou nutné ingredience barevných revolucí dle M. McFaula (*Transition from Postcommunism*, Journal of Democracy, Vol. 16, No 3, 2005, pp. 5–19; 7 ad.): spíše semiautoritativní nežli plně autoritativní režim, nepopulární držitelé moci, sjednocená a zorganizovaná opozice schopná mobilizovat minimálně sto tisíc demonstrantů, schopnost prokázat falšování výsledků voleb, dostatečně nezávislá média schopná informovat občany o falsifikaci voleb a rozpolcení nátlakových služeb režimu.

³⁵ Počínaje omezeními stran registrace a tvorby kandidátek přes zákaz volebních koalic a úpravy volební kampaně včetně omezení médií a konče připraveností elit změnit volební výsledky, jež se „nepovedly“ – viz čečenské realie (Azarova, A.: *Formal Institution and Informal Politics in Russia*, in: Meyer, G. (ed.): *Formal Institutions and Informal Politics in Central and Eastern Europe*, Opladen – Farmington: Barbara Budrich Publishers 2008, pp. 233–266).

³⁶ V říjnu 2010 bylo *Jabloko* schopno postavit v komunálních volbách kandidátku v jediném regionu; dostalo 2 % hlasů.

Text vznikl na základě veřejné přednášky, jež byla autorem pronesena na půdě Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity dne 22. března 2011.

Jan Holzer, politolog, pracuje na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, věnuje se politice v Rusku a nedemokratickým režimům.

Tragédie Alexandra Fadějeva

IVANA RYČLOVÁ

„Umělecká tvorba Alexandra Fadějeva měla u nás vždy široký ohlas a bude jej mít nepochybně i dále, neboť Fadějevovo dílo žije v srdcích čtenářů...“

Alexandr Fadějev a Československo (1976)

Od tohoto výroku na přebalu knihy Alexandr Fadějev a Československo nás dělí třicet pět let a já mohu jen konstatovat, že tato ideologicky podbarvená fráze neplatí. Dokonce si mohu otevřeně myslet, že umělecká tvorba Alexandra Fadějeva v srdcích českých čtenářů nikdy ani nežíla. Maximálně bychom mohli říci, že jeho romány Porážka či Mladá garda byly s větším či menším odporem čteny jako povinná součást školní četby vybraných děl sovětské literatury. Smyslem publikace o Alexandru Fadějevovi, kterou zřejmě nikdo přede mnou nečetl (knihovnice ji musela před vydáním opatřit štítkem), bylo, jak stálo na přebalu, „oživit celou osobnost tvůrce“. Jistě, v dobách socialismu to bylo potřeba – vždyť šlo o význačného představitele nové sovětské literatury, jednoho z předních teoretiků socialistického realismu, o osobnost, jež stála půldruhé desetiletí (1939–1954) v čele Svazu sovětských spisovatelů a pohybovala se v nejvyšší politice. Coby formálně nejvyšší mezi sovětskými spisovateli Alexandr Fadějev spolurozhodoval, stejně jako jeho předchůdce Maxim Gorkij, o spisovatelských a lidských osudech. Tu se přimluvil u Stalina, tu, když hrozilo, že by diktátorův hněv padl i na jeho hlavu, naopak změnil stanovisko. Mnohokrát pomohl, mnohokrát se musel – jak eufemisticky označoval situace, kdy jednal v rozporu se svým svědomím – „zříci sám sebe“. Později Fadějevově obrazu nelichotil ani často citovaný výrok Nikity Chruščova, jenž spisovatele na XX. sjezdu KSSS označil za „mocichtivého generálního tajemníka“¹. V té době však již byl Fadějev, stále více propadající alkoholismu, ve vysokých státních funkcích jen figurkou, již stejně jako Donu Quijotovi nikdo neupíral právo na boj. Množství překážek a protivenství vyvstáva-

jících ve směšně působícím zápase proti zhoubnému nadřazování ideologických kritérií nad kritérii uměleckými stále více rozevíralo nůžky mezi iluzemi a realitou. Přesně tak jako v onom slavném románu o rytíři bojujícím s větrnými mlýny. Tento boj, probíhající od Stalinovy smrti na úrovni jednostranné korespondence mezi spisovatelem Fadějevem a ústředním výborem strany, vedeným Stalinovým nástupcem Chruščovem, však skončil velmi záhy – v květnu 1956 se spisovatel zastřelil. Spisovatelův předsmrtný dopis adresovaný nikoli blízkým, jak bývá u většiny sebevrahů zvykem, ale ústřednímu výboru, pak dlouhá léta ležel dobře schován ve stranickém archivu. Tento dopis nezbavuje spisovatele viny tam, kde lidsky selhal. Společně s řadou dalších od počátku devadesátých let zpřístupňovaných dokumentů však odkrývá mnohé nové skutečnosti, jež mohou napomoci pochopit tragédii jednoho spisovatelského i lidského osudu ovlivněného nelehkým obdobím dějin. Pojďme do nich nahlédnout.

Revolucionářem od narození

Alexandr Fadějev se narodil roku 1901 v městě Kimry na horním toku Volhy (nyní Kalininská oblast). Otec, vesnický učitel, patřil k národovolcům, matka, pocházející z rodiny poruštěných Němců, byla ošetřovatelka. Bez ohledu na své profese se oba rodiče velmi intenzivně věnovali revoluční činnosti. Otce si budoucí spisovatel příliš neužil. Když bylo malému Sašovi šest let, matka se znovu provdala – za sociálního demokrata a aktivního účastníka revoluce 1905 Svityče. Brzy po svatbě se nová rodina, pronásledovaná carskou vládou, stěhuje na Dálný východ (1908) a usazuje se v Čugujevce, jedné z malebných vesniček v čarokrásné přírodě na jihu Ussurijského kraje. Drsná příroda Dálného východu se svojí plachou mihotavou krásou hodně ovlivnila vnímání mladého Saši, stejně jako lidé, kteří

Alexandr Fadějev se svou matkou v roce 1950.

v ní žili a dennodenně s ní zápasili – lovci vracející se z tajgy, dřevorubci, rybáři. V obchodní škole ve Vladivostoku, kterou Fadějev v letech 1912–1919 navštěvoval, byli mnozí z jeho přátel revolučně naladěni a stejně jako on vyvíjeli ilegální činnost. Také jeho dva bratrance Sibircevi, u jejichž matky Fadějev bydlel, spojili svoje osudy s bojem proti samoděržaví a s bolševickou revolucí. Když se na Dálném východě rozpoutal boj o ustavení sovětské vlády, Fadějev se ocitl přímo v epicentru dění: bratranec Vsevolod Sibircev pracoval jako tajemník vladivostockého sovětu, redigoval ilegální časopis *Kommunist* a prováděl agitační činnost mezi partyzány. Když vypukla na přelomu let 1917/18 občanská válka, bylo Fadějevovi sotva sedmáct let. Ovlivněn rodinným prostředím vstoupil v roce 1918 do bolševické strany. Jako mladík, který ještě ani nemohl dozrát v muže, se přidává k bolševickému partyzánskému oddílu a bojuje proti Bílé armádě admirála Kolčaka, zabajkalskému kozáckému vojsku a později v řadách Rudé armády proti zahraničním interventům.

Tato léta jsou pro formování Fadějevovy lidské i spisovatelské osobnosti poměrně zásadním obdobím. Přinesou mu cennou životní zkušenost a materiál pro budoucí literární tvorbu. Sotva dvacetiletý Fadějev stihne projít cestu od řadového vojáka po brigádního komisaře a kromě chuti stranické práce také pozná, jaké je to být raněn. Necháme-li promluvit vzpomínky

těch, po jejichž boku bojoval, dozvíme se, že Fadějev s sebou nosil v polní brašně několik tlustých sešitků, do kterých si dělal pečlivé poznámky: „Nejednou nám prokázaly dobrou službu. Když byly potřeba přesné informace o nějaké vesnici a jejích lidech, Lazo² a já jsme z oddílu volali Sašu Fadějeva a požádali ho, aby nám přečetl příslušné zápisy ze svých sešitků. Pamatuji si, že to byl velmi cenný materiál.“³ Koncem roku 1919, v osmnácti letech, byl Fadějev již pobočníkem velitele Zvláštního komunistického oddílu a společně s ním vyhazoval do povětří železniční mosty, napadal nepřátelské posádky, nelítostně likvidoval zrádce a provokatéry. Během jedné z bojových akcí je u Spasska raněn a demobilizován s hodností brigádního komisaře. Když se zotaví, stává se instruktorem politického oddílu, připraven každému, kdo to potřebuje, pomoci „všechno správně pochopit“. V březnu 1920 je delegován na konferenci bolševiků na Dálném východě. Na otázku, k jakému typu stranické práce se cítí povolán, devatenáctiletý politruk Fadějev odpovídá: „K práci agitační a redakčně-nakladatelské, ale mým přáním je být vždycky bezprostředně s masou, v ní jsem připraven vést jakoukoliv práci, protože masu dobře znám a vím, jak s ní zacházet.“⁴

V únoru 1921 dostává devatenáctiletý Fadějev zprávu, že byl vybrán mezi hlasující účastníky X. všeruského sjezdu komunistické strany. Lenin, do jehož bezprostřední blízkosti se na sjezdu dostal,⁵ na něj učinil obrovský dojem. „Byl jsem mu tak blízko, že jsem se neovládl a pokradmu jsem se rukou dotkl jeho saka,“⁶ vzpomínal později Fadějev. Když během sjezdu propukne v Kronštadtu vzpoura části Baltického loďstva proti vládě bolševiků (11. března 1921), Fadějev je společně s dalšími třemi sty delegáty mobilizován a poslán do Kronštadtu, aby agitační prací v Tuchačevského armádě pomohl potlačit kontrarevoluční vzpouru. Situace nebyla jednoduchá. Proti sobě stáli tváří v tvář kamarádi, vojáci jedné a téže Rudé armády. Bylo velmi obtížné přimět Tuchačevského pluk, aby začal do námořníků střílet a neobrátil zbraně proti svým velitelům. Fadějev je přidělen k pěchotě a při útoku proti povstalcům raněn do nohy. Podaří se mu odpalovat dva kilometry po ledu do týla, odkud je evakuován do nemocnice.

Studium jako stranický úkol

Jen co se uzdraví, odjíždí do Moskvy na ÚV strany, kde informuje, že jako delegát odeslaný na „kronštadtskou frontu“ úkol splnil, a zároveň žádá další instrukce. Dostává stranický poukaz na studium na moskevské Báňské akademii. O geologii se Fadějev nikdy nezajímal, znalosti v technických disciplínách má nulové, ale je komunistou, „vojákem strany“, plní úkol. Spolu s ním i nedávni komisaři pluků a divizí, tajemníci oblastních i místních výborů... Studium stojí Fadějeva mnoho úsilí, ale snaží se: je to stranická povinnost a na její plnění dohlíží samotný ÚV. Více než technickým disciplínám se však věnuje studiu prací klasiků marxismu, nadšeně konspektuje Lenina a ve volných chvílích, pokud se během úmorného studia vůbec nějaké naskytne, se sám pokouší psát. Debutuje dvěma povídkami z období revoluce a občanské války *Proti proudu* a *Povodeň*, opublikovanými v časopise *Molodaja Gvardija* a v almanachu *Molodogvardějec*.⁷ Oba rané pokusy, dýchající exotikou Dálného východu, prezentují autorův jasně vymezený politický postoj. Při veškeré nedokonalosti se v nich objevilo to, co bude charakteristické pro budoucí spisovatelovu tvorbu: vítězství stranické ideje a vůle hrdinů, které později nazve lidmi „zvláštního druhu“ (rozumějme: jsou cele oddáni revoluci).

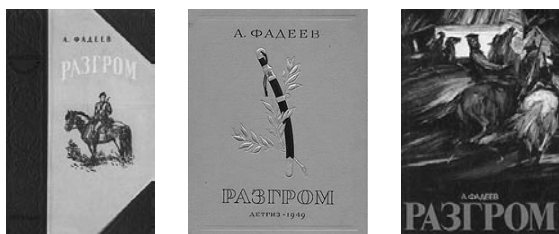
Nepředbíhejme však tok času a vraťme se krátce zpátky k Fadějevově období na moskevské Báňské akademii. Tady potkáva Valju, Valerii Gerasimovovou,⁸ mladou půvabnou dívku, kreslířku angažovaných plakátů pro *Okna Rosta*, která se stejně jako on snaží publikovat a sdílí s Fadějevem nadšení pro stranickou práci. Valja se stane (a až do roku 1932 bude) spisovatelovou první ženou a také autorkou několika románů a próz. V březnu 1924 přichází pro Fadějeva vysvobození z úmorného studia na Báňské akademii: po dvou strastiplných letech je definitivně uvolněn ze studia a povolán ke stranické práci. Odjíždí na Severní Kavkaz, kde strmě stoupá jeho stranická kariéra – již v červenci je zvolen tajemníkem oblastního výboru v Krasnodaru. Z Fadějevovy korespondence⁹ se dozvídáme, že je konečně spokojen. Jezdí nadšeně po kraji a navazuje kontakty s masami, což ho nesmírně baví. Mohli bychom říci: skvělá kariéra, světlá stranická bu-

doucnost... Je zde však jedno nečekané „ale“ – hodiny literatury. Při vši vytíženosti vábí mladého stranického funkcionáře Fadějeva přinejmenším stejně jako služba revolučním ideálům. Jelikož je přesvědčen, že má talent – vždyť nakladatelství *Molodaja gvardija* okamžitě koupilo práva na vydání obou povídek knižně nákladem pět až osm tisíc výtisků a stranická kritika je také přijala vřele – dává se do psaní další revoluční prózy. „...Je zřejmé, že mám nejenom velkou touhu, ale i nadání k literární tvorbě,“¹⁰ svěřuje se v dopise Rozálii Zemljačkové, o generaci starší revolucionáře, k níž vzhlížel jako ke stranické autoritě.

První román

Přesvědčení, že má talent, kterému stranické a byrokratické povinnosti nedovolily, aby se naplno rozvinul, Fadějeva nakonec zahubí, stane se omluvou pro jeho alkoholismus a na konci stranické kariéry jednou z příčin sebevraždy. Nic z toho však začínající literát zatím netuší. Dává se do psaní románu o osudu jedné partyzánské skupiny s příznačným názvem *Porážka*. Když je román po roce intenzivní práce hotov (1925–1926) a roku 1927 vydán, vzbudí nebyvalý zájem kritiky. Reagují na něj představitelé takřka všech tehdejších literárních proudů a skupin. Posuzují ho z pozice svých tvůrčích programů a toho času aktuálních sporů o „živém člověku“ v literatuře, „psychologickém realismu“, „teorii bezprostředních dojmů“ aj. V duchu programu *Ruské asociace proletářských spisovatelů* (v ruštině zkratka *RAPP*, odtud jejich název *rappovci*) se objevila dokonce tvrzení, že Fadějev je „rudý Tolstoj“, tj. tvůrce nového realismu – realismu proletářského období.

Román *Porážka* měl podle výkladu samotného autora sloužit revoluci. Hrál roli avantgardy v zestátnění literatury, což v daném případě znamenalo spojení autora věřícího ideálům socialismu, jenž zná ruskou literaturu a není bez talentu. Ve vojenském smyslu slova je název románu namístě. Máme před sebou vyprávění o porážce oddílu rudých partyzánů vyčerpaného dlouhými přechody a boji, k níž dopomůže zrada jednoho z členů oddílu. Z oddílu zůstává po střetu s bílými jen torzo. V dobách totalitního režimu byl obsah románu přikryt nánosem interpretace čítankového díla

Různá vydání Fadějevova prvního románu *Porážka*.

socrealistické „poetiky“, podobně jako např. román *Matka* Maxima Gorkého. Se změnou režimu pak došlo v interpretaci ke změně znaménka „plus“ na „minus“. Při vši poplatnosti autorově politickému přesvědčení, s nímž nemusíme souhlasit, však zjistíme, podíváme-li se na Fadějevův román bez předsudků s odstupem tří čtvrtin století, že není jen nudnou prezentací rudého přesvědčení spisovatele. Předobrazem hlavního hrdiny románu, velitele partyzánského oddílu, bolševika Levinsona, byl lékař židovského původu I. M. Pevzner, velitel vojsk Zvláštního komunistického oddílu Spassko-imanské oblasti. Postava Levinsona – a nejen ona, ale i postavy ostatních partyzánů – je koncipována prostřednictvím „odhrdinštění“. Ve finále románu Levinson, který ztratil většinu ze svého oddílu, pláče. Jen těžko bychom mohli říci, že reprezentuje společenský optimismus, jenž nemůže být zviklán smrtí jednotlivců: „...Levinsonovy oči ještě chvíli stály nad lidmi. Potom se celý jaksi sesul, shrbil a všichni si najednou všimli, že je velmi slabý a zestárlý. Ale on se nestyděl za svou slabost a neskrýval ji; seděl se svěšenou hlavou, pomalu mžikal dlouhými mokkými řasami a do vousů mu stékaly slzy... Partyzáni odvraceli zraky, aby se sami nerozplakali...“¹¹

Fadějev odmítal plošně uplatňované schéma tzv. *kožených kabátů*, rudých komisařů, v nichž byla koncentrována fyzická síla, železná vůle a revoluční racionalita bez emocí. Levinson je vlastně Fadějevovou polemikou s těmito literárními typy.¹² Fadějev zobrazil psychiku svých hrdinů ve chvílích, kdy padají únavou, v zápalu boje i při střízlivém odhadování situace. Nechal se inspirovat Tolstého uměním vnitřního monologu postav a čtenářům Babelovy *Rudé jízdy* neunikne nápadná podobnost zpracování motivu *člověk a kůň*. Od stavu koně se odvíjela bojeschopnost kaž-

dého člena oddílu. Popisy zvířat, zpravidla zbědovaných, sešlých, u nichž je stěží představitelné, že by dokázali nést jezdce, natož vydržet tempo bojového nasazení, prostupují dějem od začátku do konce (stejně jako rozsáhlé popisy přírodních scenerií). Jako kdyby autor mimoděk naznačoval – byť to tak nepochybně nebylo míněno –, že silná vůle a odhodlání k ideologickému boji nezmohou nic v zápase s objektivní realitou. Anebo nám chtěl naopak sdělit, že síla ideje objektivní realitu zdolá? A možná nám prostě jen popisoval bídné podmínky partyzánů: „...Byla to uslzená, sešlá, špinavě bílá kobyla s prosedlým hřbetem a rozměklým břichem, pokorná mužická herka. [...] Měl takový pocit, jako by mu tu ostudnou kobylu s rozjetými kopyty dali schválně, aby ho hned na samém začátku ponížili. [...] „A ke všemu má ještě tahle kobyla slintavku... rozpacitě vykládal velitel čtyř...“¹³

Za proletářskou literaturu

Publikace románu *Porážka* učinila z šestadvacetiletého Fadějeva klasika nové doby a jeho přesun ze Severního Kavkazu do Moskvy předznamenal jeho zapojení do kulturní výstavby. Bylo to období intenzivního literárního života, bouřlivých diskusí mezi různými literárními směry a skupinami a zároveň s tím neudržitelně sílícího úsilí směřujícího ke sjednocení literárních a kulturních sil nejenom Ruské federace, ale i dalších republik (Ukrajiny, Zakavkazka, Běloruska), které se staly součástí SSSR. Výsledkem je v lednu 1927 vznik *Federace sdružení sovětských spisovatelů*, jejímž cílem je „zapojení spisovatele do sovětské výstavby“. ¹⁴ Jedním z členů *Sovětu federace sdružení sovětských spisovatelů*¹⁵ je za *Ruskou asociaci proletářských spisovatelů (RAPP)*¹⁶ zvolen Alexandr Fadějev. Sotva debutující literát se tak stává součástí nejvyšší spisovatelské struktury, začíná složitou kariéru, v níž se bude snažit spojit dvě vášně – stranu s literaturou. Netuší, že tyto dva elementy jsou neslučitelné, že straně a literatuře zároveň sloužit nelze. Respektive lze pouze v případě, kdy literatura přestává být literaturou. To všechno však Fadějev zjistí až o dvě desítky let později, až se bude rozhodovat o dobrovolném ukončení života, který jako spisovatel nenaplnil.

Zatím vystupuje v květnu 1928 v Moskvě na prvním Všesvazovém sjezdu proletářských spisovatelů a dává proletářské literatuře základní směr: psychologismus. Kritizuje ty, kteří „ukazují dělníka jednoduchého, zbaveného složitého vnitřního života“. ¹⁷ Hledá, ale nenachází odpověď na otázku, co je to umění a jakým obsahem má být naplněno. Stejně tak zůstává bezradný v otázce, jak naplnit uměleckou metodu jako všeobjímající způsob reflexe světa tak, aby byla aplikací marxistické metody poznání skutečnosti. Fadějev končí sjezd rezolucí vyzývající *Všesvazovou asociaci proletářských spisovatelů (VAPP)*, aby formou diskusí v horizontu jednoho roku zrevidovala starou uměleckou platformu tak, aby odpovídala potřebám nového umění.

V tomto období, kdy se po celém SSSR rozpoutaly pře o utváření nových uměleckých metod, vystupuje Fadějev po dělnických klubech se svým románem, měnícím se postupně v bestseller a literární vzor. ¹⁸ Záznamy z besed, v nichž Fadějev, autor jednoho románu, jenž je svým rozsahem spíše novelou, vysvětluje svoji uměleckou metodu, jsou místy velmi úsměvné. ¹⁹ Obdiv pracujících a nepřiliš velká spisovatelská zkušenost tvoří bizarní kolorit neopakovatelné doby. Do celkové dobové atmosféry také zapadá, že je z řad všech sovětských spisovatelů vybrán právě Fadějev, aby slavnostně přivítal (v květnu 1928) literární autoritu největší – Maxima Gorkého, přijíždějícího z Itálie strávit léto v SSSR. ²⁰ Koncem roku 1928, v prosinci, vystupuje Fadějev v Moskvě v debatě o literatuře s řečí *S kým a za co se budeme bít v roce 1929?* ²¹ Mimo jiné v ní zaznělo: „Literatura pomáhá dnešnímu čtenáři zápasit, účastníkovi třídních bojů pomáhá ukázat jeho třídního nepřítele, emocionálně ho posiluje.“ ²² Toto a mnohá další vystoupení byly názornými ukázkami dogmatiky *RAPP*, jež představovala bezduché seskupení lidí bez talentu. ²³ Stranickou literární politiku kladl Fadějev nade vše.

Rappovské období Fadějevovy tvůrčí schopnosti neobohatilo, nerozvinulo ani literární talent, o kterém byl přesvědčen, že v něm dřímá. Zato se naučil, použijeme-li spisovatelova vlastní slova, „usilovné práci pro literaturu“ a podřizovat tuto práci politickým úkolům. Mimochodem první vážné varování, aby nepodvoloval svoji osobnost výhradně stranickým cílům, slyšel Fa-

Oficiální foto
Alexandra
Fadějeva.

dějev už v roce 1929. „Gorkij mě před odjezdem nabádal,“ píše v dopise, „že jestli se neosvobodím od povinností a budu takhle žít dál, může se stát, že talent jednoduše promrhám.“ ²⁴ Tato prorocká slova zazněla z úst člověka, po kterém Fadějev na dlouhá léta převezme funkcionářskou štafetu ve vedení Svazu sovětských spisovatelů.

První znepokojivá znamení tvůrčí stagnace pocítil spisovatel velmi záhy, během práce na románu *Poslední z Udege*. Ze zamýšlené epopie o občanské válce na Dálném východě zůstane jen torzo. Začal ji psát ve stejném období, jako přišlo Gorkého varování (na přelomu let 1928/1929), ale téma do konce života nezdolal. I když je v *Posledním z Udege* nemálo epizod a obrazů napsaných rukou opravdového umělce, Fadějev je nedokázal spojit v celek. ²⁵

Na konci dvacátých let byl Fadějev, byt se vehementně bránil si to připustit, mnohem více spisovatelský funkcionář než spisovatel. V březnu 1929 píše na příkaz sekretariátu *RAPP* společně s dalšími spisovateli otevřený dopis, který obdržely a otiskly redakce všech významných ruských deníků (*Izvestija*, *Pravda*, *Komsomolskaja pravda* aj.), „na obranu mladého proletářského spisovatele“ Michaila Šolochova. Vstupuje tak do bouřlivé diskuse kolem Šolochovova autorství románu *Tichý Don*, díla oceněného v polovině

šedesátých let Nobelovou cenou, o něž se budou vést celé dvacáté století spory.²⁶ Dopis měl všechny rysy stranické rétoriky: „...Nepřáteli proletářské literatury je šířena pomluva, že román Šolochova je prý podvrh cizího rukopisu. [...] Pomluva, klepy jsou starým osvědčeným prostředkem našich třídních odpůrců. Je vidět, že proletářská literatura se stala SILOU, je vidět, že proletářská literatura se stala skutečnou zbraní v ruce dělnické třídy, když s ní jsou nepřátelé nuceni bojovat zlostnou a nízkou pomluvou...“²⁷

Na Dálném východě i po Evropě

Když je v dubnu roku 1932 nařízením ÚV rozpuštěn *RAPP*²⁸ – zaštitění heslem „dohnat a předejnat klasiku“ se *rappovci* stali neakceptovatelnými levými literárními extremisty – Fadějev se přesouvá z Moskvy na Dálný východ. Zde setrvá v jakémsi okolnostmi vynuceném „vyhnanství“ až do roku 1936: přerušil kontakty s bývalými soudruhy z *RAPP*, vztahy s Gorkým nebyly ideální, opublikovaný fragment románu *Poslední z Udege* byl zkritizován. To všechno donutilo Fadějeva nadlouho opustit Moskvu. V tomto období se mimo jiné také rozpadá spisovatelovo manželství s Valjou. Svazek nevydržel častá odloučení, která souvisela s plněním povinností člena předsednictva spisovatelské asociace. Romantická láska dvou revolucionářů se rozplynula v žárlivých scénách a výčitkách. Dodejme jen, že pro Fadějeva zůstala Valja nezastupitelná a hluboké přátelství mezi nimi trvalo po celý život. „...Byla člověkem krásným, nevšedním...“ vzpomínal ještě dvacet pět let po rozchodu.²⁹ Mnohé z Valjiny povahy a zevnějšku, a Fadějev se tím nikdy netajil, je vepsáno do postavy Leny Kostěněcké z nedokončeného románu *Poslední z Udege*. Valje věnoval také povídku *O lásce* (1925), jediné dílo, v němž stranický a ideový obsah nahradil cit. Je pravda, že spisovatelovo vyznání nebylo určeno k publikaci³⁰ a otištěno bylo až po jeho smrti.

Vraťme se však zpátky do třicátých let. I když Fadějevova literární hvězda nebyla v tomto období právě na vzestupu, nelze říci, že by se na něj zapomnělo. V roce 1935 je vyslán společně s dalšími sovětskými spisovateli jako zahraniční delegát na Sokolský slet do

Československa. (Návštěvu zopakoval u stejné příležitosti ještě v létě roku 1938. I když byl jeho příjezd nečekaný, zaznamenaly ho různé listy. Během pobytu se setkává, jak se lze dočíst, s J. Čapkem, V. Vančurou, M. Majerovou, M. Pujmanovou, J. Horou, V. Nezvallem a dalšími zástupci české i slovenské spisovatelské obce, kteří patřili do kategorie „pokrokových“.³¹)

Když se po čtyřech letech pobytu na Dálném východě Fadějev vrací roku 1936 zpátky do Moskvy, situace v literatuře je podstatně jiná. Všechny existující literární organizace, frakce a sdružení nahradil *Svaz sovětských spisovatelů* (od r. 1934) se stanovami jasně vymezujícími jeho cíl: „Vytvoření uměleckých děl hodných velké epochy socialismu.“³² Fadějev se s intenzitou sobě vlastní znovu zapojuje do literárního života. V první polovině roku 1937 hodně píše – nezaměňujeme však stranické úvahy o literatuře za literární tvorbu – publikuje, vystupuje na schůzích a shromážděních. V červnu 1937 odjíždí jako člen delegace sovětských spisovatelů do Španělska na *II. mezinárodní kongres na obranu kultury*. Završením kongresu byla cesta do Paříže, odkud si kromě okouzlujících dojmů přiváží do Ruska ještě něco navíc – citové vzplanutí k herečce MCHAT Angelině Stěpanovové. Ta se stane (a bude jí až do tragického Fadějevova konce) spisovatelovou druhou ženou.³³

Alexandr Fadějev se svou druhou ženou Angelinou Stěpanovovou a dětmi v roce 1945.

Na počátku kariéry

Děj příběhu Fadějevova soukromého štěstí se odehrával na pozadí událostí roku 1937, jednoho z nejtragičtějších v historii Ruska, prvního roku politických procesů a poprav. Temná a zneklidňující politická atmosféra pronikla i do spisovatelské obce. Na stranických schůzích byli jeden za druhým vylučováni z komunistických řad „lehkovážní“ spisovatelé. U těch, kteří zůstali, se předpokládalo, že budou veřejně vystupovat v denním tisku na podporu krvavých procesů sovětské justice iniciovaných Stalinem. A oni – mezi nimi i Fadějev – vystupovali. Formou otevřeného dopisu či rezoluce promlouvali ke čtenářům svých děl, aby je ujistili, že popravy ideologických nepřátel, stovek a tisíců nevinných, jsou nevyhnutelnou daní při budování nové společnosti a lepších zítřků. Mlýnek na lidské maso, *mjasorubka*, jak se v Rusku říkalo, běžel na plné obrátky... A nechybělo mnoho, semlel by i Fadějeva. Co se tehdy vlastně odehrálo?

V březnu 1937 se Fadějev během audience u tajemníka ÚV (Andrejeva) nechal slyšet, že nový předseda Svazu spisovatelů Stavskij, který stanul v čele svazu po smrti Gorkého, je „podezřivý“, „nekulturní a hloupý“, „omezený“, „ničí sám sebe nedůvěrou a podezřívavostí k lidem“.³⁴ Fadějevova charakteristika nového lídra spisovatelů byla více než pravdivá. Nebyl jediný, kdo poukazoval na jeho nekompetentnost. Když se po půl roce vyhoupl Stavskij na pomyslném žebříčku stranických funkcí ještě o stupínek výše a stal se kandidátem do Nejvyššího sovětu SSSR, snažil se metodou, která byla sovětským režimem prověřená a nikdy neseslala – pomocí vykonstruovaných obvinění a lživých udání – Fadějeva společně s dalšími kritiky jeho osoby zlikvidovat. Fadějev se na stranickém výboru Svazu spisovatelů musel velmi obhajovat, neboť mu hrozilo více než pouhé vyloučení ze strany. Vždyť za mnohem menší prohřešky mizeli lidé v žalářích a temných útrokách gulagu... Svůj první stranický boj, kdy nechybělo mnoho a historie by o Fadějevovi více už nehovořila, spisovatel zvládl na výbornou.³⁵

Brzy se ukázalo, že Stavskij, který neznal nic než stranické schůze, je ve funkci nejvyššího ze sovětských spisovatelů bezradný. Když se Svaz spisovatelů promě-

nil pod jeho vedením v obrovskou kancelář, v jejíchž útrokách probíhala nekonečná zasedání, byl jeho předse-
da nařízením ÚV poslán na dlouhodobou dovolenou. Toto řešení, kdy člověk formálně zůstával nadále ve funkci, ale už o ničem nerozhodoval, bylo v sovětské éře poměrně časté. Stejným způsobem strana naloží o necelých dvacet let později také s ústřední postavou našeho příběhu – Alexandrem Fadějevem. Ale nepředbíhejme opět události.

Do čela Svazu spisovatelů byla v dubnu 1938 postavena tzv. *řídící pětka*,³⁶ jejímž členem se stává i Fadějev. O necelý rok později, v lednu 1939, je na zasedání politbyra ÚV VKS(b) schválen jako člen předsednictva Svazu sovětských spisovatelů. Stalinem je pak Fadějev doporučen jako vhodný kandidát na funkci předsedy. A protože nebylo zvykem, aby politbyro rozhodovalo jinak, než si přál Stalin, v únoru 1939 je Fadějev na zasedání předsednictva Svazu zvolen nejvyšším mezi sovětskými spisovateli. Začíná období Fadějevova řízení sovětské literatury, jež se v dobrém i špatném stane náplní celého jeho dalšího života.

Povinnosti předsedy Svazu sovětských spisovatelů zahrnovaly množství nejrůznějších činností: čtení rukopisů, schůzky se spisovateli a řešení jejich problémů (od tvorby až po otázky bydlení), pomoc začínajícím literátům, korespondence nejrůznějšího charakteru, účast na plenárních zasedáních vedení Svazu a mnoho a mnoho dalších úkonů. Některé se zapsaly do dějin ruské literatury pozitivně, jiné negativně. Pokud to nebylo v rozporu s postojem politbyra, pomáhal.³⁷ Navrhl materiální pomoc, napsal přímlovu, postavil se za zatčené. Nezřídká se však stávalo, že se stanovisko politbyra Fadějev dozvěděl se zpožděním. V takových případech měnil názor.

Za války znovu spisovatelem

Když vypukne Velká vlastenecká válka, odjíždí Fadějev, čerstvý absolvent Literárního institutu, společně s dalšími spisovateli koncem srpna 1941 na frontu, aby referoval pro deník *Pravda* o událostech.³⁸ Píše dvě črty – *Útok německé obrany* a *Dělostřelecká příprava* – a po necelých dvou týdnech pozorování bojů Koněvovy armády požádá o dovolenou a z fronty odjíždí. Že by, vybaven

Alexandr Fadějev
v roce 1949.

otřesnými zkušenostmi z občanské války, neunesl to, co viděl? Politbyro ÚV vyslovilo spisovateli důtku za nedůstojné chování.³⁹ Fadějev pak odjíždí na frontu jako pozorovatel ještě několikrát. Tyto cesty mu dávaly materiál k tvorbě črt, které, dokud měl vše v čerstvé paměti, dokázal rychle psát. Povídky, v nichž zamýšlel válečné téma rozpracovat hlouběji, však již nerealizoval. Příliš mnoho povinností spotřebovávalo veškerý čas a energii: nejdříve evakuace spisovatelů z Moskvy, potom jejich reevakuace, zajišťování potravinových lístků atd. Když nastala blokáda Leningradu, situace se ještě více komplikuje. Nejdříve musí zajistit zásilky potravin a léků pro spisovatele, potom na tři měsíce do obklíčeného Leningradu odjíždí a v pravidelných intervalech v něm pobývá až do konce blokády, aby tvůrci nezůstali v nouzi. V této souvislosti možná někoho napadne otázka, která se přímo nabízí: staral se takto sovětský stát i o jiné skupiny občanů? Vraťme se však zpátky k Fadějevovi a dodejme, že to, co v Leningradě viděl, jím hluboce otřásl. Vznikla kniha *Leningrad ve dnech blokády* (*Z deníku*). „*Blokáda*“ vyvolala protesty stranických úředníků: byla příliš pravdivá. Spisovatelé bylo doporučeno, aby ji celkově „zeslabil“, odstranil epizody, z nichž prosvítala smrt a tragická realita. Fadějev oponoval a zdůrazňoval, že kniha je pro něj cenná především svojí pravdivostí. Zjevně z tohoto důvodu se „kniha-črta“, tak své dílo nazýval, v časopise *Znamja*, jenž přislíbil její publikaci, neobjevila. Byla sice

čtena v rádiu, ale jen ty pasáže, které nebyly kontroverzní. Jako samostatná kniha vyšel *Leningrad ve dnech blokády* pouze jednou, v roce 1944. Pak už jen v rámci spisovatelových sebraných spisů.

Válečné období, jež ze své podstaty nemůže být nikdy dobré, ve Fadějevově spisovatelském osudu dobrým bylo. Přineslo mu vzácný dar, příležitost k tvorbě, jíž se mu už nikdy nedostane: v únoru 1944 byl zproštěn funkce předsedy Svazu sovětských spisovatelů. Příčina Fadějevova uvolnění z funkce v oficiálních dobových dokumentech objasněna není.⁴⁰

V každém případě je velmi nepravděpodobné, že by to bylo proto, aby mohl dokončit román *Mladá garda*, na němž už více než rok pracoval.

Reakce spisovatelů na Fadějevovo uvolnění z funkce byly různé. Někteří se radovali, že Fadějev přestal „ubíjet život, síly, čas a talent“ v malicherných činnostech,⁴¹ jiní sarkasticky komentovali spisovatelův rozchod s Moskvou. Fadějev se na reakce příliš neohlížel. Důležité bylo, že mohl konečně psát. V románu *Mladá garda* se vrátil k principu uměleckého vyprávění, který použil v *Porážce* – syžet a hrdiny vzal ze života, i když tentokrát za románovým příběhem nebyla osobní zkušenost. Jako inspirace posloužily Fadějevovi dokumentární materiály o činnosti stejnojmenné ilegální organizace mladých komsomolců, která za Velké vlastenecké války vyvíjela protifašistickou činnost v Krasnodonu. V románu je zřetelná tendence k idealizaci a poetizaci mladých hrdinů, avšak v celkové kompozici založené na střetu dvou světů – krásného a čistého, ztělesněného mladogvardějci, a zruďného, reprezentovaného fašismem – nepůsobí rušivě. Kontrast mládí a války, života a smrti, světla a temnoty je charakteristickým rysem jeho poetiky. Příběh končí tragicky: Mladá garda je gestapem odhalena, členové zatčeni. Po několika dnech výsledků jsou mladogvardějci, zmučeni, mnozí vážně zranění, odvezeni k důlní šachtě a zavražděni.

Začátek tragédie

Ani obrovský čtenářský úspěch *Mladé gardy*, která vycházela téměř celý rok 1945 na pokračování v časopise *Znamja*,⁴² neuchránil jejího autora před útoky

kritiky. V prosinci 1947, kdy už byl Fadějev zpátky ve funkci předsedy Svazu sovětských spisovatelů, byl nečekaně napaden redakční statí deníku *Pravda*.⁴³ Proti autorovi bylo vzneseno několik obvinění, z nichž nejzávažnější spočívalo v nedostatečném vyzvednutí role strany ve vedení komsomolské tajné organizace. Přepřacování hotového díla, které již vešlo do povědomí čtenářů, podle pokynů strany daných připomínkami samotného Stalina nebylo pro Fadějeva jednoduché. Trvalo tři roky – téměř dvakrát déle, než potřeboval na psaní románu jako takového. Druhá redakce *Mladé gardy*, která vyšla v roce 1951, byla chápána literární veřejností – respektive tou její částí, která ještě zůstávala věrna principům umělecké tvorby – jako obchod, v němž vzalo za své vše, co z Fadějeva jako spisovatele ještě zbylo.⁴⁴ Nahlédneme-li však na Fadějevovu situaci z jiného úhlu, nepotřebujeme empatii, abychom mohli vyslovit názor, že jako oficiální nejvyšší představitel Svazu sovětských spisovatelů jinou variantu řešení situace neměl. Kdyby jako nejvyšší spisovatel-komunista ignoroval stranickou kritiku, byl by to nebezpečný precedens. Rozpoutal by se pravděpodobně obrovský skandál. Přišel by o funkci a možná o mnohem víc. Vždyť hranice mezi bytím a nebytím, případně bytím v lágru, byla tak tenká. Sám to velmi dobře věděl, mnoha spisovatelským osudům přihlížel.

Přepřacování *Mladé gardy* bylo násilím autora na sobě samém. Dnes víme, že Fadějev pečlivě střežil a na psacím stroji si dokonce přepsal dopisy čtenářů, kteří mu vyjádřili podporu, nesouhlas s kritikou, jíž bylo dílo podrobeno v tisku. Přepřacováním *Mladé gardy* literární politik Fadějev definitivně zvítězil nad spisovatelem. „Předělávám mladou gardu na starou,“⁴⁵ psal o sobě s hořkou ironií. Osobní i umělecké prohry si byl vědom. Tady začíná Fadějevovo soukromé drama, jež ho společně s dalšími mravními a tvůrčími kompromisy, učiněnými ve jménu „stranické povinnosti“, přivede k tragickému finále.

Poslední léta Fadějevova života jsou naplněna prací na románu *Černá metalurgie*, jenž měl být jakýmsi mnohohrstevnatým vyprávěním o nové sovětské skutečnosti. Na pozadí metalurgického provozu se měla obtížně, podobna těžkopádné kovovýrobě, rodit v lidském potu z těžké monotónní práce. Den za

dnem, měsíc za měsícem, rok za rokem... I když pracoval velmi usilovně, dílo se nedařilo. Příčina nespočívala pouze v tom, že Fadějev jako spisovatel byl silný především v kratším uměleckém dokumentu, opírajícím se o dramatický příběh. Panoramatických záběrů, vyžadujících složitou a promyšlenou kompozici, jak se již ukázalo v případě nedokončené epopie *Poslední z Udege*, nebyl schopen. Taková próza vyžaduje čas a maximální koncentraci tvůrčí energie. Jednoho ani druhého se mu nedostávalo.⁴⁶ Nepomohl ani dopis Stalinovi, v němž Fadějev v březnu 1951 žádá, aby byl na rok zproštěn povinností vyplývajících z jeho funkce předsedy Svazu spisovatelů.⁴⁷ Pravdou je, že v té době zastával spisovatel takové množství funkcí, předsedal tolika výborům, komisím a organizacím, že je s podivem, jak mohl jeden člověk tolik úřednické práce fyzicky zvládnout.

V korespondenci si stěžuje na vytíženost povinnostmi, na to, že se změnily podmínky v metalurgii, jíž se v románu detailně zabývá, na zhoršující se nemoc a časté pobyty v nemocnici. Od přepřacování *Mladé*

Památník Alexandra Fadějeva v Moskvě.

gardy byly totiž ataky nemoci čím dál častější. O jakou diagnózu šlo? Pro odpověď není třeba pátrat v archívech ani tajných dokumentech: Fadějevovou nemocí byl těžký alkoholismus. Podíváme-li se na okolnosti, které spisovatele ve funkci provázely, pochopíme i jeho důvody. Za Fadějevova řízení Svazu sovětských spisovatelů bylo zatčeno několik set spisovatelů, někteří zahynuli v lágrech, jiní byli jednoduše zastřeleni.⁴⁸ Mnozí se zastřelili sami.

Alkoholová propast

Nevíme, jaké obrazy počátkem padesátých let vyplouvaly v bezesných nocích spisovatelů před očima. Víme jen, že začal pít. Nezřízeně. „K samohonce jsem přičichl, když mi bylo šestnáct,“ vzpomínal, „když jsem byl v partyzánském oddíle na Dálném východě. Zpočátku jsem nechťel zaostávat za dospělými chlapci v oddíle. Tenkrát jsem mohl vypít hodně. Pak jsem si na to zvykl. Přišlo to samo. Když lidé stoupají hodně vysoko, je tam zima a je potřeba se napít. Přinejmenším potom. Zeptejte se stíhacích pilotů, letců...“⁴⁹ Fadějevův neléčený alkoholismus (pobyty v nemocnicích v žádném případě nebyly léčbou, nikdo neměl na tom, aby v čele Svazu stála silná osobnost, zájem – alkoholem rozložená osobnost je snáze manipulovatelná) odřezával svoji oběť stále více od normálního světa a „zatahoval ji stále hlouběji do propasti, z níž vedou jen dvě cesty: šílenství a smrt“.⁵⁰

Díky častým indispozicím se Fadějev postupně stává snadným terčem kritiky na stranických zasedáních, kterých se převážně neúčastní. Na uzavřeném stranickém zasedání v říjnu 1951⁵¹ (opět není přítomen) je obviněn, že začíná selhávat ve svých politických postojích. Místo boje s kosmopolitismem, k němuž ho zavazovalo usnesení strany,⁵² lehkomyšlně doporučil k publikaci několik kritických statí obsahujících právě tyto nebezpečné myšlenky.⁵³ V roce 1952 se začínají čím dál víc zvedat hlasy poukazující na to, že Fadějev je neustále nepřítomen. „Svaz spisovatelů řídí prakticky jenom Sofronov,“⁵⁴ bylo slyšet na uzavřeném stranickém zasedání koncem listopadu 1952.⁵⁵ „Celé týdny a měsíce tady není.“ I když Fadějevův zástupce, dvojnásobný laureát Stalinovy ceny Sofronov, ospravedlňo-

val před soudruhy Fadějevovy absence dlouhou dovolenou a zaneprázdněností jinými úkoly, příliš to nepomohlo. „Fadějev tady ve skutečnosti není už dva roky,“ shrnul stručně situaci jeden z řečníků.⁵⁶ V té době ležel „mocichtivý gensek“ v nemocnici a přemýšlel o svých neveselých perspektivách. Fadějeva umísťovali do nemocnice pokaždé, když nastalo období jeho neduhu. A jak neduh alkoholismus postupoval, léčebné pobyty, jež nebyly ničím jiným nežli snahou, aby byl v nejtěžších obdobích alkoholismu ukryt před veřejností, byly stále delší a delší. (Z posledních dvou a půl let života strávil celkem rok v léčebných zařízeních.)

Prologem ke spisovatelově tragickému konci se stal rok 1953. Záhy po Stalinově smrti bylo Fadějevovi ÚV strany nařízeno, aby vypracoval odsuzující hodnocení, zdrcující ideologickou kritiku románu Vasilije Grossmana *Za spravedlivou věc* (1952).⁵⁷ Čtenáři oblíbené dílo, rozsáhlý panoramatický román o bitvě u Stalingradu a Velké vlastenecké válce, mělo za sebou již rok úspěšné existence. K popularitě mu mimo jiné dopomohl sám Fadějev, když vyzvedl jeho tolstojovské kvality. Nyní se ocitl v situaci, kdy měl na plénu ÚV přede všemi román, o němž ještě nedávno veřejně hovořil v superlativech, odsoudit. Literární kritička Anna Berzerová⁵⁸ vzpomínala na Fadějevovo vystoupení následovně: „Tísňivé, trýznivé odmítnutí... sama sebe.“⁵⁹ Později Fadějev přizná: „Prostě jsem dostal strach, myslel jsem, že přichází nejhorší.“⁶⁰ „Projevil jsem slabost,“⁶¹ řekne na II. sjezdu sovětských spisovatelů v prosinci roku 1954. A mimo fórum ke spisovateli Čukovskému: „Jsem ničema.“⁶² Tato doznání mohou nepochybně ozřejmit Fadějevovo chování v dalších obdobných situacích, kdy se musel „zříkat sám sebe“.⁶³ Jako mnozí nebyl ani Fadějev prost strachu v atmosféře neustálého ideologického násilí. I když se má za to, že nebylo ve Fadějevově moci proti vůli politbyra cokoli na nelehkých spisovatelských osudech změnit, klade se mu za vinu, že ani neprotestoval. Toto tvrzení však není zcela pravdivé, na jeho návrhy byla poskytována materiální pomoc mnohým spisovatelům, kteří se dostali díky ideologickým renoncům ve svých dílech do problematického postavení. Z těch známějších jmenujme alespoň básnířku Annu Achmatovovou či satirika Michaila Zoščenka.⁶⁴

Když byl v červnu 1953⁶⁵ zatčen na zasedání prezidia KSSS Lavrentij Berija, někdejší Stalinova pravá ruka,⁶⁶ vše nasvědčovalo tomu, že sovětská společnost vstoupí do svobodné etapy vývoje. Fadějev, který celá léta poslušně vykonával pokyny strany, se konečně odhodlal vystoupit. Proti hlupákům a nevzdělcům, proti tupému byrokratickému systému řízení literatury a umění, díky němuž se on sám ze spisovatele proměnil v úředníka s nekonečně dlouhým seznamem úkolů. Byl si jist, že ÚV strany toto všechno, co ho jako umělce dlouhá léta ve funkci sžíralo, vidí stejně jako on. Byl přesvědčen, že ÚV strany, na nějž se obracel, ho bezvýhradně podpoří. Začátkem podzimu 1953 je s kritickými připomínkami hotov. Postupně odesílá těm, co jsou nově nejvyššími na ÚV – Malenkovi a Chruščovovi – tři podrobné analýzy kulturních oblastí, jejichž názvy jsou poněkud košaté, ale hovoří samy za sebe: *O zastaralých byrokratických zvrácenostech v řízení sovětského umění a literatury a o způsobech nápravy těchto nedostatků, O zlepšení metod stranického, státního a společenského vedení literatury, O jednom nebezpečí pokrokové „Pravdy“, o těžkém postavení MCHAT a ještě jednou o předání ideově-uměleckého vedení do rukou stranických orgánů.*

Fadějevovy kritické připomínky byly smělé, jeho charakteristiky stavu literatury, filmu, divadla nepřijemně pravdivé. Bohužel však byly směřovány tam, kde se byrokratické, diletantské a bezduché vedení literatury a umění rodilo – na ÚV strany. Spisovatel stále věřil v nezpochybnitelnost práva strany řídit všechny sféry života země. Poslušný stranické disciplíny, považoval za korektní adresovat svoje kritické připomínky právě jí – straně, respektive jejím nejvyšším představitelům, nikomu dalšímu. Chruščov s Malenkovem si spisovatelovu kritiku sice přečetli, ale postoupili ji odboru pro vědu a kulturu. Ten ji v prosinci 1953 shledal neopodstatněnou. Fadějevem očekávané setkání a řešení problému na nejvyšší stranické úrovni se nekonal: Chruščov ani Malenkov ho nepřijali. Ba co více, při přípravě 14. pléna vedení Svazu sovětských spisovatelů bylo Fadějevovi dáno citelně najevo, že jako kverulant není v čele Svazu žádoucí. Bylo pouze otázkou času a příležitosti, kdy bude předsednické funkce zbaven. Nečekaný kritický postoj k současné literatuře a vede-

ní strany byl zdůvodňován Fadějevovým „*neuspokojivým zdravotním stavem*“. Mimochodem tato formule se objevila ve stranických dokumentech poprvé. Nadále se bude hojně používat tam, kde se někdo osmělí kritizovat stávající systém. Dobře seřízený stroj stranického vedení zlikvidoval každého, kdo mu kladl odpor. Proti Fadějevovi nebyla přijata žádná represivní opatření, ale fakticky byl z vedení Svazu spisovatelů odsunut. Jeho pozice byla podobná anglické královně: vládl, ale neřídil.

Nevlídna atmosféra kolem Fadějeva nenabízela žádnou perspektivu. Zdraví podlomené progresivním alkoholismem, deprese a nespavost, jež neustupovaly ani po zničujících dávkách barbiturátů, činily ze dnů peklo. Fadějevův pocit bezvýchodnosti situace, profesního i společenského selhání byl umocňován skutečností, že se na něj nadále obraceli spisovatelé zneklidnění situací v literatuře a očekávali, že z titulu své funkce zjedná nápravu. Jak později vzpomínala Tatjana Fadějevová, spisovatelova sestra, v jejich posledním telefonickém rozhovoru řekl: „Oni si myslí, že mohu něco udělat, ale já nemohu nic.“⁶⁷ Za půl hodiny se Alexandr Fadějev v pokoji své prominentní dači v Peredělkinu zastřelil. Byla neděle 13. května 1956. Na podlaze zůstal ležet spisovatelův revolver z občanské války. List papíru nadepsaný „ÚV strany“, spočívající na sebevražově stole, byl při ohledání místa činu zaprotokolován a na dlouhá desetiletí uložen, jako všechny nelichotivé dokumenty, do hlubin stranického archivu.

Oficiální nekrolog, jenž vyšel druhého dne v tisku, uváděl jako příčinu spisovatelova tragického odchodu ze života těžkou duševní depresi vyvolanou „progresivní chorobou – alkoholismem, jenž způsobil oslabení jeho tvůrčí činnosti“.⁶⁸ Dále následovaly stranické fráze o tragické smrti, jež „vyrvala z našich řad věrného syna sovětského lidu, talentovaného umělce, patriota naší socialistické vlasti“.⁶⁹

Objasnit příčiny Fadějevovy sebevraždy alkoholem se politbyru stejně nepodařilo. Neurčité tušení, že vše není tak prosté, jak se snaží ÚV strany veřejnost ujistit, zůstalo.

Celá pravda vyšla najevo teprve v roce 1990, když časopis *Izvestija CK KPSS*⁷⁰ (v češtině *Zprávy ÚV KSSS*) předložil čtenářům text spisovatelova předsmrtného

dopisu, doprovázeného faksimile originálu. Dopis – výmluvné svědectví atmosféry doby i stavu spisovatelova nitra – promluví lépe nežli shrnující slova závěru. Jeho plné znění v českém překladu přikládáme.

Místo epilogu

ÚV KSSS

Nevidím možnost žít dál, protože umění, jemuž jsem oddal celý svůj život, je zahubeno sebevědomě nevzdělaným vedením strany a chyby již nelze napravit. Nejlepší kádry literatury – v množství, o němž se nesnilo ani carským satrapům – byly fyzicky zlikvidovány nebo zahynuly díky trestuhodné shovívavosti těch, kteří jsou u moci. Nejlepší lidé literatury zemřeli předčasně. Všechno ostatní, aniž stačilo vytvořit opravdové hodnoty, zemřelo před dovršením 40–50 let věku.

Literatura – ta nejposvátnější věc – je dána všanc byrokratům a nejprimitivnějším článkům národa. Z „nejvyšších“ tribun – takových jako Moskevská konference nebo XX. stranický sjezd – zaznělo nové heslo „Do ní!“ Tato cesta, kterou se chystají „napravit“ stav, vyvolává rozpaky: byla shromážděna skupina hlupáků – s výjimkou nemnoha čestných lidí nacházejících se v situaci, kdy stejně nemohou říci pravdu. A výsledky jsou hluboce antileninské, protože vycházejí z byrokratických zvyklostí, doprovázejí je hrozby stále stejného „obušku“.

S jakým nadšením vstupovalo moje pokolení do literatury za časů Lenina! Jaká nesmírná síla byla v našich

srdcích a jak nádherná díla jsme vytvořili, ještě mohli vytvořit!

Po Leninově smrti nás degradovali do postavení malých chlapečků, ničili, ideologicky zastrášovali a nazývali to „stranickostí“. A nyní, když by bylo možné všechno napravit, vyšla najevo primitivnost, hloupost provázená nehoráznou mírou sebejistoty těch, kteří by měli toto všechno napravit. Literatura vládou lidé bez talentu, maličerní, zlí. Jednotlivci, kteří si v srdcích uchovávali posvátný zápal, se nacházejí na nejnižším stupni společenského žebříčku a vzhledem ke svému věku brzy zemrou. A už nemají žádnou vnitřní motivaci, aby tvořili...

Předurčený k velkému umění ve jménu komunismu, od šestnácti let spjatý se stranou, dělníky a rolníky, byl jsem plný nejušlechtlejších myšlenek a pocitů, jež může člověku dát jenom život lidu spojený s krásnými myšlenkami komunismu.

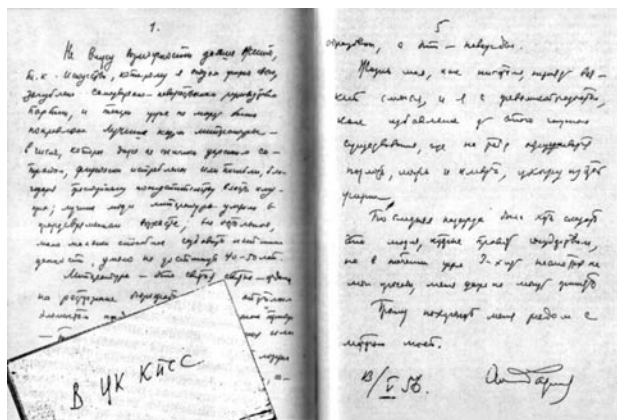
Ale učinili ze mě tažného koně, celý život jsem vlekl obrovskou tíhu zbytečných, hloupých, nesčetných byrokratických povinností, které mohl vykonávat kdokoli jiný. A ještě teď, když bilancuji svůj život, je nesnesitelné, když si vzpomenu na to množství pokárání, napomenutí, rad, ideologických příkazů, kterými jsem byl zasypán. Jak mohl být náš skvělý lid na mne právem hrdý, na opravdovost, na vnitřní prostotu mého hluboce komunistického talentu. Literatura – tento nejvyšší plod nového systému – je ponížena, uštvána, zničena. Samolibost nabobů velkého leninského učení dokonce i v okamžicích, kdy se tímto učením zaklínají, způsobila, že ztratili veškerou moji důvěru, neboť od nich lze očekávat ještě horší věci než od satrapy Stalina. Ten byl alespoň vzdělaný, ale tito (lidé) jsou hlupáci.

Můj život jako spisovatele ztrácí veškerý smysl a já s nesmírnou radostí, abych se zbavil této hnusné existence, kde na člověka útočí podlost, lež a pomluvy, odcházím z tohoto života.

Poslední nadějí bylo alespoň to těm, kteří vládou naší zemi, říci. Ale už tři roky, bez ohledu na mé prosby, mě nemohou ani přijmout.

Prosím, abych byl pochován vedle své matky.

Al. Fadějev, 13. 5. 56⁷¹

První a poslední strana Fadějevova dopisu adresovaného ÚV strany.

Poznámky:

¹ Chruščovova řeč byla otištěna v deníku *Pravda* 21. 2. 1956.

² Lazo, S. G. (1894–1920), ruský revolucionář, jeden z vůdců bolševického hnutí na Sibiři a Dálném východě.

³ Ze vzpomínek M. I. Gubelmana (1884–1968), komisaře oddílu Rudé armády na Dálném východě.

⁴ *Aleksandr Fadějev. Karjera, ktoroj moglo nē bytʹ*. Dostupné na: <http://linguatus.ya.ru/>.

⁵ X. všeruský sjezd komunistické strany se konal 8.–16. března v Moskvě.

⁶ *Aleksandr Fadějev. Karjera, ktoroj moglo nē bytʹ*, c. d.

⁷ Obě drobné prózy jsou inspirovány ještě čerstvými událostmi z Fadějevova života. První z povídek, *Proti proudu* (později přepracována na *Vznik Amguňského pluku*), zachycuje revoluci na Dálném východě a epizody ze života mladého Bulgy (to byla Fadějevova stranická přezdívka). Druhá, nazvaná *Povodeň*, je obrazem „bolševizace“ rolnické masy. Obě povídky se vyznačovaly mnoha neduhy začátečnické tvorby a o spisovatelově rezervovaném vztahu k nim výmluvně svědčí skutečnost, že v původní podobě je už nikdy nepublikoval.

⁸ Gerasimovová, V. A. (1903–1970), ruská sovětská spisovatelka. Pocházela z rodiny, kde byla revolucionářská tradice, publikovala od roku 1923. S Fadějevem se seznámili během studia v Moskvě, nějaký čas spolu žili v Jaroslavi. Rozešli se v roce 1932, ale až do Fadějevova tragického konce zůstali přáteli. (Podobný vztah měl se svojí první ženou Kateřinou Volžinovou Maxim Gorkij.)

⁹ V té době si mladý Fadějev intenzivně dopisoval s revolucionářkou Rozálií Zemljačkovou (1876–1947), jež v té době patřila k reprezentantům stranické a sovětské moci. Má se za to, že se osobně účastnila poprav bělogvardějských důstojníků. Korespondence viz Fadějev, A. A.: *Matěrialy i issledovanija*. Moskva 1977.

¹⁰ Fadějevův dopis Zemljačkové je z poloviny dvacátých let. Blíže nedatováno. In: *Aleksandr Fadějev. Karjera, ktoroj moglo nē bytʹ*, c. d.

¹¹ Fadějev, A. A.: *Porážka*. Odeon, Praha 1973, s. 175. (Překlad J. Fromková.)

¹² Máme na mysli např. Furmanovova Čapajeva ze stejnojmenného románu (1923) či postavu velitele Kožucha ze Serafimovičova *Železného proudu* (1924). Podrobněji viz Zahrádkův doslov k českému vydání románu *Porážka*. In: Fadějev, A. A.: *Porážka*, c. d., s. 177–189.

¹³ Fadějev, A. A.: *Porážka*, c. d., s. 73–74.

¹⁴ Rezoluce se opírala o usnesení ÚV VKS(b) o politice strany v oblasti umělecké literatury (z roku 1925). In: *Pravda*, 1927, 5. ledna. Cit. podle *Tvorčestvo i sud'ba Aleksandra Fadějeva. Stat'ji, esse, vospominanija. Archivnyje matěrialy. Stranicy letopisy*. IMLI RAN, Moskva 2004, s. 291.

¹⁵ V ruštině *Sověť Federacii objedinenij proletarskich pisatel'ej*.

¹⁶ V ruštině název *Rossijskaja asociacija proletarskich pisatel'ej* – RAPP. Pro celou federaci se pak používal název *Vsesojuznaja asociacija proletarskich pisatel'ej* – VAPP.

¹⁷ *Čitatěl i pisatel'*, 1928, 12. května. Cit. podle *Tvorčestvo i sud'ba Aleksandra Fadějeva*, c. d., s. 350.

¹⁸ V souvislosti s bezvýhradně kladným přijetím románu stojí za zmínku kritická stať O. Brika *Razgrom Fadějeva* (*Novyj Lef*, 1928, č. 5). Brik Fadějeva napadl, že ho nezajímá reálná situace, ale prožitky hrdinů. To byl důvod, proč Brik nařkl Fadějeva, že je poplatný

pokleslému vkusu „západních beletristů“. (O Brikovi podrobněji viz Ryčlová, I.: Srpatý a kladivátý básník Vladimir Majakovskij, *Kontexty* 2011/1, s. 44–56.)

¹⁹ Viz např. záznam besedy s pracujícími v Leningradě v květnu 1928. *Tvorčestvo i sud'ba Aleksandra Fadějeva*, c. d., s. 353.

²⁰ Podrobněji viz Ryčlová, I.: Mezi kladivem a kovadlinou. In: *Soudobě dějiny*, 2009/1, s. 10–47.

²¹ Šlo o debatu o literatuře, která se konala v Technickém muzeu 6. prosince 1928 (Moskva?).

²² *Tvorčestvo i sud'ba Aleksandra Fadějeva*, c. d., s. 367.

²³ K roku 1930 byl RAPP nejmasovější organizací mezi spisovatelskými sdruženími. Vedoucí členové této skupiny však záhy zjistili, že tak vznešený čin jako vytvoření literatury socialistické společnosti lze proměnit v prostředek osobní kariéry, a dokonce na něm přímo zbohatnout. Postupně vznikla z vedoucích členů RAPP jakási velmi vlivná spisovatelská „šlechta“. Jejich jména znala celá země, ovládali téměř všechny literární časopisy, na nich závisely spisovatelské osudy. Byli masově publikováni, oslavovali se navzájem. Kromě „slávy“ měli byty, dači, peníze. Jak vzpomínala členka RAPP prozaička V. Gerasimovová, Fadějevova první žena.

²⁴ Dopis R. S. Zemljačkové, prosinec 1929. Cit. podle *Russkije pisatel'i XX vek. Bibliografičeskij slovar v dvuch častach*. Tom 2. Prosvesčeniye, Moskva 1998, s. 488.

²⁵ Ke spisovatelově cti nutno říci, že si byl svých tvůrčích limitů vědom a bezradnost nad kompozicí epopeje mnohokrát veřejně přiznal.

²⁶ Když vyšla první část *Tichého Donu*, bylo Šolochovovi dvacet dva let. Objevily se četné hlasy poukazující na rozpor mezi mládím spisovatele a vyzrálostí románu. Jedni zastávali názor, že se uvnitř proudu proletářské literatury objevil génius, druzí, že rukopis Šolochov našel v brašně umírajícího bělogvarděje a přisvojil si ho. Spory kolem autorství *Tichého Donu* se rozvířily znovu v roce 1965, když byla Šolochovovi za toto dílo přiknuta Nobelova cena.

²⁷ Otištěno v *Pravdě* 29. března 1929. (IMLI, f. 138, op. 1, d. 81). Cit. podle *Tvorčestvo i sud'ba Aleksandra Fadějeva*, c. d., s. 376.

²⁸ Rezoluce ÚV VKS(b) z 23. dubna 1932. Dlouhou dobu se mělo za to, že iniciátorem zrušení RAPP byl Maxim Gorkij. Avšak podle dobových dokumentů, které máme dnes k dispozici, tomu tak není. V dopise Stalinovi z 24. března 1923, tedy krátce předtím, než ÚV rezoluci o Svazu spisovatelů přijal, vyjádřil Gorkij podporu RAPP jenž podle jeho slov „sdružuje nejvzdělanější a nejkulturnější literáty-straníky“. Po rozpuštění RAPP je vytvořen organizační výbor, jenž má vytvořit novou bázi pro činnost literátů – jednotný svaz sovětských spisovatelů – k čemuž také o dva roky později dojde.

²⁹ Ze vzpomínek V. Kolesnikova, Fadějevova přítele z Dálného východu. In: *Revolucionno-pisatel'skaja ljubov*. Dostupné na: <http://www.mediazavod.ru/articles/3597>.

³⁰ Fadějevova milostná povídka byla součástí dopisu Valje z roku 1925.

³¹ Podrobněji viz Zahrádka, M. – Kučera, C.: *Fadějev a Československo*. Ostrava 1976.

³² Stanovy z r. 1934, čl. 2, par. 7. Dostupné na: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

³³ Stěpanovová, A. O. (1905–2000), v době seznámení s Fadějevem byla vdaná, rozvedla se. V manželství s Fadějevem se jí narodil syn Míša.

³⁴ Fadějev, A.: *Pisma i dokumenty*. ILI M. Gorkogo, Moskva 2001, s. 8.

³⁵ Fadějevův osud v té době skutečně visel doslova na vlásku. Existují mnohá výmluvná svědectví. Např. I. Makarjev, zatčený v roce 1937, psal po návratu z lágrů Fadějevovi, že byl svého času kvůli němu dva týdny vyslýchán. (Viz tamtéž.)

³⁶ *Rusky rukovodaščaja pjaťorka*.

³⁷ Např. v listopadu 1939 na uzavřeném zasedání prezidia Svazu podal návrh na poskytnutí okamžité materiální pomoci básnířce Anně Achmatovové. Na Fadějeva se Achmatovová obracela v nejtěžších okamžicích svého života: v roce 1940 v souvislosti se zatčením syna, Lva Gumiljova, a v roce 1956 v souvislosti s jeho rehabilitací.

³⁸ Za deník *Pravda* odjela na frontu trojice spisovatelů: M. Fadějev, M. Šolochov, E. Petrov.

³⁹ *Vlast i chudožestvaennaja intelligencija*. Moskva, 1999, s. 475.

⁴⁰ Nic nového nepřináší ani publikace Fadějev, A.: *Pisma i dokumenty*, c. d.

⁴¹ Tak se vyjádřila např. spisovatelka A. Brunštejnová. Viz tamtéž.

⁴² *Znamja*, 1945/ č. 2–12.

⁴³ *Pravda*, 3. 12. 1947.

⁴⁴ Např. A. Tvardovskij, šéfredaktor časopisu *Novyj mir*, nesl tento Fadějevův ústupek velmi těžce.

⁴⁵ Fadějev, A. A.: *Pisma. 1916–1956*. Moskva 1973, s. 267.

⁴⁶ Osm kapitol, které na nátlak kolegů spisovatelů opublikoval v časopise *Ogoňok*, bylo kritikou označeno za špatné. Autor se vydal po nesprávné cestě, živé postavy s jejich osudy nahradil vykonstruovaným schématem s množstvím technických popisů metalurgického provozu.

⁴⁷ Viz Fadějev, A. A.: *Pisma i dokumenty*, c. d., s. 139–141.

⁴⁸ V knize *Prestuplenije bez nakaznija* (Progress-Plejada 2007) V. Šentalinskij uvádí, že za celé sovětské období bylo represovaných spisovatelů kolem 3 000. Prameny se natolik v informacích rozcházejí, že ani tento údaj nelze považovat za relevantní.

⁴⁹ Šentalinskij, V.: *Raby svobody v literaturnom archive KGB*. Moskva 1995, s. 210.

⁵⁰ Marty Mannová, prezidentka a zakladatelka americké NCA, sama vyléčená alkoholička, ve svém populárním spisu *Primer on Alcoholism* (1950).

⁵¹ Stranické zasedání probíhalo 31. 10. 1951.

⁵² Usnesení strany mělo název *Proti recidivě antivlasteneckých názorů v literární kritice*.

⁵³ Jedním z autorů byl např. Stěbun, I. I. (1911–2005), ukrajinský literární vědec, autor prací o historii ukrajinské literatury.

⁵⁴ Sofronov, A. V. (1911–1990), ruský sovětský spisovatel, básník, dramatik, nositel dvou Stalinových cen. Jeho dílo má charakter laciné propagandy.

⁵⁵ 27.–28. 11. 1952. Autorem nejhlasitější kritiky byl především Gr. Liňkov.

⁵⁶ Řečníkem byl Surkov. Fadějev, A.: *Pisma i dokumenty*, c. d., s. 15.

⁵⁷ Grossman, V. S. (1905–1964). Za stalinismu byl zároveň uznáván i napadán. Od r. 1954 až do své smrti patřil k předsednictvu Svazu sovětských spisovatelů.

⁵⁸ Berzerová, A. (1917–1994), literární kritička, redaktorka.

⁵⁹ Lipkin, S.: *Žizň i sudba V. Grossmana. // A. Berzer. Proščanije*. Moskva 1990, s. 188.

⁶⁰ Erengurg, I.: *Sobranije sočiněnij v dėsťati tomach*. T. 9. Moskva 1967, s. 600.

⁶¹ Fadějev, A.: *Za tridcať let*. Moskva 1967, s. 211.

⁶² Sebekritická poznámka byla určena spisovateli Korněji Čukovskému. In: Čukovskij, K. I.: *Dněvnik. 1930–1969*. Moskva 1990, s. 211.

⁶³ Např. v případě odvolání Alexandra Tvardovského, šéfredaktora časopisu *Novyj mir*, s nímž se blízce přátelil. (Viz korespondence mezi Fadějevem a Tvardovským.)

⁶⁴ Byl to Fadějev, jenž jako vykonavatel vůle strany je sice ze Svazu sovětských spisovatelů vyloučil (na základě usnesení ÚV *O žurnalach Zvezda i Leningrad* ze srpna 1946), zároveň jim však vymohl finanční podporu.

⁶⁵ 26. 6. 1953.

⁶⁶ V prosinci 1953 byl Berija v podzemí Lubjanky po neveřejném soudním procesu zastřelen.

⁶⁷ Fadějev, A.: *Pisma i dokumenty*, c. d., s. 18.

⁶⁸ Buzin, D.: *Aleksandr Fadějev. Tajny žizni i smerti*. Algoritm, Moskva 2008, s. 57.

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ *Izvestija CK KPSS*, 1990/10, s. 147–151.

⁷¹ Pro *Kontexty* přeložila I. Ryčlová.

Použitá literatura:

Buzin, Dmitrij: *Aleksandr Fadějev. Tajny žizni i smerti*. Algoritm, Moskva 2008.

Erengurg, Ilja: *Sobranije sočiněnij v dėsťati tomach*. Moskva 1967.

Fadějev, Aleksandr: *Pisma. 1916–1956*. Moskva 1973

Fadějev, Aleksandr: *Pisma i dokumenty*. ILI M. Gorkogo, Moskva 2001.

Fadějev, Alexandr: *Mladá garda*. Svět sovětů, Praha 1956. Překlad A. Nováková, S. Machonin.

Fadějev, Alexandr: *Porážka*. Odeon, Praha 1973. Překlad J. Fronková.

Kiseleva, Ljudmila a kol.: *Tvorčestvo i sudba pisatelja. Stat’ji, esse, vospominanija. Archivnyje mater’ialy. Stranicy letopisy*. IMLI RAN, Moskva 2004.

Kiseleva, Ljudmila: *Fadějev – chudožnik v zamyslach i pretvorenii*. IMLI RAN, Moskva 2001.

Groznova a kol.: *Russkije pisateli XX vek. Bibliografičeskij slovar v dvuch časťach*. Prosveščeniye, Moskva 1998.

Hrala, Milan: *Ruská moderní literatura 1890–2000*. Karolinum, Praha 2007.

Kasack, Wolfgang: *Slovník ruské literatury 20. století*. Votobia, Praha 2000.

Šentalinskij, V.: *Prestuplenije bez nakaznija*. Progress-Plejada 2007.

Šentalinskij, V.: *Raby svobody v literaturnom archive KGB*. Moskva 1995.

Zahrádka, Miroslav – Kučera, Ctirad: *Fadějev a Československo*. Ostrava 1976.

<http://www.mediazavod.ru/articles/3597>

http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography.

Ivana Ryčlová, literární historička, překladatelka, zabývá se dějinami ruské literatury a dramatu 20.–21. století a literárněhistorickými aspekty vztahu tvůrčí osobnosti a totalitního systému.

Umění, mysl, neuroscientismus a humanitní vědy

LADISLAV KESNER

I.

Obrovský pokrok ve výzkumu mozku patří nesporně k velkým intelektuálním triumfům současné doby a poprávu učinil z neurověd velmoc mezi vědeckými disciplínami. To je dáno nejen novými možnostmi diagnostiky a terapie širokého spektra poruch a nemocí, ale především skutečností, že objasňováním biochemických a genetických procesů v lidském mozku na molekulární, buněčné a systémové úrovni neurovědy stále více přesahují z oblasti biologie a medicíny do sféry sociálních věd. Jednu z nejvýraznějších poloh současné neurovědy představuje využití technologií zobrazování mozku ke zkoumání kognitivních funkcí. Formálně je tento vývoj viditelný ve vzniku nových oborů (vedle tradiční kognitivní neurovědy kupř. sociální neurověda) a „neuro“ přístupů v takových oblastech jako ekonomika a marketing, právo či etika. Neurovědy se však stále více zabývají i těmi aspekty mysli, jimž přisuzujeme klíčové místo v definování lidské podstaty a kultury – tedy oblastí, kterými se tradičně zabývají humanitní vědy, filozofie a teologie.

V některých oblastech humanitního myšlení je vliv a přínos nových poznatků neurověd nepochybný, což jistě nejvíce platí o filozofii, především filozofii mysli. Produktivní uvažování o takových otázkách jako vědomí, identita, reprezentace, intence, svobodná vůle apod. se dnes v zásadě nemůže obejít bez integrace a reflexe nových neurovědních poznatků. Dvojitý doktorát – z filozofie a neurověd – a pevné ukotvení v obou disciplínách je stále běžnější výbavou filozofů mysli. Neurovědy se však také stále asertivněji angažují ve sféře umění, tedy ve studiu jevů, považovaných za vrcholné projevy lidské mysli, a zde je jejich přínos mnohem méně zřejmý než v případě filozofie. Takový vývoj vyvolává řadu otázek. Představuje rozvoj

neurovědního výzkumu a jeho zájem o lidskou mysl jako zdroj kulturních hodnot zásadní výzvu a příležitost pro humanitní obory? Nebo je spíše okrajovou a přechodnou módou, které si humanisté nemusí příliš všimnout? Proměňuje (či měl by proměňovat) „neurální obrát“ vztah humanitních oborů k jim tradičně bližším disciplínám – jako je psychologie? Zaznamenejme hned v úvodu, že na rozdíl od mezinárodního prostředí v domácích humanitních a sociálních vědách takové otázky dosud leží stranou zájmu.

V tomto eseji se pokusím naznačit možné odpovědi, s ohledem k vymezenému místu však budou samozřejmě limitované a z praktických důvodů zúžené na vztah neurovědy a vizuálního umění. Nicméně vzhledem ke skutečnosti, že tvorba i vnímání umění jsou obecně považovány za jeden z nejkomplexnějších produktů a projevů lidského ducha, problémy aplikace neurovědního poznání na umění mohou sloužit i jako jakýsi lakmusový papírek obecnějších a zásadních otázek o tom, zda neurovědy drží v ruce pomyslný klíč k poznání lidské mysli.

II.

Jednou z mnoha nových neuro-disciplín,¹ které se v posledních dvaceti letech vynořily a u jejichž kořínků stál boom zobrazování mozku, je neuroestetika. Pole její působnosti bývá vymezováno jako studium neurálních základů estetické tvorby a recepcce;² jak však vzápětí uvidíme, v podání některých jejích stoupenců sahají ambice nové disciplíny mnohem dále – k samotnému objasnění podstaty umění a umělecké tvorby. Neuroestetika se prezentuje jako sebevědomý teenager, šířící optimistická prohlášení o možnosti postavit studium estetických jevů na vědeckou bázi. Tuto rétoriku vyvažuje menšina názorů, které v ní nevidí o moc více

než banální módní výstřelek. Jedním z nejpádnejších kritiků je britský gerontopsychiatr, ikonoklastický filozof a spisovatel Raymond Tallis, který neuroestetiku označuje za nejnovější inkarnaci módních teorií, které humanisté nekriticky přijímají. S tím, jak se poststrukturalismus, psychoanalýza, dekonstrukce, marxismus a další kdysi populární přístupy okoukaly a přežily, přicházejí nyní neurovědy, aby poskytly svěží teoretickou platformu pro interpretaci uměleckých děl. Podle Tallise je to nesmyslný, ba perverzní podnik, který představuje groteskně redukcionistický přístup k uměleckým dílům a je třeba mu vzdorovat: „Neuroestetika zůstane sterilním a téměř komickým cvičením, ještě nesmyslnějším než pokus objasnit tajemství baletního tanečníka pomocí elektromyografie.“³ Vzdor úmyslně vyostřené rétorice jeho texty identifikují některé zásadní problémy s aplikací neurovědy na humanitní sféru, nad nimiž nelze mávnout rukou. Přesto lze namítnout, že Tallis se mylí v tom zásadním a že své výtky adresuje špatným směrem. Literární kritici, historici umění a další humanisté by totiž neměli být první na ráně, začneme-li zvažovat excesy a omyly aplikace neurověd na estetické jevy.

U kolébky neuroestetiky totiž stáli renomovaní neurovědci – postavy jako Jean-Pierre Changeux, V. S. Ramachandran a Semir Zeki. Většina studií v této oblasti stále pochází od vědců či kognitivních psychologů, nikoliv humanitních badatelů a objevuje se ve vědeckých časopisech. A zejména křiklavé případy triviálních či nesmyslných interpretací a teorií v této oblasti pocházejí především z dílny neurovědců, nikoliv humanistů. Naopak těch několik málo historiků umění či archeologů, kteří věnují systematickou pozornost neurovědám – kupř. Barbara Stafford či David Freedberg – zakládají své pečlivě formulované argumenty na solidní znalosti relevantních faktů z oblasti výzkumu mozku a mysli.⁴ Udivující sebedůvěra některých neurovědců, kteří neváhají hovořit a psát o umění a předkládat ambiciózní teorie počátků či „podstaty“ umělecké tvorby, nepochybně odráží skutečnost, že umění (na rozdíl od mozku) se zdá být obecně přístupným tématem, o němž se cítí povolán autoritativně vykládat ledakdo z těch, kdo chodí do muzea nebo na operu. Neurovědec s hlubokým osobním zájmem

o výtvarné umění, balet nebo literaturu je nepochybně empiricky mnohem běžnější postavou než humanitní badatel, který má být základní pojetí o struktuře a funkci mozku.

Tallisovu kritiku bychom tak mohli poopravit v tom smyslu, že neuroestetika není v prvé řadě dítkem touhy humanitních badatelů po nové teoretické berličce, která by jim pomohla smysluplně uvažovat a psát o uměleckých dílech a jejich prožitku, jako spíše produktem masivní expanze neurověd a určitých myšlenkových schémat, která s ní souvisí. Spojení s uměním a tvrzení o možnosti postavit jeho studium na „vědeckou bázi“ dodává neurovědám další dimenzi atraktivity a legitimacy. Lze souhlasit s bývalým ředitelem Getty Research Institutu Tomem Crowem, který v beznaději nad ostrou a v mnohém neplodnou diskusi mezi historiky umění a neurovědci, která se odehrála během sympozia *The Brain, Cognition and Art* v Getty Centru v dubnu 2002 (jedno z vůbec prvních interdisciplinárních setkání k tomuto problému), na adresu ambiciózních neuroteorií kousavě poznamenal, že „cultural prestige of art is being recruited to give glamour to brain research“, tedy, že kulturní prestiž umění má dodat lesku a atraktivity výzkumům mozku.

V odpověď na Tallisův odsudek je třeba konstatovat, že v oborech, které se zabývají historií a teorií umění má neuroestetika dosud poměrně minimální rezonanci. Především dějiny umění (na rozdíl kupř. od archeologie) se dosud nezačaly vážněji zabývat důsledky a potenciálem rapidně eskalujících poznatků o mysli a mozku.⁵ Při bližším pohledu na dosavadní výstupy tohoto oboru se však není příliš co divit.

III.

Neuroestetika odstartovala před více než deseti lety ve velkém stylu, několika známými pokusy o univerzální teorie umění a estetické zkušenosti. Neurovědy, vyzbrojené novými technickými prostředky a metodami zkoumání mozku, oživily starý sen estetiků formulovat obecnou naturalistickou teorii umění. Klasickým příkladem je roku 1999 publikovaný článek známého neurobiologa V. S. Ramachandrana a jeho kolegy Williama Hirsteina, v němž definují „zákony umění“

– univerzální principy, jejichž oceňování je údajně biologicky implementováno v mozku.⁶ Umělci podle nich využívají určité principy nebo pravidla, aby stimulovali vizuální mozek – mezi nimi zvýraznění rysů, které se odlišují od těch průměrných (tzv. *peak shift effect*), jakými je kupř. izolování klíčových rysů kompozice, propojování sousledných prvků, kontrast izolovaných rysů, preference pro generické pohledy, využití vizuálních metafor a symetrie apod. Následná dikuse vyvolaná jejich prací shrnula podstatné faktické i filozofické námitky vůči tomuto druhu aplikace neurověd na estetické jevy.⁷

Ve stejném roce publikoval jiný významný neurobiolog, londýnský profesor Semir Zeki, svoji knihu *Inner Vision. An Exploration of Art and the Brain*,⁸ věnovanou objasnění neurobiologických mechanismů estetického prožitku výtvarných děl. Zekiho tón je skromnější a uměřenější, kniha ve skutečnosti začíná i končí překvapivě otevřeným přiznáním velmi limitovaných možností neurověd tvářit v tvář uměleckým dílům: „... Je pravdou, že víme příliš málo o mozku a zcela jistě nikoliv dost na to, abychom mohli v pojmech neurologie vysvětlit estetický prožitek... Je také pravdou, že neurologické experimenty nelze aplikovat – alespoň prozatím – na estetické problémy... Je skutečností, že nejsme schopni přímo vztáhnout estetický prožitek k tomu, co se děje v mozku“ (s. 1, 217).

Střízlivý pohled však o pár stránek dále střídají dalekosáhlá tvrzení o podstatě „velkého umění“. Zeki píše, že jeho kniha přináší základy k porozumění „biologické báze estetického prožitku“ (s. 2) a že nejvlastnější funkcí umění je hledání „konstant“, což je rozšíření základní funkce vizuálního mozku vyhledávat fakta o stále se proměňujícím světě kolem nás (s. 8–12). Ve své interpretaci Vermeerova obrazu *Hudební lekce* vysvětluje psychologický a estetický efekt díla jeho nejednoznačností: „Soudím, že obraz zakládá svoji velikost na způsobu, jakým je technická virtuosita jeho provedení využita ke generování mnohoznačnosti. Mnohoznačností zde míním schopnost obrazu zobrazovat simultánně, na jednom plátně nikoliv jednu, ale několik pravd, které mají stejnou platnost“ (s. 24–25).

Tuto myšlenku pak rozvádí v jiném eseji, kde tvrdí, že: „... Překlad konceptů v mysli autora do plátna,

hudby nebo literatury je tím, co utváří umění. Velké umění (sic!) je takové, které odpovídá co největšímu množství různých konceptů v co největším počtu mozků. Mnohoznačnost je tolik ceněnou charakteristikou všeho velkého umění, protože odpovídá mnoha různým pojmům.“⁹

Takové „interpretace“ Vermeerovy *Hudební lekce* či vysvětlení podstaty „velkého umění“ jsou přesně tím, co u lidí, kteří se studiem umělecké tvorby zabývají profesionálně, vyvolává nevěřící pohled či útrpný úsměv. Srovnáme-li takové výroky s erudovanou, imaginativní interpretací kvalifikovaného kritika nebo historika,¹⁰ vyvstane v plném světle nesmírně omezená povaha takových hrubých generalizací.

Zmiňované práce jsou ovšem jen nejznámějšími příklady neurovědních pokusů formulovat univerzální biologický model estetického vnímání a prožitku, počátků nebo dokonce podstaty výtvarného umění, které předestírají v lepším případě velmi neúplný, v horším případě banální a triviální pohled založený na bizarním biologickém determinismu. Vezměme

Johannes Vermeer, *Hudební lekce*, 1664, Royal Collection, St. James's palace, London.

kupř. následující tvrzení: „Jakmile byly potřebné neurony na svém místě a delikátní neurální okruhy nabyly funkčnosti, lidé začali tvořit obrazy a figury, které byly estetické i symbolické“. Citát z bakalářské práce naivního studenta? Nikoliv, úryvek z knihy renomovaného neuropsychologa, vydané předním akademickým vydavatelstvím.¹¹ O mnoho lépe nevznávají ani teze o biologickém modelu umění jako nástroji „homeostatické kompenzace“, které na dvou či třech stránkách nadhazuje v závěru své nejnovější knihy slavný neurolog Antonio Damasio.¹² Přesně v tomto duchu se nese i domácí neurovědní „teorie“ počátků umění.¹³

Extrémně reduktivní, naivní a neinformované pojetí umění a estetického prožívání, které tyto texty charakterizuje, nemusí překvapovat, vezmeme-li v úvahu, že jsou formulovány neurovědci. Více překvapuje skutečnost, že jsou velmi reduktivní i v neurobiologii a neuropsychologii, neboť neberou v úvahu komplexitu vnímání a kognice a pojetí lidského vědomí, které sama neurověda dnes spolu s jinými obory odhaluje. Tak kupř. Semir Zeki ve své knize podrobně popisuje činnost jednotlivých modulů vizuálního vnímání a způsob, jakým různé druhy výtvarného umění stimulují různé vizuální korové oblasti. V jeho popisu je percepce uměleckého díla výsledkem výpočetních neurálních procesů v mozku směrem „zdola nahoru“, jejichž konečným výsledkem je interní reprezentace obrazu nebo sochy v mozku. Je těžko pochopitelné, že v práci, která si výslovně nárokuje „položení základů biologického porozumění estetického prožitku“ autor zcela opomíjí roli dalších mozkových struktur, kupř. limbického a talamického systému s jejich rolí při zpracování emocí, nebo neurobiologické mechanismy programování sakadických očních mikropohybů, které podmiňují vzorce skenování obrazové plochy a samu dynamiku vnímání díla. Zekiho model (stejně jako další zde zmíněné i jiné teorie) však především zcela ignorují skutečnost, že jakýkoliv akt percepce, tím spíše pak vnímání uměleckého díla, nevykonává izolovaný, samostatný mozek, ale že je provádí živoucí organismus ztělesněného lidského subjektu, který se nachází a vnímá v určitém prostředí (k tomuto klíčovému aspektu se ještě vrátíme). To jediné, co „velké“ neurovědecké teorie podstaty umění či estetického

prožitku, zatím prokázaly nesporně, je iluzivnost představy, že vznik či působení výtvarného umění bude možné uspokojivě popsat a objasnit v pojmech neurověd.

IV.

V současnosti se však většina prací v oblasti neuroestetiky nezabývá globálními teoriemi, ale naopak úzce zaměřeným výzkumem, jemuž dominuje experimentální zkoumání estetické preference a neurálních korelátů krásy či vnímání uměleckých děl. Zde je na místě začít alespoň letmým připomenutím širšího kontextu. Zobrazovací technologie (především funkční magnetická rezonance – fMRI) přinesly v posledních dvou dekádách bezprecedentní boom ve zkoumání kognitivních a mentálních funkcí. Středem pozornosti kognitivní (ale dnes také afektivní, sociální a kulturní) neurovědy je hledání neurálních korelátů jakékoliv představitelné mentální funkce či projevu – od romantické a mateřské lásky, rasových předsudků, pocitu studu nebo odmítnutí, po meditativní pocity karmelitánských jeptišek. V záplavě těchto experimentů (podle *Web of Science* bylo za posledních pět let publikováno více než 5 000 studií!) figurují i studie zaměřené na neurální koreláty krásy, estetického vnímání, nejednoznačnosti ve vizuální percepci, či dokonce mozkové odpovědi na antickou a renesanční skulpturu. I když vzorek prací věnovaných vizuálnímu umění a estetice (ca. 30) není zatím příliš velký, lze vyslovit domněnku, že jejich přínos k porozumění procesům estetického vnímání a prožitku umění je podobně marginální jako v případě „velkých teorií“. Existují alespoň čtyři důvody, proč tomu tak je a proč ani do budoucnosti nelze očekávat výraznější změnu tohoto stavu. Vzhledem k tomu, že tři z nich se v principu týkají i experimentů zaměřených na jiné mentální funkce, a naznačují tak zásadní limity možností poznání mysli prostřednictvím metod zobrazování mozku, bude na místě podívat se na ně podrobněji.

Důvod, který se týká pouze výtvarného umění, má co dělat s experimentálními podmínkami a rozdílem mezi vnímáním skutečného díla a jeho reprodukce. Vezmeme – jako typický příklad – nedávnou studii,

která s pomocí fMRI zkoumala, jak sémantický kontext moduluje estetický úsudek. Pokusným subjektům promítali ve skeneru abstraktní obrazy, jejichž „přitažlivost“ měli hodnotit na pětistupňové škále; náhodně připojené popisky uváděly, že obrazy buď pocházejí ze sbírek významného muzea moderního umění, nebo byly uměle vygenerovány počítačem. Každý obrázek byl prezentován po dobu 5 sekund na obrazovce s rozlišením 1 024 x 768 pixelů. Autoři studie našli silnější aktivaci určitých mozkových oblastí u obrazů „z galerie“ (skutečné statistické srovnání přiřazených bodů vykazalo ovšem mizivý rozdíl mezi oběma kategoriemi (2,86 pro obrazy z galerie a 2,57 z počítače).¹⁴ Pomineme-li další zjevné chyby provázející tento experiment, na jejichž diskusi zde není místo, zůstává to hlavní: nesmyslnost posuzování a známkování „estetické, hédonické hodnoty“ vizuálního obrazu na základě jeho reprodukce promítané během experimentu. Každý, kdo si někdy „poležel“ v MR skeneru, nehybně natažený, s pevně zafixovanou hlavou, vystaven ohlušující kakofonii zvuků z magnetů a s myslí upnutou na požadavky experimentálního protokolu, tuší, že v zásadě nemůže být prostředí méně přirozeného pro prožitek uměleckých děl; prožitek děl, která jsou ovšem přítomna jen ve formě malých digitálních stínů. Jak leckterý student dějin umění dobře ví, jsou to právě nezredukovatelné materiální vlastnosti originálu obrazu či artefaktu a reálné situace jeho vnímání v reálném prostoru, které rozhodujícím způsobem podmiňují povahu a charakter komplexního prožitku diváka. Limity vyplývající z této situace opatrně přiznávají i stoupenci neuroestetických výzkumů.¹⁵ Digitální reprodukce může být v mnoha kontextech akceptovatelnou náhradou originálu, který prostě nemůže být přítomen, to však nikterak neuměňuje fakt kategorické přehrady mezi ní a originálem. Pravda je taková, že ve své stávající podobě nejsou a nebudou technologie zobrazování mozku schopné zprostředkovat relevantní informace o zásadních dimenzích percepční, kognitivní a afektivní odpovědi na umělecká díla.

Zbylé tři důvody se již dotýkají zobrazování mysli – mentálních funkcí obecně.

V populární mediální nadsázce (již ovšem aktivně podněcují i někteří neurovědci) jsou barevné skvrny

z mozkových skenerů často vysvětlovány jako důkaz či demonstrace toho, co se odehrává v mozku, když se někdo zamiluje, pociťuje rasovou nenávisť nebo je ohromen prožitkem uměleckého díla. Ve skutečnosti jsou tato zobrazení výsledkem transformace nevizuálních signálů, převáděných pomocí velmi složitých matematických algoritmů a softwarových manipulací do podoby vizuálních zobrazení. Ta ukazují, že určité struktury mozku jsou (kromě dalších) aktivovány určitými stimuly – ukazují tedy anatomickou lokalizaci experimentálně navozeného kognitivního procesu.¹⁶ Navzdory stále masivnějšímu boomu zobrazovacích studií je zřejmé, že – především u nejrozšířenější metody fMRI – zůstávají problémy spojené s interpretací dat a vyvozováním kognitivních a emocionálních stavů z fMRI zcela zásadního rázu. Jsou předmětem skeptických a kritických diskusí v komunitě odborníků, která se těmto výzkumům věnuje a dnes i hlavním limitem poznání mentálních stavů a funkcí z mozkových signálů.

Samotná představa zachycení neurálního korelátu nějaké mentální funkce předpokládá dvojí vztah: jednak korelaci mezi změnou fyziologické veličiny zachycené přístrojem – v případě nejrozšířenější modality fMRI, založené na tzv. BOLD efektu (*blood oxygen level-dependent*) se jedná o změnu poměru okysličené a neokysličené krve a neurálním signálem – a následně o korelaci mezi neurálním signálem a mentální funkcí. Prvý z těchto vztahů se považuje v zásadě za prokázaný, není však prost nejasností a neurobiologové dobře vědí o četných úskalích souvztažnosti mezi hemodynamickými změnami zachycenými fMRI a neurální aktivitou.¹⁷ Mnohem méně zřejmá, jak si dále povšimneme, je však platnost předpokladu o korelaci mezi neurální aktivitou a mentální funkcí. V jedné z nejvíce citovaných neuropsychologických prací poslední doby, věnované metaanalýze rozsáhlého vzorku studií, dospěla skupina odborníků ke zdrcujícímu závěru o nespolehlivosti publikovaných korelací mezi mozkovou aktivitou a psychologickými jevy. Píší doslova: „[Tato zjištění] nás vedou k závěru, že znepokojivě velký a významný segment fMRI výzkumů v oblasti emocí, osobnosti a sociální kognice užívá závažně defektní výzkumné metody a produkuje záplavu čísel, kterým nelze vě-

řit.“¹⁸ Mnozí kriticky smýšlející badatelé dokládají, že obrazy z mozkových skenerů nejsou v žádném případě transparentním důkazem reality nějakého mentálního stavu, jak naivní neurorétorika a zavádějící popularizace tvrdí, ale pouze dokladem fyziologických změn, které mohou být v nějakém nepřímém vztahu s duševní činností.

Neméně důležitá je však otázka konceptuálního rámce, který je použit k návrhu experimentálního protokolu a interpretaci získaných dat (třetí důvod). Ve vědecké komunitě obecně panuje shoda, že úspěch studií založených na zobrazování mozku, především fMRI, stojí a padá s kvalitou teoretické a konceptuální práce, tj. konstrukcí experimentu a interpretací výsledků.¹⁹ V našem případě jde především o otázku, jakým způsobem badatelé definují estetické vnímání, preference nebo krásu – tedy vlastní subjektivní mentální, kognitivní stavy, jejichž neurální mechanismy hodlají objasnit. Nazírána z tohoto úhlu vykazuje většina dosud publikovaných neuroestetických studií fatální nedostatky, jak lze stručně doložit vybranými příklady.

Autoři jedné z prvních, kteří užili metodu magnetoencefalografie (MEG) k lokalizaci mozkových oblastí zapojených ve vizuální percepci estetických objektů, patrně bezděčně ukazují na obtíže spojené s definováním mentálních stavů spjatých s vnímáním umění. Poté, co shrnují výsledky experimentu zjištěním, že zvýšená aktivita v prefrontální mozkové kůře má vztah k „estetické percepci“, dodávají: „Nicméně nedostatek přesné definice ‚estetické percepce‘ zůstává vážnou překážkou pro tento druh výzkumu.“²⁰

Cílem autorů jiné nedávné studie bylo potvrdit předpoklad, že když lidé kontemplují estetické vlastnosti („krásu“) obrazu – uměleckého díla, aktivují se jiné neurální procesy, než když se „jen dívají“ na ty samé obrazy. Za tímto účelem instruovali pokusné subjekty, aby se v MR skeneru po dobu 10 sekund dívali na promítané obrazy nejdříve „objektivně a odtažitě“ a potom „subjektivně a zaujatě“. Výsledkem bylo zjištění, že při „estetickém vnímání“ je aktivována bilaterálně insula, zatímco v „pragmatické percepci“ pravý fusiformní gyrus.²¹ Je ale možné vizuální prožitek takto jasně diferencovat a rozdělit jej na „estetickou“ a „pragmatickou“ percepci? Znamená to, že v estetickém

kém prožívání obrazu se neuplatňují aspekty a mechanismy využívané při běžné utilitární percepci a naopak? Je možné samu percepční aktivitu diváka obrazu manipulovat pomocí binárních instrukcí – „dívej se objektivně / dívej se subjektivně“? Samozřejmě nikoliv! Konceptuální schéma, na jehož základě autoři zkonstruovali a realizovali tento experiment, je založeno na překonaných, extrémně zjednodušených a teoreticky chatrných představách o vizuálním a estetickém vnímání a tento zásadní nedostatek pak odpočátku kompromituje věrohodnost a význam celého zkoumání. Neméně podstatná je zde okolnost, že takové studie staví ve své většině na dalším pochybném předpokladu, totiž že prožitek uměleckého díla, jeho podstatné rysy či časovou dynamiku lze postihnout pomocí kvantifikovatelných ukazatelů a údajů.²²

Konečně čtvrtý důvod a závěrečná námitka se týká samé podstaty hledání neurálních korelátů mentálních funkcí. Jak již bylo řečeno, většina výzkumů s využitím zobrazovacích metod zjišťuje neuroanatomické koreláty, tj. oblasti mozku, které jsou (kromě jiných) aktivovány během určitého experimentálně navozeného úkolu. Navzdory pokračující záplavě studií založených na tomto „kartografickém imperativu“²³ jsou stále zřejmější zásadní limity, které přínos takto pojatého výzkumu relativizují. Předně, reprezentační funkce jakéhokoliv neuronu či neuronální sítě je dynamická a kontextuálně proměnlivá. Mentálním stavům (od základních emocí po komplexní kognitivně-afektivní stavy) nepochybně odpovídají určité neurální stavy. Ty však nejsou anatomicky lokalizovatelné do určité části mozku, jejich podstatou je časoprostorově proměnlivá, dynamická integrace a rekonfigurace neurálních skupin probíhající mezi různými mozkovými strukturami.²⁴ Komplexní mentální, psychologické jevy a stavy tudíž nemají konkrétní prostorovou lokalizaci. Pokud určitá oblast mozku vykáže hemodynamickou změnu v odpověď k experimentálně navozenému emocionálnímu nebo kognitivnímu stavu, neznamená to, že ji nebude aktivovat i zcela jiný stav.²⁵

Jakkoliv je pravda, že v rámci kognitivní neurovědy je dnes patrný posun směrem od „blobologie“, zaměřené na zachycování a zkoumání izolovaných oblastí mozkové aktivity, k analýze funkční integrace

a dynamických vztahů mezi mozkovými částmi, kartografický imperativ je stále velmi živý. A pak je zde další limitní skutečnost, na niž mnohé hlasy kriticky upozorňují od samého počátku těchto výzkumů: studie neurálních korelátů vypovídají o neuroanatomické lokalizaci, nikoliv však o neurálním mechanismu vzniku určitého mentálního či psychologického fenoménu, jinak řečeno, nedozvíme se z nich nic podstatného o tom, jak neurální jevy vytvářejí jevy mentální.²⁶

Nelze samozřejmě podceňovat možnosti, které přináší další vývoj zobrazovacích technologií, experimentálních protokolů a zejména pokračování současného obratu směrem ke zkoumání funkčních spojení a sítí mozku. Výrazný pokrok pro kognitivní neurovědu patrně přinesou i nové teoretické modely, zaměřené na zpřesňování vztahů mezi experimentálně získanými daty a mentálními procesy – patří sem kupř. práce na vývoji „kognitivního atlasu“, tedy pokus o vytvoření systemizované ontologie mentálních procesů.²⁷ Přesto se nabízí závěr, že z výše popsanych důvodů neurovědy nebudou schopny vytvořit smysluplnou teorii estetického prožitku (či jakéhokoliv jiného komplexního mentálního aktu). Zde jsou další důvody k této skepsi.

Netriviální, obecná biologická teorie vizuálního umění by musela splnit alespoň tři požadavky: Za prvé, musela by fungovat pro celé spektrum obrazů a objektů nejrozumnějších médií, dob a místa vzniku, které ve svých původních kulturách naplňovaly nejrozumnější funkce a jejichž působení zahrnovalo nesporně široký, historiky umění a antropology dobře zdokumentovaný rejstřík odpovědí a interakcí s jejich diváky a uživateli. Musela by tedy poskytovat vysvětlení biologické podstaty umění (působení umění), které by platilo pro monumentální sochy starověké Mezopotámie, stejně jako čínský svitkový obraz doby Sung, barokní fresku nebo dílo současného videoartu. Nadšení neuroestetikové nedoceňují fakt, že vizuální „umění“ je kategorií moderního diskursu, která spojuje zcela nespočetné třídy objektů, jejichž jediným nejobecnějším spojovacím rysem je snad jen to, že vznikly, aby nějak působily na mysl svého diváka/uživatele.

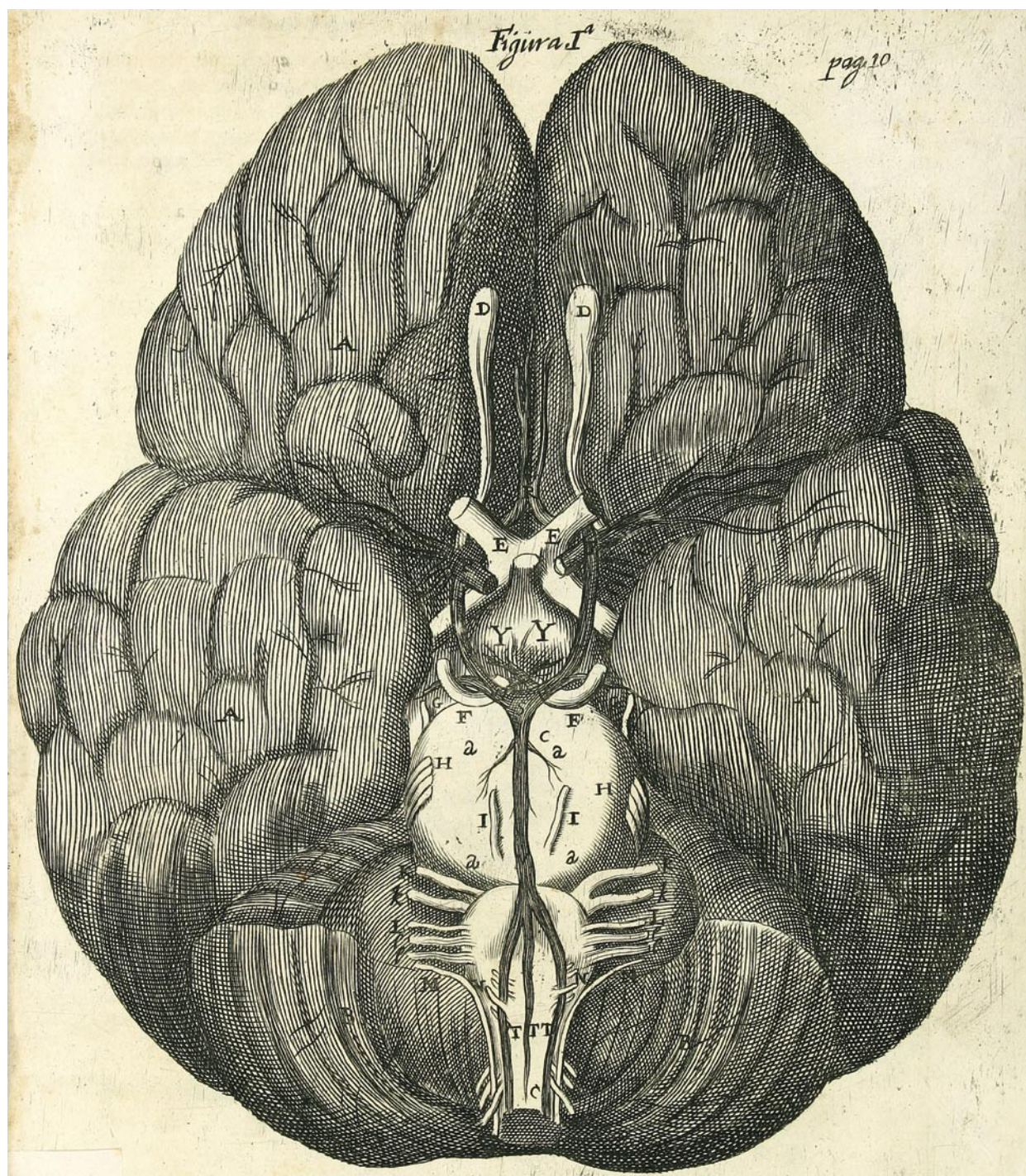
Za druhé, taková biologická teorie umění by musela propojit objektivní data získaná experimentálním

výzkumem s věrohodným obecným modelem fungování vědomí (včetně role vědomí a nevědomí v genezi uměleckého díla). I nejpropracovanější soudobé teorie, jakými je neurální darwinismus a hypotéza dynamického jádra Geralda Edelmána a Giulia Tononiho²⁸ či teorie neurálního pracovního prostoru²⁹, však zatím představují jen velmi obecné a abstraktní modely fungování vědomí, které se (alespoň prozatím) nepodařilo rozpracovat na úroveň popisu konkrétní mentální a neurální funkce. A konečně, taková teorie, pokud by opět nechtěla zůstat na úrovni zcela abstraktních, matematicky formulovaných modelů vědomého prožitku, o něž se někteří neurovědci pokoušejí,³⁰ by nějakým způsobem musela propojit objektivní, experimentální data se subjektivní, fenomenologickou perspektivou lidského subjektu – tvůrce či diváka uměleckého díla. Nemohla by tedy fungovat jen na úrovni neurobiologie, tj. neuronů a jejich sítí, ale musela by ji integrovat s psychologickou úrovní vysvětlení. Dospíváme zde ke skutečně zásadní otázce, která v pozadí (nejen) neuroestetického zkoumání stojí: otázce vztahu mozku a mysli.

V.

Pro mnohé vědce i filozofy zůstává porozumění tomu, jak vznikají subjektivní, mentální procesy v biologickém systému lidského těla, nejobtížnějším, intelektuálně nejvíce fascinujícím problémem současné vědy, pokračováním odvěkého tázání po vztahu duše a těla.

Neuroestetika je založena na přesvědčení, že umění je fenoménem či produktem mozku, že existuje přímá spojnice mezi mozkem a studovaným jevem (umění, vnímání umění). Analogická domněnka, že určitý mentální nebo sociální jev lze vysvětlit popisem operací mozku a jeho částí, stojí v pozadí fenoménu všech neuro-oborů. Neuroestetika a její sesterské disciplíny jsou výrazem i produktem konceptuálně chybného a vědeckým poznáním nepodloženého masivního redukcionismu, tedy snahy ztotožnit mentální s neurálním, mysl či Já s mozkem. Odtud pramení implicitní (a nezřídka i explicitně formulovaný) předpoklad, že rozmach neurověd vyřeší tzv. „těžký problém“ vztahu mozku a mysli. To je ovšem fatální omyl.

Christopher Wren (1622–1723): Zobrazení mozku.

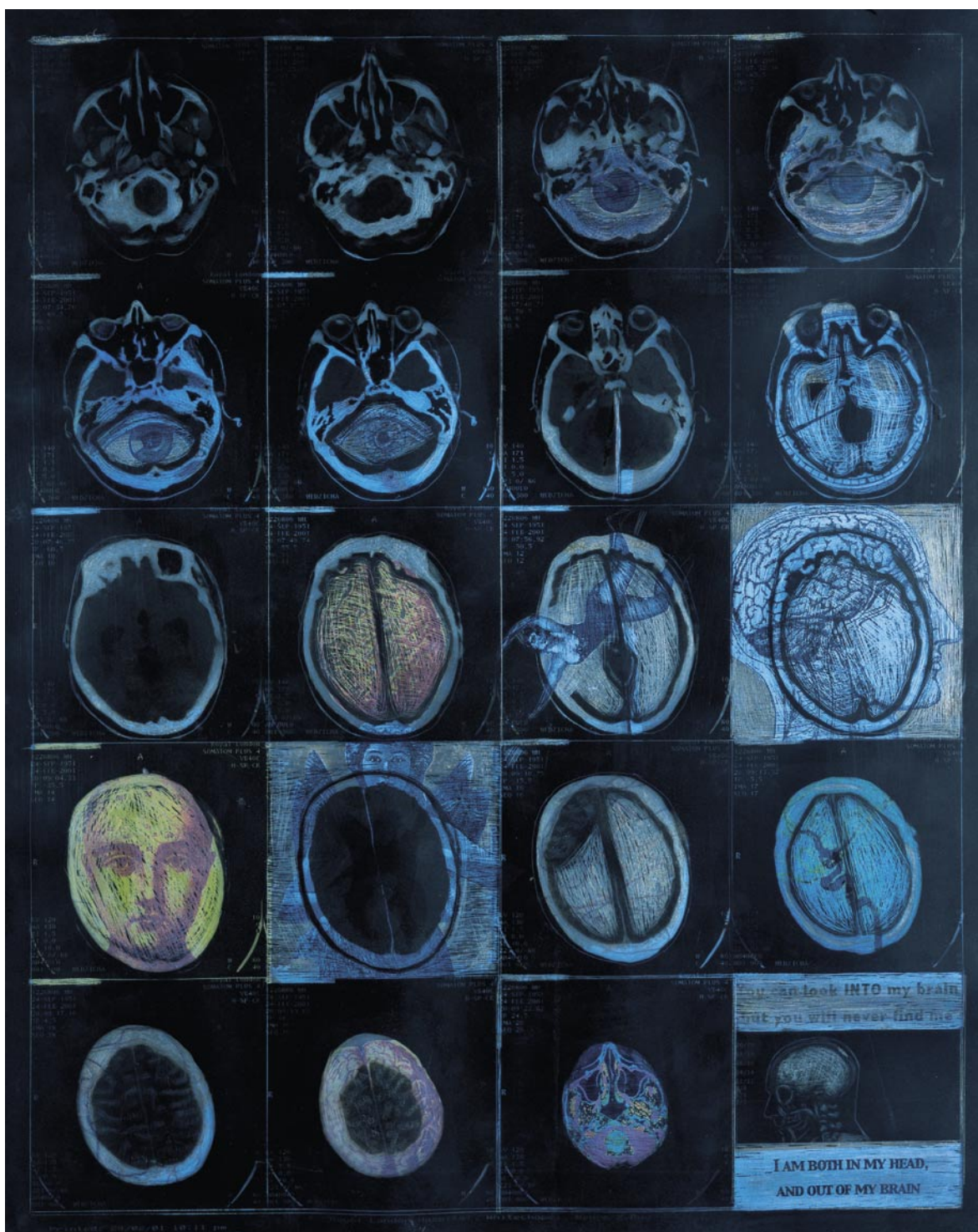
Zobrazení spodiny mozku s Willisovým tepenným okruhem (circulus Willisii – tepenný okruh, který zásobuje mozek krví).

Thomas Willis (1621–1675): Cerebri Anatome. V: Opera Omnia, 1677, kniha, 22×19×8 cm.

Moravská zemská knihovna v Brně, inv. č. ST2-0013.701.

Susan Aldworth (*1955): Brainscape č. 19, 2006. Akvatinta, papír, 30x25 cm.
S laskavým svolením autorky a GV Art London.

Susan Aldworth (*1955): Cogito ergo sum I, 2001. Koláž, 35×43 cm.
S laskavým svolením autorky a GV Art London.

Helen Chadwick (1953–1996): Autoportrét, 1991. Diapozitiv na skle, 50,9×44,6×11,8 cm.
David Notarius and The Estate of Helen Chadwick, © The Helen Chadwick Estate, Foto Edward Woodman.

Katharine Dowson (*1962): My Soul, 2005. Sklo, 24,3×40×30 cm.
S laskavým svolením autorky a GV Art London.

Toto reduktivní uvažování má různé, filozofii studované a pojmenované polohy (kupř. eliminativní materialismus). Podstatné je, že tyto mylné názory a předpoklady – nazvěme je neuroscientismem – se transformují do postojů určité části neurovědního establishmentu a jeho stále viditelnější snahy nárokovat si monopol na objasnění záhad lidské mysli. Stojí v pozadí seriózních výzkumů renomovaných badatelů: „Tvrdíme, že v minulosti tolik diskutované kategorie jako Já či fenomenální prožitek mohou být vysvětleny biologicky v pojmech vzorců neurální aktivity,“ píší kupř. tři významní vědci v nedávném textu, shrnujícím jejich přístup k výzkumu biologické podstaty vědomí.³¹ Neurovědy tak údajně budou schopny vysvětlit samu podstatu lidské přirozenosti a fundamentálních rysů a hodnot lidství: „S tím, jak neurověda postupuje, je čím dál pravděpodobnější, že veškeré aspekty lidské osobnosti mohou být vysvětleny fungováním materiálního systému... mozkové procesy, o něž tu jde, nejsou pouhými koreláty, ale fyzickým základem těchto centrálních aspektů našich osobností.“³²

Takové představy dále šíří popularizační literatura a díky značné mediální pozornosti, jíž se neurovědní výzkum těší, široce rezonují v médiích. Výraznou polohu reduktivního neuroscientismu představuje personifikace mozku – představa, že já, lidská subjektivita, rovná se mozek.³³ Příkladem v odborné i populární literatuře je nespočet, vezměme dva z domácího prostředí. Přední česká neurovědkyně, odbornice na kmenové buňky Eva Syková, tvrdí v dialogu s bývalou předsedkyní Akademie věd Helenou Illnerovou v článku příznačně nazvaném *Já, mozek*:³⁴ „Druhou věcí je uvědomit si, že naše já rovná se náš mozek.“ A profesorka Illnerová ji přitakává: „Souhlasím s tím, že my rovná se náš mozek.“

Podobně neuropatolog a popularizátor František Koukolík v nedávno vydané knize předkládá veřejnosti výsledky zobrazovacích studií (o jejichž výše popsaných limitech se čtenář nedozví vůbec nic) jako vysvětlení toho, co nás činí lidmi. V jeho podání jsou to dokonce jednotlivé části mozkové kůry, které myslí nebo jsou obdařeny duševními schopnostmi: „...mediální prefrontální kůra a přední část cingulární kůry odlišují já od druhých lidí, monitorují omyly a odli-

šují významné podněty...“; „...neurální síť tvořící závěry o tom, co a jak vykonat, je v mediální frontální kůře...“³⁵

Není zapotřebí žádné zvláštní biologické či filozofické erudice, ale v zásadě pouze zdravého rozumu k nazření nesmyslnosti takových představ, pochopení, že strach nesídlí v amygdale a vzpomínky nesídlí v hippocampu, mediální prefrontální kůra nic neodlišuje (tím méně já od druhých lidí) a moje já nerovná se mému mozku. Existují však přirozeně i podrobné vědecké a filozofické argumenty proti těmto výplodům naivního neuroscientismu.³⁶ Filozofie v této souvislosti hovoří o tzv. mereologickém omylu, tj. přisuzování určitých vlastností, které náleží celku (v našem případě člověk, živá bytost), jeho části (mozek). Ve své zásadní práci psané z dvojí perspektivy neurovědců a filozofů takové konceptuální omyly a zmatky šířené neurovědci pronikavě demaskovali Maxwell Bennett a Peter Hacker. Analyzují zvyk neurovědců mylně připisovat psychologické atributy a mentální vlastnosti mozku namísto žijícímu člověku mj. jako doklad degenerativní formy karteziánství.³⁷

Poznamenejme na okraj, že tato linie uvažování má své důsledky a dopady do oblasti sociální a medicínské praxe. Logickou extenzí ideje, že moje já rovná se můj mozek, je samozřejmě závěr, že morální či trestně-právní odpovědnost za své činy nenesu já jako empirická lidská bytost, obdařená myslí a odpovědností, neboť je vykonaly neurony v mé hlavě a genetické mechanismy. Takový typ argumentace skutečně zaznívá, nejen v diskusích o podstatě svobodné vůle, ale i v pragmatickém kontextu právních a legálních rozprav.³⁸ Za zvláštní případ redukcionismu je třeba považovat i triumf biologické psychiatrie s její potřebou redukovat vysvětlení původu mentálních poruch na „vadné okruhy“ v mozku³⁹ nebo disbalanci neurotransmiterů. Odvrácenou stranou triumfu, který reálně přinesl nespočet zachráněných životů a zlepšení kvality života pro miliony pacientů, se stala dementalizace psychicky nemocného subjektu a marginalizace jiných než biologických aspektů a příčin jeho choroby.

Konceptuální a logické omyly stojící v pozadí redukce člověka (subjektivity, mysli) na mozek nebo neurální události jdou v některých textech a veřejných

prohlášení ruky v ruce se shovívavým a patronizujícím postojem vůči jiným disciplínám (nikoliv jen humanitním, v této pozici se ocitá i psychologie) a asertivně-arogantním přesvědčením, že neurovědy vyřešily (či vyřeší) zásadní otázky týkající se lidské podstaty a povahy, nad nimiž bez valného výsledku po staletí mudrovali filozofové, teologové a jiní humanisté. Tyto ambice a sebehodnocení neurověd jsou komické, ve svém občasném vymezování se vůči jiným disciplínám připomíná neurověda testosteronem napumpovaného výrostka, který se ostatním snaží ukázat, kdo je v partě pánem.

Taková rétorika je druhem ideologie, má svoje historické kořeny a sociální dimenze, které lze (tak jako každou jinou ideologii) demaskovat a jejíž počátky sahají minimálně do 19. století.⁴⁰ Samu personifikaci mozku lze vnímat jako jednu z podstatných kulturních metafor modernity.⁴¹ Tváří v tvář reálným a nesporným pokrokům v poznání mozku podléhají někteří dnešní méně kritičtí neurovědci stejné iluzi neomylnosti a monopolu na schopnost objasnit záhady mysli jako jejich předchůdci 19. století. Kupř. slavný neuroanatom a psychiatr Paul Flechsig (1847–1929) podobně věřil, že výzkum mozku nahradí filozofii a stane se dominantní silou kulturního diskursu. Sluší se ale přiznat, že i v rámci neurovědy v poslední době roste vědomí kritické sebereflexe a potřeby krotit hyperbickou rétoriku. Prosazuje se koncept kritické neurovědy, tj. sebereflexivní disciplíny, která vnímá sama sebe nikoliv jako objektivní vědu, ale (také) jako formu kulturně podmíněné aktivity.⁴²

VI.

Vraťme se však alespoň ve zkratce k samotnému jádru problému vztahu mozku a mysli. Z výše uvedených příkladů neurovědního redukcionismu je zřejmé, že mnozí neurovědci se neztotožňují ani s vcelku minimalistickým a zdánlivě velmi rozumným stanoviskem předního filozofa mysli Johna Searleho, který dovozuje, že mysl je *kauzálně* redukovatelná na neurobiologické mikroprocesy v mozku, ale není na ně *ontologicky* redukovatelná.⁴³ Searle v této souvislosti používá příměr s Beethovenovou *Devátou symfonií*: její prove-

dení lze kauzálně redukovat na pohyb zvukových vln, ale takový popis nám neřekne nic zajímavého o tomto díle. John Searle je brilantní filozof, který více než kdo jiný přispěl k smysluplnému dialogu neurověd a filozofie, ale jeho biologický naturalismus je možná stále příliš optimistický. Co to znamená, když použijeme oblíbené a stále dokola opakované fráze, že neurony jsou „podkladem“ (substrátem, základem...) mysli, že mysl nebo nějaké vědomé funkce „implementují“? Co to znamená, že „vědomí se vynořuje z práce mozku“;⁴⁴ nebo že „...podkladem spirituálního prožitku je aktivita rozsáhlých sítí obou mozkových hemisfér?“⁴⁵ Così – bohužel to nejpodstatnější – v takových formulacích chybí.

Fungování mikroprocesů v mozku je nesporně nutnou podmínkou vzniku mentálních jevů a duševního života a neurověda učinila obrovský a obdivuhodný pokrok v poznání těchto mechanismů – pokrok, který si zaslouží pozornost a reflexi od všech, kteří se lidskou myslí tak či onak zabývají. Avšak znalost neurálních struktur a funkcí zcela evidentně nevysvětluje to, jak z biochemických procesů v neuronech a jejich sítích povstává subjektivní mentální stav konkrétního člověka.⁴⁶ Neurověda snad jednoho dne bude schopna nezvratně objasnit určitou rovinu kauzality: kupř. že stav vizuálního vědomí v okamžiku mého vidění Vermeerovy *Hudební lekce* je utvářen transientní synchronizací neurálních skupin v různých oblastech mozku v gama frekvenci, modulované theta vlnami.⁴⁷ Všimněme si ale, že takový popis, k němuž vědci směřují, není popisem toho, jak mé subjektivní vědomí obrazu, pocity a myšlenky, které mé vidění provázejí, povstávají z objektivně měřitelného, neurálního procesu. Nejde tedy jen o zjevnou skutečnost, že víra v Boha, obdiv či nenávisť k jinému člověku, zneklidňující sen či prožitek uměleckého díla jsou mentálními stavy, jejichž podstatu a význam pro danou bytost lze (a to jen do určité míry) vyložit pouze psychologicky či myšlenkovou reflexí. Poznání neurobiologických mechanismů snění či meditativního stavu, který může provázet zbožnou kontemplaci, zajistě rozšiřuje naše chápání psychologického a kulturního rozměru a působení víry v Boha, ale o podstatě těchto jevů nic významného nevypovídá. Navzdory mediálně šířené představě

je holou skutečností, že současná věda neučinila významnější posun v chápání kauzálního vztahu mezi psychologickými (mentálními) a biologickými (neurálními) jevy.

V principu je samozřejmě nemoudré postulovat, že cosi, co nechápeme dnes, nebude uspokojivě vysvětleno v budoucnu. Dosavadní nemožnost objasnit komplexní mentální stavy kauzálně biologicky je nicméně signifikantní: naznačuje, že i kdybychom jednou hypoteticky byli schopni přechít celý „konektom“, zmapovat a popsat chování každé neurální sítě, každíčkého z miliard neuronů a bilionů synapsí v mozku, nebude to postačovat k plauzibilnímu vysvětlení toho, jak duševní stavy a jevy povstávají z neurálních událostí. Mimo jiné i proto, že mentální stavy a jevy se neodehrávají pouze „v hlavě“, ale jsou vlastní celku žijícího člověka, situovaného v určitém prostředí a kultuře, ve společenství jiných myslí.

Slepou uličku reduktivního neuroscientismu si samozřejmě uvědomují i mnozí významní neurovědci. Jedna z velkých postav moderní neurovědy, Benjamin Libet, jehož práce otevřely mj. nový pohled na dnes tolik diskutovanou otázku svobodné vůle, strávil svůj život prováděním empirické vědy, experimenty na operačních sálech a v laboratořích. Přesto (nebo možná právě proto) jednoznačně odmítá reduktivní pohled: „Tvrdím, že deterministický materialistický názor je Vírou, a nikoliv vědeckou teorií, kterou by bylo možné ověřit přímo nějakými pokusy... Jako neurovědce, který se po třicet let věnoval zkoumání těchto otázek, mohu pouze konstatovat, že... znalost struktur a funkcí nervových buněk sama o sobě nemůže nikdy vysvětlit nebo popsat vědomý subjektivní prožitek.“⁴⁸ I když vlastní Libetovo vysvětlení pomocí hypotetického „vědomého mentálního pole“, podobně jako předpoklady jiného slavného neurovědce Johna Ecclese o interakci mozku a mysli založené na kvantové fyzice⁴⁹ nejsou obecně přijímány, jejich názory jsou důležitou připomínkou, že lidé, kteří se celý život zabývali objektivní, experimentální vědou, jasnozřivě vidí nepřekročitelné limity neuroscientismu. Podpořme však tuto tezi o principiální neredukovatelnosti mentálních jevů na jevy neurální finálním příkladem, s nímž se ještě jednou vrátíme na pole výtvarného umění (vzhledem k tomu, že jsem se touto otázkou

podrobně zabýval na jiném místě,⁵⁰ omezím se zde na velmi stručné shrnutí).

Jak bylo lze očekávat, skutečným miláčkem neuroestetiky se staly tzv. zrcadlové neurony,⁵¹ jimž někteří badatelé přikládají zásadní význam při objasňování vzniku umění či podstaty estetické odpovědi.⁵² Zrcadlové a rezonanční neurální mechanismy (a na jejich základě postulované mechanismy ztělesněné simulace) jsou pravděpodobně důležitým prostředkem utváření intersubjektivních vztahů, empatie a možná i reakce diváků na umělecká díla. Problém je, že existence zrcadlových neuronů sama o sobě nevysvětluje o působení výtvarných děl – navzdory mínění citovaných autorů – vůbec nic. Vezměme příklad náboženských středověkých obrazů, kupř. vyobrazení Kristových pašijí, jakým je i výjev z Giottovy fresky z kaple Scrovegniů v Padově. Jak potvrzují mnohá historická svědectví, takové obrazy u svých původních diváků vyvolávaly bezprostřední psychosomatické reakce silného pohnutí, pláče, gestikulace, založené na empatické projekci do afektivních stavů zobrazených postav. Pokud by oni středověcí diváci byli umístěni v MR skeneru, pravděpodobně by se potvrdila aktivace jejich zrcadlových a rezonančních systémů. U svých současných diváků však takové reakce stejné obrazy nevyvolávají. Expresivní a umělecká kvalita takových scén není dostatečná, aby spustila proces ztělesněné empatické odpovědi, jež byla podstatou původního prožitku. Naše zrcadlové neurony nebo rezonanční systémy se v přítomnosti těchto děl neaktivují; žádná automatická forma ztělesněného porozumění zde neexistuje.

Fungování neurálních mechanismů, které mohly být podkladem specifické formy afektivní psychosomatické odpovědi původního diváka bylo zcela podmíněno a modulováno kulturním kontextem, tedy příslušností takového diváka k sdílené sféře kulturních zvyklostí, sémantických kategorií a způsobů vnímání. Jinak řečeno, mysl jako kulturní a sociální artefakt determinuje funkci biologického mechanismu. Emoce, kognitivní stav – celý komplexní prožitek provázející vnímání Giottovy fresky – pro věřícího raného 14. století, stejně jako pro dnešního diváka, je mentálním aktem. Tento příklad současně skýtá názornou ilustraci možností a perspektiv skutečně interdisciplinárního

Giotto, Oplakávání Krista, nástěnná malba, kaple Scrovegniů, Padova, kol. 1305.

zkoumání mozku a mysli a kultury, v daném případě zkoumání toho, jak psychologické a kulturní faktory modulují chování biologického systému.

Odmítnutí reduktivního neuroscientismu a přístupu na jeho bázi rozvíjených – k nimž patří i valná většina neuroestetického zkoumání – samozřejmě vůbec neznamená odmítání vědeckého poznání jako takového, ale jen a pouze přežilé ideologie, která je dnes sama o sobě překážkou pokroku v porozumění lidské mysli. Již dnes platí, že inspirativní a zásadní úvahy o problémech vztahu těla a mysli, neurálního a mentálního univerza, nemají tuto podobu, ale vycházejí z jiných východisek. Jedním z nich jsou přístupy tzv. ne-reduktivního fyzikalismu, předpokládající, že pro interakce mozku a mysli neplatí běžná kauzalita, ale že mentální stavy vznikají z fyzických (neuronálních) stavů procesem tzv. silné emergence a sestupné kauzality, kdy vyšší úroveň (mysl, prostředí živoucího organismu) ovlivňuje a podmiňuje úroveň nižší.⁵³

Neméně významný je poznatek významného neurovědyce a filozofa Francisco Varely (1946–2001), že samotná formulace problému v pojmech duality mentální versus fyzikální, mysl versus mozek je výrazem překonaného karteziánského paradigmatu, a dnes mnoha

badateli a mysliteli rozvíjené Varelovo dědictví, které chápe lidskou mysl jako ztělesněný, v prostředí rozprostraněný autooetický systém.⁵⁴ V takovém konceptuálním rámci je samozřejmé, že neurovědy nejsou tou jedinou, Bohem vyvolenou vědou, díky níž porozumíme tomu, co nás činí lidmi, a že pokrok v objasňování otázek, jimž jsme se zde věnovali, lze očekávat jedině v dialogu mezi biologickými vědami a diskursem psychologie, filozofie a humanitních věd.

VII.

Máme-li se závěrem vrátit k úvodem položeným otázkám, odpověď nemůže být jednoznačná. Boom neuroestetiky a dalších neurodisciplín s jejich přehnaným sebevědomím a rétorikou je nepochybně zčásti módní vlnou, která se přežene a odezní. Humanitní vědy by však nemohly učinit větší chybu než setrvale ignorovat vývoj ve vědách o mozku a mysli a způsoby, jimiž zasahuje do jejich tradičního hájemství. Existují dobré důvody k domněnce, že nové poznatky o fungování lidské mysli, které neurovědy spolu s kognitivními vědami, psychologii a filozofií přinášejí, představují pro sféru humanitního bádání teoretickou a metodologickou výzvu minimálně stejného formátu jako před pár desítkami let invaze jazykových a lingvistických modelů. Pro humanitní vědy, v uplynulých dekadách vystavené tlaku poststrukturálních teorií a s nimi spojeného extrémního sociálního a kulturního relativismu, se „lidská přirozenost“ stala špinavým slovem; poznání dvojediné – biologické a kulturní – povahy a podmíněnosti mozku i mysli ji znovu vrací do hry. Pro některé více historicky orientované zájmy mohou mít poznatky o mozku a mysli relativně menší význam. O to důležitější jsou ale pro každého, kdo se zabývá interpretací kulturních a symbolických artefaktů – jakými je i umění – a způsoby, jimiž působí na své příjemce, a kdo se tak či onak zabývá prezentací a zpřístupňováním kulturních hodnot. Totéž ale platí i pro druhou stranu. Určité základní emocionální a kognitivní mechanismy a mentální funkce lze nepochybně zkoumat a studovat nástroji a metodami vědy. Avšak porozumění komplexnějším mentálním jevům a dimenzím lidské mysli je stěží představitelné

bez propojení objektivně měřitelných dat a pozorování se záznamy subjektivních odpovědí. Neurověda a kognitivní vědy by tak pro sebe měly objevit humanitní diskurs a texty, jakými jsou kupř. ekfráze, interpretace uměleckých děl a popisy setkání vnímavých diváků s nimi, jako kognitivně bohaté, epistemicky platné doklady o činnosti lidské mysli, a tedy jako primární zdroj jejího poznání.

Nelehkou otázkou zůstává, jak se potřeba interdisciplinárního přístupu ke zkoumání mysli může projevit v praxi akademického provozu a vědní politiky. Neurověda představuje masivní, stále rostoucí akademický průmysl, jehož expanze do světa lidské mysli je alespoň zčásti vysvětlitelná potřebou vlastní reprodukce. V prostředí stále ostřejší soutěže o omezené zdroje se asertivita neurověd, slibujících skutečně „vědecký“, o špičkové technologie opřený průlom v porozumění mysli, ukazuje jako racionální strategie k zajištění financování extrémně nákladné výzkumné infrastruktury a udržování rozsáhlých týmů. Co na tom, že mezi experimenty a studiemi vznikajícími na magnetických rezonancích se stále silnějšími magnety, stále dokonalejších (a přirozeně stále dražších) přístrojích, je nemálo takových, jejichž přínos pro porozumění mysli (jak naznačily i výše uvedené příklady) se limitně blíží nule? Samotné obrazy z mozkových skenerů fungují pro média, veřejnost a ty, kteří rozhodují o alokování zdrojů, jako epistemologicky transparentní důkaz, dosvědčující i zcela nepodložené a zkreslující interpretace výsledků a přínosů neurovědy, neboť vyhovují lidské potřebě pro reduktivní vysvětlení mentálních jevů.⁵⁵ Humanitní disciplíny (jež nepochybně produkují nemalé procento svého vlastního balastu) jsou chudým příbuzným, který stále obtížněji obhájuje *raison d'être* své samotné existence a v akademickém a univerzitním prostředí se musí spokojit se zbytky. Je tomu tak možná i proto, že (s výjimkou části filozofie) přenechaly lidskou mysl jako téma zkoumání a reflexe jiným. Nabízí se k úvaze, že jejich budoucnost záleží i na tom, zda naleznou způsoby, jak aktivněji participovat na současném zkoumání mysli a ukázat silným hráčům, jakým jsou neurovědy, že bez dialogu s humanitními vědami zůstávají možnosti jejího poznání jen fikcí.

Poznámky:

¹ K fenoménu neuro-disciplín srov. Vidal, F. Naše mozky nás přežijí. In: L. Kesner, C. Schmitz, eds. *Obrazy mysli / mysl v obrazech*. Brno: Barrister a Principal a Moravská galerie, 2011, s. 60–73.

² Nadal, M., Pearce, M. The Copenhagen Neuroaesthetics Conference: Prospects and Pitfalls for an Emerging Field, *Brain and Cognition* 76, 2011, s. 172–183.

³ Tallis, R. License My Roving Hands: Does Neuroscience Really Have Anything to Teach Us About the Pleasures of Reading John Donne? *Times Literary Supplement*, 11th April, 2008, s. 13–15; Tallis, R. *Aping Mankind. Neuromania, Darwinists and the Misrepresentation of Humanity*. Durham: Acumen, 2011.

⁴ Stafford, B. *Echo Objects. The Cognitive Work of Images*, Chicago and London: University of Chicago Press, 2007; Freedberg, D. Empathy, Motion and Emotion, in: K. Herding, A. Krause Wahl, eds., *Wie sich Gefühle Ausdruck verschaffen: Emotionen in Nahtsicht*. Berlin, 2007, s. 17–51.

⁵ Kesner, L. On difficulty Remaining on One's Own Patch. In: J. Elkins, ed. *Art History versus Aesthetics*, London – New York: Routledge, 2006, s. 114–117; Freedberg, D. Empathy, Motion and Emotion, *c. d.*

⁶ Ramachandran, V. S., Hirstein, W. The Science of Art: A Neurological Theory of Aesthetic Experience, *Journal of Consciousness Studies* 6 (6/7), 1999, s. 15–51.

⁷ Komentáře in: *Journal of Consciousness Studies* 6 (6/7), 1999, s. 52–115; 7 (8/9), 2000, s. 17–42; Hyman, J. Art and Neuroscience. In: R. P. Frigg, M. Hunter, eds. *Beyond Mimesis and Convention*, Boston Studies in the Philosophy of Science 262, 2010, Springer.

⁸ Zeki, S. *Inner Vision: An Exploration of Art and the Brain*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

⁹ Zeki, S. Neural Concept Formation and Art: Dante, Michelangelo, Wagner, *Journal of Consciousness Studies* 9, 2002, s. 53–76.

¹⁰ V případě uvedeného Vermeerova obrazu obrazu kupř. Gaskell, I. Vermeer and the Limits of Interpretation. In: I. Gaskell, M. Jonker, eds. *Vermeer Studies. Studies in the History of Art* 55, New Haven – London: Yale University Press, 1998; Gaskell, I. *Vermeer's Wager. Speculations on Art History, Theory and Art Museums*. London: Reaktion Books, 2000.

¹¹ Solso, R. *The Psychology of Art and the Evolution of the Conscious Brain*. Cambridge, Ma: The MIT Press, 2003, s. 54.

¹² Damasio, A. *Self Comes to Mind. Constructing the Conscious Brain*. London: Heinemann, 2010, s. 294–297.

¹³ Höschl, C., Španiel, F. Umění a (neuro)věda. In: D. Krámský, ed. *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, 2009, s. 113–125.

¹⁴ Kirk, U., Skov, M. a kol. Modulation of Aesthetic Value by Semantic Context: An fMRI Study, *NeuroImage* 44, 2009, s. 1125–1132.

- ¹⁵ Di Dio, C., Gallese, V. Neuroaesthetic: a review, *Current Opinion in Neurobiology* 19, 2009, s. 682–687; Nadal, M., Pearce, M. The Copenhagen Neuroaesthetics conference, *c. d.*, s. 172–183.
- ¹⁶ Vidal, F. Naše mozky nás přejijí, In: L. Kesner, C. Schmitz, eds. *Obrazy mysli/mysl v obrazech*. Brno: Barrister a Principal a Moravská galerie, 2011, s. 60–73; Kesner, L. Čtení mysli v obraze a uměleckém díle. In: *tamtéž*, s. 108–125.
- ¹⁷ Kupř. Logothetis, N. What we can do and what we cannot do with fMRI, *Nature* 453, 12 June, 2008, s. 869–878.
- ¹⁸ Vul, E., Harris, Ch., Winkielman, P., Pashler, H. Puzzlingly High Correlations in fMRI Studies of Emotion, Personality, and Social Cognition, *Perspectives on Psychological Science* 4 (3), 2009, s. 274–290, 319–324.
- ¹⁹ Gonsalves, B., Cohen, N. Brain Imaging, Cognitive Processes, and Brain Networks, *Perspectives on Psychological Science* 5 (6), 2010, s. 744–752.
- ²⁰ Cela-Conde a kol. Activation of the Prefrontal Cortex in the Human Visual Aesthetic Perception, *Proc Natl Acad Sci USA* 101 (16), (April 20), 2004, s. 6321–6325.
- ²¹ Cupchik, G., Vartanian, O., Crawley, A., Mikulis, D. Viewing Artworks: Contributions of Cognitive Control and Perceptual Facilitation to Aesthetic Experience, *Brain and Cognition* 70, 2009, s. 84–91.
- ²² K dalším specifickým problémům neuroestetických experimentů srv. Kesner, L. Neuroaesthetics: Real promise or real delusion? In: O. Dadejdič, J. Stejskal, eds. *The Aesthetic Dimension of Visual Culture*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2010, s. 17–32; Weed, E. Looking for Beauty in the Brain, *Estetika. The Central European Journal of Aesthetics* 45 (1), 2008, s. 5–23; Nadal, M., Pearce, M. The Copenhagen Neuroaesthetics conference, *c. d.*, s. 172–183.
- ²³ Poeppel, D. The Cartographic Imperative: Confusing Localization and Explanation in Human Brain Mapping, *Bildwelten des Wissens. Kunsthistorisches Jahrbuch für Bildkritik*, 6 (1), 2008, s. 19–29.
- ²⁴ Pro různé varianty neurodynamických modelů vědomí srov. kupř. Revonsuo, A. *Inner Presence. Consciousness as a Biological Phenomenon*. Cambridge, Ma.: MIT Press, 2006; Cosmelli, D., Lachaux, J.-P., Thompson, E. Neurodynamics of Consciousness. In: P. Zelazo et al., eds. *The Cambridge Handbook of Consciousness*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007; Doesburg, S., Green, J., McDonald, J., Ward, L. Rhythms of Consciousness: Binocular Rivalry Reveals Large-Scale Oscillatory Network Dynamics Mediating Visual Perception, *PLoS One*, 4 (7), 2009, e6142.
- ²⁵ Van Horn, J., Poldrack, R. Functional MRI at the Crossroads, *International Journal of Psychophysiology* 73, 2009, s. 3–9; Aue, T., Lavelle, L., Cacioppo, J. Great expectations: What can fMRI research tell us about psychological phenomena, *International Journal of Psychophysiology* 73 (1), 2009, s. 10–16.
- ²⁶ Kupř. Van Orden, G., Papp, K. Functional Neuroimages Fail to Discover Pieces of Mind in the Parts of the Brain, *Philosophy of Science* 64, 1997, s. 85–94; Friston, K. Beyond Phrenology: What Can Neuroimaging Tell US About Distributed Circuitry?, *Annual Review of Neuroscience* 25, 2002, s. 221–250; Revonsuo, A. *Inner Presence*, *c. d.*, s. 293–304 a četní další.
- ²⁷ Poldrack, R. Mapping Mental Function to Brain Structure: How Can Cognitive Neuroimaging Succeed? *Perspectives on Psychological Science* 5 (6), 2010, s. 753–761.
- ²⁸ Edelman, G., Tononi, G. *A Universe of Consciousness. How Matter Becomes Imagination*. New York: Basic Books, 2000.
- ²⁹ Changeux, J.-P., Dehaene, S. The Neuronal Workspace Model: Conscious Processing and Learning. In: R. Menzel, ed. *Learning and Memory: A Comprehensive Reference*. Oxford: Elsevier, 2008, s. 729–757.
- ³⁰ Fekete, T., Edelman, S. Towards a Computational Theory of Experience, *Consciousness and Cognition* 20 (3), 2011, s. 807–827.
- ³¹ Edelman, G., Gally, J., Baars, B. Biology of Consciousness, *Frontiers in Psychology* 2 (4), 2011, doi: 10.3389/fpsyg.2011.00004.
- ³² Farah, M., Murphy, N. Neuroscience and the Soul, *Science* 323, 27 February, 2009: e1168.
- ³³ Kritický ji rozebírá kupř. Vidal, F. Brainhood, Anthropological Figure of Modernity, *History of Human Sciences* 22 (1), 2009, s. 5–36; Vidal, F. Naše mozky nás přejijí, *c. d.*, s. 60–73.
- ³⁴ „Já, mozek“, *Magazín Vikend Hospodářských novin*, č. 12, 2011, s. 19.
- ³⁵ Koukolík, F. *Lidství. Neuronální koreláty*. Praha: Galén, 2010, s. 9, 37.
- ³⁶ Searle, J. *The Rediscovery of the Mind*. Cambridge, Ma.: The MIT Press, 1992; Searle, J. *Mind: A Brief Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2004; Feinberg, T., Keenan, J. Where in the Brain is the Self? *Consciousness and Cognition* 14 (4), 2005, s. 671–678; Noë, A. *Out Of Our Heads. Why You Are Not Your Brain, and Other Lessons from the Biology of Consciousness*. New York: Hill and Wang, 2009.
- ³⁷ Bennett, M., Hacker, P. *Philosophical Foundations of Neuroscience*, Oxford: Blackwell, 2003, zejm. s. 68–113.
- ³⁸ Murphy, N., Brown, W. *Did My Neurons Make Me Do It? Philosophical and Neurobiological Perspectives on Moral Responsibility and Free Will*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- ³⁹ Insel, T. R., 2010. Faulty circuits. *Scientific American* 302 (4), s. 44–51.
- ⁴⁰ Hagner, M. Cultivating the Cortex in German neuroanatomy, *Science in Context* 14 (4), 2001, s. 541–563.
- ⁴¹ Vidal, F. Brainhood, anthropological figure of modernity, *c. d.*; Vidal, F. Naše mozky nás přejijí, *c. d.*
- ⁴² Choudhury, S., Nagel, S., Slaby, J. Critical Neuroscience: Linking Neuroscience and Society through Critical Practice, *BioSocieties* 4, 2009, s. 61–72.
- ⁴³ Searle, J. *Mind: A Brief Introduction*, *c. d.*, s. 118–123.
- ⁴⁴ Edelman, G. *Širší než obloha. Fenomenální dar vědomí*. Praha: Paseka, 2010, s. 51.
- ⁴⁵ Koukolík, F. *Lidství. Neuronální koreláty*, *c. d.*, s. 247.

⁴⁶ Solms, M. *The Brain and the Inner World: An Introduction to the Neuroscience of Subjective Experience*. New York: Other Press, 2002; Gazzaniga, M. Neuroscience and the Correct Level of Explanation for Understanding Mind, *Trends in Cognitive Sciences* 14, 2010, s. 291–292; Miller, G. Mistreating Psychology in the Decades of the Brain, *Perspectives on Psychological Science* 5 (6), 2010, s. 716–743 a další.

⁴⁷ Melloni, L. a kol. Synchronization of neural activity across cortical areas correlates with conscious perception. *Journal of Neuroscience* 27 (11), 2007, s. 2858–2865; Doesburg, S. a kol. Rhythms of Consciousness, c. d.

⁴⁸ Libet, B. *Mind Time. The Temporal Factor in Consciousness*. Cambridge, Ma: Harvard University Press, 2004, s. 4–6, 184.

⁴⁹ Eccles, J. *How The Self Controls Its Brain*. Berlin: Springer Verlag, 1994.

⁵⁰ Kesner, L. Dějiny umění a teorie mysli, *Umění* 56 (1), 2008, s. 16–28; Kesner, L. Ztělesněný význam, empatie a porozumění uměleckým dílům. In: M. Petrů, ed. *Struny mysli. Kognice 2007*. Ostrava: Montanex, 2009, s. 355–362; Kesner, L. Neuroaesthetics: Real promise or real delusion?, c. d.

⁵¹ Na začátku devadesátých let objevili vědci z Parmské univerzity novou třídu premotorických neuronů, které se nejen aktivují tehdy, když opice nebo lidé vykonávají cílené pohyby rukou, jako je například uchopení nějakého předmětu, ale také když jen pozorují podobné jednání u jiných jedinců. Řada pozdějších studií rovněž dokázala existenci podobného zrcadlového systému, který spojuje vnímání a provádění akce i u lidí (dobrý přehled přináší kupř. Rizzolatti, G., Sinigaglia, C. *Mirrors in the Brain. How Our Minds Share Actions and Emotions*. Oxford: Oxford University Press, 2008). Některé recentní studie nicméně existenci zrcadlových mechanismů u lidí zpochybňují (Lingnau, A., Geiserich, B., Caramazza, A. Asymmetric fMRI adaptation reveals no evidence for mirror neurons in humans, *Proceedings Natl Acad Sci USA* 106 (24), 2009, s. 9925–9930; Hickok, G. Eight problems for the mirror neuron theory of action understanding in monkeys and humans, *Journal of Cognitive Neuroscience* 21 (7), 2009, s. 1229–1243). Zrcadlovým neuronům je přisuzována klíčová role v procesech intencionality a sociální kognice. Vittorio Gallese, jeden z objevitelů zrcadlových

neuronů, v řadě svých studií tvrdí, že tyto rezonanční mechanismy jsou základem naší schopnosti sdílet s jinými nejen jednání, ale také vjemy, pocity a emoce (Gallese, V. Being Like Me: Self-Other Identity, Mirror Neurons, and Empathy. In: S. Hurley, N. Chater, ed. *Perspectives on Imitation: From Neuroscience to Social Science*. 2 vols., Cambridge, Ma.: MIT Press, 2005, s. 101–118; Gallese, V. Embodied simulation: from neurons to phenomenal experience, *Phenomenology and the Cognitive Science* 4, 2005, s. 23–48; Gallese, V., Eagle, M., Mignone, P. Intentional Attunement: Mirror Neurons and the Neural Underpinnings of Interpersonal Relations, *Journal of American Psychoanalytical Association* 55, 2007, s. 131–176.

⁵² Stafford, B. *Echo Objects*, c. d., s. 76–89; Freedberg, D., Gallese, V. Motion, Emotion and Empathy in Esthetic Experience, *Trends in Cognitive Sciences* 11 (5), 2007, s. 197–203; Gallese, V. Mirror Neurons and Art. In: F. Bacci, D. Melcher, eds. *Art and the Senses*. Oxford: Oxford University Press, 2010, s. 441–449.

⁵³ Bassett, D., Gazzaniga, M. Understanding complexity in the human brain, *Trends in Cognitive Sciences* 15 (5), 2011, s. 200–209.

⁵⁴ Varela, F., Thompson, E., Rosch, E. *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge, Ma.: The MIT Press, 1991; Thompson, E. Life and Mind: From Autopoiesis to Neurophenomenology. A Tribute to Francisco Varela, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 3, 2004, s. 381–398.

⁵⁵ Weisberg, D a kol. The seductive allure of neuroscience explanations. *Journal of Cognitive Neuroscience* 20, 2008, s. 470–477; McCabe, D., Castel A. Seeing is believing: the effect of brain images on judgments of scientific reasoning. *Cognition* 107, 2008, s. 343–352.

Ladislav Kesner (1961), historik umění, přednáší na Seminárii dějin umění Masarykovy univerzity, zabývá se především teorií obrazu a vizuálního umění.

Obsáhlý katalog k výstavě *Obrazy mysli / Mysl v obrazech* si můžete objednat v nakladatelství Barrister & Principal, www.barrister.cz.

Navštivte internetové stránky CDK

www.cdk.cz

Naleznete zde informace o všech vydaných i připravovaných titulech CDK, včetně obálek a anotací.

Knihy jsou účtovány s 15% slevou, pro předplatitele časopisů *Kontexty* a *Církevní dějiny* s 25% slevou.

Poštovné a balné neučtujeme!

Pátrání po bodu G

Může Bůh sídlit v mozku?

RAYMOND TALLIS

Ateismus nachází v poslední době své hlasité zastánce. Jsou natolik přesvědčiví, že podnítili své náboženské oponenty nejen ke kritice – často dosti prudké – svého přístupu k teologii, ale také k obvinění z „fundamentalismu“. Bohužel někteří z těchto nadaných bohabijců skutečně svým způsobem fundamentalisté jsou, a to může vést k ještě nebezpečnějším simplifikacím. Tvrdí, že pravý význam náboženské víry je biologický: jde o vlastnost rozvinutého mozku. Teismus je pro společenské tvory výhodný, protože podporuje solidaritu a spolupráci, čímž zvyšuje šanci na přenos genetické informace.

Literatura z oblasti „neuro-teologie“ či „spirituální neurovědy“ je založena na komických simplifikacích, jaké by humanisté měli odmítnout. Příkladem budiž nedávný výzkum „Nervové koreláty náboženské a nenáboženské víry“, vedený Samem Harrisem, jedním z nejvýznamnějších zastánců ateismu. Harris a jeho kolegové použili skeny (fMRI – záznam funkční magnetické resonance) pro porovnání mozkové aktivity spojené s vírou či nevírou v Boha u dvou skupin – u patnácti přesvědčených křesťanů a patnácti nevěřících.¹ Skeny reakcí pokusných osob byly zaznamenány při vyhodnocování pravdivosti či nepravdivosti náboženských výroků, jako například „Biblický Bůh skutečně existuje“, či nenáboženských výroků jako „Santa Claus je výmysl“. U obou skupin pokusných osob a v obou kategoriích podnětů vyvolávaly výroky spojené s vírou výraznější signály v oblasti ventromediálního kortexu. Ventromediální kortex je podle autorů oblast mozku důležitá pro (teď se zhluboka nadechněte) sebevyjádření, citové vazby, prospěch a cílevědomost. Náboženské smýšlení se však silněji pojilo s oblastmi mozku, které ovládají (další hluboký nádech) emoce, sebevyjádření

a kognitivní konflikt. Přemýšlení o běžných skutečnostech naopak více závisí na systémech vyhledávání v paměti.

Podle Harrise tato studie „prohlubuje naše poznání, jak mozek přijímá výroky různého typu a zpracovává je jako platný popis světa“. Navíc to také vysvětluje, proč navzdory předpokladům Marxe, Freuda, Webera a dalších neznamenal rozmach industriální společnosti konec náboženství. Potvrzuje se domněnka antropologa Pascala Boyera, že náboženské smýšlení a chování přetrvává, protože je vedlejším produktem běžného fungování mozku. Lidé nepřijímají nepravděpodobné náboženské doktríny proto, že by měli snížený práh racionálního uvažování, ale proto, že tyto doktríny zapadají do jejich „mechanismu uvažování“. Náboženství je průvodním jevem všeobecné snahy vyvozovat závěry z vlastních zkušeností a hledat logické vysvětlení toho, co nás obklopuje.

Již dříve jsem se vyjádřil k závažným metodologickým nedostatkům studií tohoto typu.² Jenže ony nám neříkají o mnoho více, ani když je připravíme o aureolu seriózní vědy. Tvzení, že náboženská víra je projevem obecnější snahy něčemu věřit, na jejímž základě si dokážeme tvořit úsudky o světě kolem nás i za hranicemi vlastní zkušenosti, a tak, řekněme, očekávat více než náhodný svět a hledat celkový smysl lidského života, se může někomu jevit jako naprostá banalita. Není zapotřebí skenování mozku, abychom prokázali, že jsme bytosti hledající smysl a že jeho součástí může být i představa o nějakém Tvůrci smyslu či Bohu. Ba co víc, žádný mozkový sken nedokáže vysvětlit, jak přesně si vytváříme abstraktní, komplexní, obecný smysl věcí nebo konkrétní smysl věcí obecných. Skenování mozku zkrátka nijak nepřispívá k pochopení náboženství. Není snad třeba zdůrazňovat, že hledání

božství má různé podoby, které prostě nelze redukovat na mozkovou činnost. Ta nedokáže zachytit ani žádný podstatný rozdíl mezi náboženským a nenáboženským přesvědčením.

Jelikož tohle všechno se dalo předpokládat již před výše uvedeným výzkumem a po něm už to bylo zcela očividné, je především zajímavé položit si otázku, proč se výzkum uskutečnil. Podezírám Harrise i některé další neuro-teology, že jejich hlavní motivací je snaha omezit vliv náboženství. Potíž je, že se tak nesnižuje jen hodnota náboženské víry, ale víry všeobecně, a tedy vlastně i nás – lidí, kteří něčemu věříme. Nezávisle na tom, je-li člověk ateista nebo věřící, když naturalizujete jeden z nejvýznamnějších (v dobrém či špatném) a jedinečných projevů lidství, nemůže to přinést nic dobrého. Prozkoumáme-li další literaturu z oblasti neurovědy zaměřené na náboženství, uvidíme, jak moc to může ublížit naší představě o nás samých.

Nejhrubějším vyjádřením „neuralizace“ náboženství je tvrzení, že v mozku existuje jakýsi „bod Boha“ (God spot). K tomuto závěru dospěl V. S. Ramachandran, když pozoroval pacienty, kteří trpěli záchvaty postihujícími čelní laloky.³ Občas prožívali intenzivní mystické stavy a byli posedlí náboženskou spiritualitou. Vyvodil z toho, že záchvaty vyvolávají nadměrnou aktivitu v určité oblasti mozku, kterou nazval „modul Boha“. Britský neurolog Michael Trimble také studoval pacienty s epilepsií a usoudil, že Bůh se musí nacházet ve spánkových lalocích, především proto, že v těchto oblastech působí LSD a další drogy, o nichž se předpokládá, že navozují spirituální prožitky.⁴ Dimitrios Kapogiannis a jeho kolegové ve svém článku nazvaném *Neuroanatomical Variability of Religiosity* uvádějí, že náboženská víra souvisí se změnou velikosti různých částí mozku.⁵ Prožitek *strachu* z Boha je spojen se zmenšeným objemem levé části zadní mozkové oblasti nazývané precuneus a levého čelního orbitofrontálního kortexu BA 11, zatímco prožitek *intimního vztahu* s Bohem je dán zvětšeným pravým středním spánkovým lalokem BA 21.

Současní hledači „bodu Boha“ jsou méně konkrétní. Neurovědec Mario Beauregard požádal sku-

pinu karmelitánských řádových sester, které prožily intenzivní stav jednoty s Bohem, aby vložily své zbožné hlavy do MRI skeneru, a snažil se identifikovat oblasti mozku, které se aktivují, když si pokusné osoby vybavovaly okamžiky svého nejhlubšího splynutí s božstvím. Jeho „bod Boha“ se nacházel v celém mozku – šlo spíše o něco jako povlak než o jedno konkrétní místo.⁶ I další studie, například ty, které prováděl Jordan Grafman, poskytly Bohu větší prostor, když jej umístily nejen do kůry mozkové, kterou mají pouze lidé, ale také do méně urozených oblastí ve starších částech mozku, jež sdílíme s jinými primáty.

K hledání „bodu Boha“ se přidala také snaha určit „gen Boha“. Zjištění, že identická dvojčata, která byla vychovávána odděleně (jinými slovy byla vystavena odlišným vlivům prostředí), vykazují větší než náhodnou shodu, pokud jde o postoje vůči svěcení šábesu, božskému zákonu, církevním autoritám a pravdivosti bible, vedlo některé lidi k domněnce, že náboženská víra je ovlivněna geneticky. Vědec v oblasti medicíny Robert Winston přišel s tvrzením, že varianta genu dopaminového receptoru (DRD4) – která údajně výrazně ovlivňuje naše pocity životní pohody – se zdá být biologicky aktivnější u jedinců s náboženskými sklony. Obrovský rozruch způsobil Dean Hamer a dostal se dokonce na obálku časopisu *Time*, když ve své knize *The God Gene: How Faith is Hardwired Into Our Genes*⁷ napsal, že konkrétní gen, vezikulární monoaminový transportér 2 z proteinu VMAT2, souvisí se spiritualitou a náboženskou vírou.

Představa, že náboženská víra je dána vlastním mechanismem fungování mozku, je v souladu s teorií, že náboženství má „adaptivní kognitivní funkci“ (jak to vyjádřil Kapogiannis). Je „pevnou součástí“ mozku, protože je to výhodné z hlediska evoluce. Jsme přesvědčováni, že smysl pro společenství zprostředkovaný náboženstvím mohl prohlubovat a rozvíjet pocit sounáležitosti ve skupinách lovců-sběračů. Další, jako například Bruce Hood ve své knize *SuperSense*, tvrdí, že zbožnost sice je nedílnou součástí naší mysli, avšak vznikla jako vedlejší produkt vývojových změn – preadaptace nebo spandrel – a že je vyjádřením způsobu, jak je mysl strukturována.

Všechna tato tvrzení jsou nejen reduktivní (oč některým ve skutečnosti jde), ale hlavně vůbec nevystihují jádro problému. Tvrdit, že by Bůh měl být něco jako brnění v hlavě, něco podobného epileptickému záchvatu či předpokladům k takovému záchvatu, znamená zcela mylně vykládat povahu náboženské víry. Je třeba rozlišovat mezi náboženskými prožitky (štěstí, radost, zděšení, stud či rozšířené vědomí) a transformací těchto prožitků do podoby, řekněme, božského zjevení s určitými typickými rysy. Izolovaný mozek jednotlivce, nebo dokonce jen část mozku, nemá potenciál k takové transformaci, která závisí na mnoha různých okolnostech – například na kultuře prostředí, v němž byl člověk vychován, na vzdělání, na osobnosti. Připouštím, že některé studie, jimiž jsem se zabýval, docházejí k závěru, že náboženství je spíše otázkou víry než pocitů srovnatelných se záchvatem; ale protože nedokážou podchytit podstatný rozdíl mezi vírou náboženskou a nenáboženskou, neříkají nám o náboženství vůbec nic. „Neuralizace“ náboženství má však i další problematické aspekty.

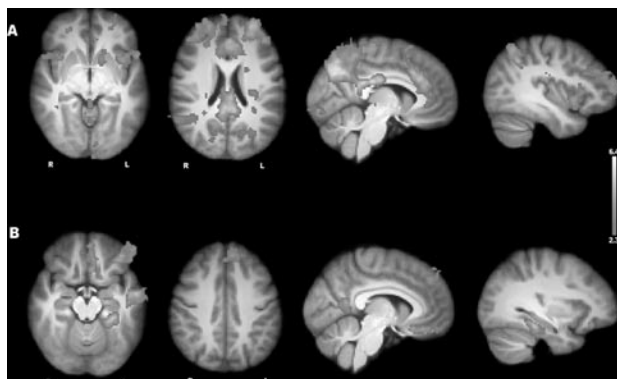
Vraťme se k „bodu Boha“. Jaká část mozku, materiálního objektu, by se dala považovat za sídlo něčeho nekonečného, věčného, všemocného, všeobjímajícího, a přesto nikdy neviděného? Jaký druh nervových impulsů by dokázal překonat svoji vlastní konečnou, lokální, pomíjivou povahu a pojmout něco nekonečného, všudypřítomného a věčného? Věřící dokáží vysvětlit,

jak se mohou (smrtní) lidé ztotožnit s představou nesmrtelného Boha: domnívají se, že mají nesmrtelnou duši, která není přesně lokalizována. O mozku lze něco takového stěží tvrdit. Nikdo nemůže doopravdy očekávat, že nalezne představu Nejvyššího bytí, se všemi jeho takřka nepředstavitelnými a často protichůdnými charakteristikami, v sodíkových iontech procházejících membránami limbického systému či v čelním laloku mozku.

Další problém „neuralizace“ spočívá v tom, že náboženství je nesmírně komplexní a v žádném případě se nejedná jen o prožitky (kéž by tomu tak bylo!) či představy zachycené do slov. Kromě jiného zahrnuje soubor pravidel a kódů chování, zvyků a praktik, jež z těchto kódů vyplývají, velmi propracovaný systém institucí, reprezentujících přenesenou autoritu domnělého božstva, které ovlivňují soukromý i veřejný život lidí na milióny různých způsobů, a kolektivní i individuální povědomí o skryté všemocné hybné síle, stojící v pozadí všeho dění a zaštiťující celý systém představ o původu a povaze světa a našem místě v něm. Naše zapojení do představ takovýchto rozměrů nelze vyjádřit výboji podobnými těm, které souvisejí s epileptickými záchvaty ani s obyčejnou vírou.

Náboženské přesvědčení a vše, co s ním souvisí, je záležitostí duchovního společenství, k němuž patříme: v něm je interpretováno, rozvíjeno i uchováváno. Tam musíme také hledat zdroje inspirace pro katedrály, jejichž stavba trvala stovky let, pro různé styly chrámové hudby, katechismus, Tridentský koncil, náboženské války a všechny další oprávněné i neoprávněné mocenské výboje s náboženským kontextem. Týká se to i předepsaných pravidel chování, která souvisí s množstvím sdílených představ o smyslu života, našeho vztahu k ostatním, nekonečných nuancí ve vnímání dobra a zla.

Neurověda není schopna toto všechno zachytit, nedokáže to ani evoluční teorie. Každý, kdo věří, že církev a jimi zprostředkovaná institucionální moc mohou být vysvětleny z hlediska biologie, musí přehlížet skutečnost, že na rozdíl od genové produkce je pozice náboženství ve společnosti dána argumentací. Vezmeme si například reakci katolické církve na reformaci – osmáct let trvající Tridentský koncil, na nějž se sjeli de-

Neurální koreláty náboženské a nenáboženské víry (Harris, S., Kaplan, J. T., Curiel, A., Bookheimer, S. Y., Iacoboni, M., et al. The Neural Correlates of Religious and Nonreligious Belief. *PLoS ONE* 4 (10), 2009: e7272).

legáti z mnoha zemí. Nekonečné debaty, které vedly k přijetí souboru kánonů a dekretů, se mi nezdaří jako něco, co se běžně děje v přírodním světě.

O nic lépe si nedokážu představit, že by ze záchvěvů v mozku vzešly katedrály, ani nějaký genetický produkt, o nějž by se musela vést třicetiletá válka. Odvolávat se na pseudovědeckou teorii memů – jednotek kulturního přenosu, analogicky ke genům – je jen zoufalý pokus sehnat dostatek materiálu na zaplnění propasti mezi chováním živočichů a lidskými institucemi – propasti, která právě v případě náboženství zeje největší hloubkou.

Pozoruhodným, až ohromujícím měřítkem toho, do jaké míry se rozšířilo neuro-evoluční pojetí náboženství, je fakt, že někteří věřící přijali představu Boha jako evolučně dané součásti lidského mozku a vnímají to jako způsob, jak obhájit svoji přetrvávající náboženskou víru a nezavrhovat přitom platnost Darwinovy teorie. Ateistovi zřejmě nepřísluší předjímat Boží úvahy, přesto si troufám tvrdit, že právě On by si nepřál být vývojově danou součástí čehokoli. V každém případě by k takové představě mohl oprávněně přistupovat s Boží nedůvěrou. Kdyby naše vize či intuice či zkušenost s Bohem byly pouze evolučním zvýhodněním, nebyl by tím Všemohoucí jaksi devalvován? Nečiní to z Něj jen cosi užitečného pro jednu malou součást světa, konkrétně pro lidské bytosti, napomáhající replikaci jejich genetické informace? Docela sešup pro Tvůrce Všemohoucí, když se rázem stane pouze produktem maličké částičky čehosi! Tendence darwinizovat ideu Boha činí z modlitby a náboženské víry pouhou tělesnou funkci, něco jako vylučování moči. Pokud vysvětlíme víru v Boha přírodními zákony, pak lze jen velmi těžko očekávat, že by mohl zůstat tou nadpřirozenou Bytostí oplývající všemi vlastnostmi, které Mu byly vždy připisovány.

Někteří věřící mohou čelit výše uvedenému argumentu tím, že biologický význam přijetí víry v Boha se nedotýká Boha jako takového, který přesto zůstává oním všemocným, nekonečným, věčným stvořitelem všeho. Biologická je tedy jen schopnost člověka nalézt cestu k Bohu – ať už prostřednictvím mozku, nebo čehokoli jiného. Mohou zajít dokonce ještě dále a tvrdit, že Bůh nás stvořil právě tak, abychom pro-

střednictvím adaptací umožňujících přežití dospěli k Jeho poznání. Uvedl do pohybu proces – evoluci – na jehož konci má být bytost, která si pro svůj vlastní prospěch vytváří představy o Bohu; jinak řečeno Bůh tedy vlastně *nepřímo* učinil sám sebe nedílnou součástí lidského mozku, aby se nakonec mohl zrcadlit ve svých stvořeních.

To by však předpokládalo, že výsledek evoluce byl předem daný – což je myšlenka neslučitelná s Darwinovou teorií, jejímž středobodem je princip přirozeného výběru, založeného na *náhodných* variacích. Jeho výsledek není předem daný. Jak trefně podotkl Jay Gould – kdybyste si pásku evoluce přehráli ještě jednou, neexistuje žádný důvod, aby se výsledkem stal znovu člověk.

Snahy věřících o uvedení evoluční teorie v soulad s náboženstvím pomocí argumentace, že jejich víra má adaptivní význam, protože lidská společnost vyznávající téhož Boha mají větší šanci překonat ostatní v přenosu genetických informací, musí nevyhnutelně devalvovat náboženské přesvědčení na úroveň jiných biologických jevů spojených s přežitím – pokud by zároveň nevěřili, že Bůh nějak dopředu ovlivnil výsledek vývoje, aby zajistil, že se tyto biologické rysy objeví, a tak si zaručil svoji denní dávku uctívání. Jak jsem však již uvedl, představa Boha předem ovlivňujícího výsledek není kompatibilní s teorií evoluce.

Tento způsob Božího zásahu by se každopádně dal považovat za značně neuspokojivý. Evoluce je neuvěřitelně krutý a málo účinný proces, který nemá nic společného s láskou, slitováním, dokonce ani se všeobecnou slušností. Podezřelé na tom je, že Bůh, zdánlivě lhostejný k hrůzám nezbytným pro zajištění přežití nejsilnějších, poté, co ponechal přírodu, aby svými tesáky a pařáty vynesla lidstvo na vrchol pyramidy mrtvých předchůdců, by se měl zabývat podrobnostmi ze života jednotlivců – a dokonce v pozdním záchvěvu morality by On sám měl přímo i zprostředkovaně zasahovat do běhu lidských životů a ukazovat jim, jak se chovat správně a dbát o své bližní.

Biologie navíc nedokáže rozlišovat mezi nesprávnými bohy a Tím Jediným Pravým, a to je pro věřící velice důležitý rozdíl. Pokud tedy jde o biologii, záleží výhradně na tom, co nadnáší loďku sociální biologie.

Budeme-li věřit svatým knihám, musíme konstatovat, že Bůh je v rozlišování mezi falešnými a pravým Bohem velice zběhlý. Jeho hněv je v souvislosti s touto otázkou velmi dobře popsán. Navíc mnohá náboženství nehledí na přežití těla, jež je nositelem genů, ale spíše na přežití *ducha*. Upřednostňovat přežití ducha by však pro přírodu znamenalo antidarwinistický precedens.

Na první pohled by se mohlo zdát, že humanistický ateista mého typu by měl redukci náboženské víry na brnění v určité části mozku přivítat. Teď už je snad zřejmé, proč tomu tak není. Idea Boha je nejvelkolepější, i když nejspíš také nejdestruktivnější idea, s jakou kdy lidstvo přišlo. Představa, že všechno kolem bylo stvořeno a podléhá vůli Stvořitele, je hlubokou a výlučně lidskou reakcí na ohromující fakt, že svět dává nějaký smysl. A tato reakce je tím více, nikoli méně fascinující, že nemá oporu v realitě a že Bůh z logiky věci nemůže existovat.

Jak mocné jsou lidské skutky a oč víc jsou pozoruhodné, když jsou vystavěny na představě, jež nemá žádné opodstatnění! Snižovat tuto ideu tím, že ji neutralizujeme či podřídíme darwinismu, znamená zasadit strašlivou ránu nejen náboženství, ale celému lidství. Znevažuje to naši jedinečnost a popírá naši schopnost povznést se nad přírodní pudy, kterou nemá žádné jiné stvoření. Obhajoba víry proti neuro-evolučnímu redukcionismu je společným bojem humanistických ateistů i teistů a redukcionistický naturalismus je jejich společným nepřítelem.

Poznámky:

¹ Harris, S., Kaplan, J. T., Curiel, A., Bookheimer, S. Y., Iacoboni, M. et al. The Neural Correlates of Religious and Nonreligious Belief, *PLoS ONE* 4 (10), 2009, e7272.

² Tallis, R. Neurotrash, *New Humanist* 124 (6), November/December, 2009.

³ Ramachandran, V. S., Blakeslee, S. *Phantoms in the Brain: Probing the Mysteries of the Human Mind*. London: Harper, 1998.

⁴ Trimble, M. R. The Soul in the Brain: *The Cerebral Basis of Language, Art, and Belief*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2007.

⁵ Kapogiannis, D., Barbey, A. K., Su, M., Krueger, F., Grafman, J. Neuroanatomical Variability of Religiosity, *PLoS ONE* 4 (9), 2009, e7180.

⁶ Beauregard, M., Paquette, V. EEG activity in Carmelite nuns during a mystical experience, *Neuroscience Letters* 444 (1), Oct 17, 2008, s. 1–4.

⁷ Hamer, D. *The God Gene: How Faith is Hardwired Into Our Genes*. Doubleday, 2004.

Z anglického originálu „In search of the G spot“, *New Humanist*, 125, 1, January/February 2010, přeložily Kateřina a Martina Tlachovy.

Raymond Tallis (1946), britský filozof, humanista, básník, spisovatel a kulturní kritik. Byl profesorem geriatric na univerzitě v Manchesteru.

PROPAMÁTKY

www.propamatky.info

internetový portál

dotace, restaurátoři, zprávy, veřejné sbírky, neziskovky...

Institut pro památky a kulturu, o.p.s. provozuje nový internetový portál, který monitoruje dotace a veřejné sbírky na památky v ČR. Připravujeme katalog odborných firem a neziskových organizací. Každý den prezentujeme aktuální zprávy.

 evropský sociální fond v ČR

 EVROPSKÁ UNIE

 OPERAČNÍ PROGRAM
LIDSKÉ ZDROJE
A ZAMĚSTNANOST

PODPORUJEME
VAŠI BUDOUCNOST
www.esfcr.cz

Jeden svět, nebo dva?*

OLDŘICH VINAŘ

Vědecké disciplíny se tradičně dělí na přírodní a humanitní. V angličtině se slovo science u těch humanitních většinou vynechává a mluví se o „humanities“ na rozdíl od „natural sciences“. Prostor lidského poznání je rozdělen do dvou částí – jednou je příroda a druhou lidská psychika, duše a kultura. Opakovaně se tvrdí, že mezi těmito dvěma částmi je propast, kterou se zatím nedaří překlenout. Filosof K. R. Popper a neurofyziolog J. C. Eccles (1977) se shodli na tom, že mozek je od duše tak principiálně oddělen, že proto zavedli pojem dvou světů: svět duše a s ním související humanitní vědy a svět přírody a přírodních věd, jejichž předmětem výzkumu je mimo jiné lidský mozek. Každý z těchto světů žije pro sebe – podle svých pravidel. Tyto dva světy se setkávají ve světě třetím, ve světě informací, ve kterém jsou uloženy poznatky humanitních i přírodních věd. Tento třetí svět je svět produktů lidské činnosti, je to svět kultury.

V této úvaze se pokusím ukázat, že jazyk, jehož zkoumání patří jak do humanitních, tak do přírodních věd, je víc než most přes propast. Pokusím se doložit, že propast neexistuje. Byla iluzí vzniklou kvůli rozdílnosti metod pozorování. Humanitní obory pracují s introspekcí a verbální komunikací. Jejich metody jsou tak odlišné od elektroencefalografie a funkční

magnetické rezonance, že odborníci v humanitních vědách pojmenovávají předmět svého zkoumání duše, duševní činnost, zatímco přírodovědci zkoumají mozek a jeho činnost.

Metoda je cestou k cíli. Cesty humanitních badatelů se natolik rozešly s cestami přírodovědců, že si přestali rozumět. To je podle mého mínění jedna z hlavních příčin, proč vznikla „propast“ mezi pojmenováním cílů jejich zkoumání: mezi lidským mozkem a jeho duší.

Východiska a terminologie

Duši, psychiku, psychickou nebo duševní činnost definuji jako tu část činnosti lidského mozku, která umožňuje sebereflexi, subjektivní prožívání sebe sama a je popsitelná slovy. Uvědomujeme si ji, vstupuje tedy do vědomí. Abychom sebe i jiné přesvědčili, že něco je vědomé, musíme to vyjádřit slovy. Takto definovaná psychika tvoří přibližně 3–5 % veškeré nervové aktivity lidského mozku. Je však s ostatními 95–97 % nervové činnosti tak intimně propojena, že by bez ní neexistovala.

Popsatelnost, schopnost vyjádřit slovy, co subjektivně prožíváme, je vlastní jen člověku. I když nemůžeme

* Tento text byl původně přepisem přednášky proslovené dne 26. března 2010 na konferenci *Poetický Cikláj* v Brně. Ten má vyjít tiskem ve sborníku, jehož vydání se neustále odkládá, poněvadž se čeká na dodání rukopisů od ostatních aktivních účastníků. Během měsíců, které od té doby uplynuly, jsem dál o lidském mozku a světě, ve kterém žijeme, přemýšlel a doplňoval původní text tím novým. Rozsah toho nového rostl a začalo být čím dál obtížnější dát všemu jednotný řád. Možnost publikovat svou úvahu v *Kontextech* se objevila v době, kdy jsem zápasil o srovnání textu do smysluplného vyprávění, kde vše, co následuje, navazuje na předchozí jako v příběhu. Když jsem se o to snažil, dostala se mi do ruky kniha *Kant a ptakopysk*, kterou napsal Umberto Eco. Ta kniha má skoro pět set stránek a autor obhazuje její nesourodost. Svým způsobem navazuje na

jeho *Teorii sémiotiky* z roku 1975, avšak „ačkoliv jsme se ještě v sedmdesátých letech domnívali, že bude možné spojit rozptýlené dílčí výsledky různých sémiotických výzkumů a pokusit se o nějakou summu, dnes se jejich pole natolik rozšířilo, že jakákoli jejich nová systematizace by byla unáhlená“.

I když nejsem Umberto Eco, obhajuji svou stať podobným způsobem. Nechci (nebo neumím) se unáhlit. Celý text je přehrášl na sebe nepříteliš navazujících esejů, které mají ukázat, že žijeme v jednom světě. Když přemýšlím dál, ptám se, do jaké míry si jsem jist, že světů, ve kterých žijeme, není víc než jeden. Zase si vypomohu Umberto Ecem, který cituje Bosca Pertweeho: „Před časem jsem byl nerozhodný, ale nyní už si tím nejsem tak jistý.“

vyložit, že také pes leccos subjektivně prožívá, pes nemá schopnost nám něco o tom říci slovy. Může štěkat, vrčet, vrtět ocasem, poskakovat, když se jeho pán nebo paní vrátí domů. Podle pozorování jeho chování předpokládáme, že má radost. Jde však o projekci našich představ o tom, co asi prožívá, když se takto chová. Třeba je vzrušen pachem moče feny, jejíž otisk jsme přinesli na podešvích bot, nebo je náš příchod signálem, že se brzo usedne ke stolu a i on dostane potravu. Ptáci zpívají, včely se domlouvají tancem, šimpanzi gestikulují, velryby rozeznávají vodní masy na neuvěřitelnou dálku, psi značkují svůj rajon močí. Jde zřejmě o vysílání a přijímání informací. Člověk může uhodnout, co tyto signály znamenají, a podle toho soudit na kognitivní výkon nebo na afekty těchto živých tvorů. Dokud to jsou však melodie, záznamy pohybů nebo pachů a nejsou to slova, soudíme na subjektivní prožívání jen podle analogie – co bychom prožívali my v podobné situaci.

Subjektivně a vědomě neprožíváme 95–97 % nervové činnosti lidského mozku. Tato neuvědomovaná nervová činnost není to, co Sigmund Freud nazval podvědomím. To, co je pro psychoanalýzu podvědomé, bylo kdysi vědomé a bylo to z vědomí vytěsněno a potlačeno.

Neuvědomovaná nervová činnost, o které bude řeč, ve vědomí nikdy nebyla. Bude-li řeč o myšlení nebo rozumění, půjde o zacházení se slovy. Neurčitá tušení, mlhavé představy nevyjádřené slovy nejsou podle mé definice součástí psychiky. Není-li myšlenka formulována slovy, může jít sice o něco, co je subjektivně prožíváno, ale bez slovního vyjádření to není součástí psychiky, tak jak o ní bude řeč. Výjimkou, která patří do psychiky a není vyjadřována slovy, jsou aktivity lidského mozku související s výtvarným a hudebním uměním. Jde o nervovou činnost, která nenalezla pro své sebevyjádření slova. Slova byla nahrazena liniemi, barvou, obrazem, plastikou, melodií. Platí zde odpověď malíře – autora abstraktního obrazu – když se ho někdo ptá, co ten obraz znamená: „Kdybych to uměl vyjádřit slovy, nemaluji.“ Slova jsou jedním ze znaků, který poukazuje na něco jiného, než čím sám jest. Olejová barva na plátně je znakem pro postavu, kterou malíř namaloval.

Mozek a jazyk

Mozek se neustále morfologicky mění. Nervové buňky a nervové dráhy neustále vznikají a zanikají. Sto let trvající dogma, že se narodíme s určitým počtem neuronů a ty mohou v průběhu života jen ubývat, bylo spolehlivě vyvráceno už před více než patnácti lety. Porozumění maturationálním procesům při vývoji mozku do značné míry vysvětluje neuvěřitelně flexibilní plasticitu lidského mozku. Vývoj a zrání lidského mozku nekončí porodem, pokračuje po celý život, prochází změnami, ke kterým dochází i ve stáří až do okamžiku smrti. Lze říci, že čím je člověk starší, tím méně je kondice jeho mozku determinována geneticky a tím více je závislá na tom, jak je mozek v průběhu života zaměstnán – především činností psychickou.

Jediný průběh nervového vzruchu po nervovém vlákně vede k tzv. latentní potenciaci (LTP). Tento děj vede k zesílení nervového vlákna, k jeho ztluštění a každá další aktivita ho dále posiluje. Aktivita vede k expresi genů, které syntetizují potřebné růstové faktory, aminokyseliny a nové nervové buňky. Vnímání našimi smysly mění náš mozek, každý podnět se v něm „obtskne“ a je tam uchováván díky fixaci paměťových stop. Slova – slyšená nebo přečtená – jsou pro člověka nejvýznamnějšími podněty.

Myšlenka existuje jen tehdy, je-li *formulována* – *formována* slovy. Vyjádřena slovy, může být myšlenka sdílena jinými lidmi. Člověk je tvor společenský. Zjistím-li, že jiný člověk mou myšlenku vyjádřenou mými slovy sdílí (porozuměl jí), je to pro mne (pro činnost mého mozku) odměnou. Vztah mezi označovaným (*signifié* – *signified*, např. reprezentací viděného objektu ve zrakové kůře) a označujícím (*signifiant* – *signifier*), tedy jeho znakem, má charakter naučeného, tedy podmíněného spoje. Slova si nevymýšlíme, museli jsme se je naučit. Nemluvně, které poprvé vysloví něco, co se podobá slovům „máma“ nebo „táta“, je *odměněno* úsměvem, objímáním a radostnými výkřiky matky, otce nebo jiných osob, které byly přítomny tomuto zázraku vzniku řeči u nemluvněte. A hned následuje něco jako dialog: matka opakuje slovo máma zřetelněji. Dítě opakuje, co slyší, a zradlové neurony v kůře spánkového laloku dítěte pracují na procesu

vtiskování, vtělování (embodiment) jazyka do dětského mozku. Naučená slova se ukládají do paměti a od tud se vybavují tím snáze, čím častěji se opakují.

I. P. Pavlov v klasickém pokusu rozsvěcoval třeba zelené světlo a pak podal psu potravu. Sekrece žaludeční šťávy po několika takových spojeních nastávala už po signálu světlem. Tento podmíněný reflex však nebylo možné vypracovat u psa, který byl sytý. Dopusťme se psychologizování, za které I. P. Pavlov dával svým spolupracovníkům pokuty: jen hladovému psu je potrava příjemná. Sytí jeho potravní pud, vyvolává libost. Psychologie rozparcelovala psychiku na afektivitu (zde se pohybujeme v dimenzi libé-nelibé) a na její složku výkonovou – racionální (dimenze měřitelná třeba schopností se učit). Toto dělení pomáhá pedagogům, kteří se snaží žákům popsat, co se v psychice děje, poskytuje látku básníkům a spisovatelům při líčení toho, co se děje v hlavách a v srdcích hrdinů jejich textů. Ale při snaze najít sídla, centra afektivity nebo racionality v mozku se dostáváme do nesnází. Každý sebemenší psychický nebo nervový děj má v sobě aspekt „emocionální“ i „racionální“. Matematik, který řeší složité rovnice, by je neřešil, kdyby mu to nedělalo radost nebo nebyl za jejich řešení placen – a za peníze si pak opatroval potravu nebo jinou odměnu. Na druhé straně ani predátor lovící antilopu se neřídí jen pudem, emocí, touhou po potravě a libosti. Používá při lovu to, co se naučil: třeba zkušenost, kam chodí antilopy pít. Chová se tedy racionálně. Emoce poskytují „energii“ pro racionalitu. Bez této energie by k intelektuální činnosti nedošlo. Ani emoce by však nenašla pole pro své uplatnění, kdyby nenašla racionální proces, který by postrkovala kupředu. Afekt, emoční napětí, stres je důležitým činitelem přispívajícím k fixaci paměťových stop. Starší Američané vám dnes bez přemýšlení řeknou, kde byli a co dělali, když se dověděli, že byl zavražděn John Kennedy nebo když se dověděli o zničení Světového obchodního centra v New Yorku teroristy. Provází to komentářem: „Byl to šok.“ Emoční šok přispěl ke spolehlivé fixaci paměťové stopy.

Nervová aktivita přeložená do slov nepřestává být částí nervové činnosti. Do slov přeložená nervová aktivita využívá možností, které jí poskytl jazyk (generalizace, abstrakce atd.), a vtěluje se do morfologické

struktury mozku jako nový vstup. Vrací se mechanismem podobným pozitivní zpětné vazbě, každý vstup se znovu vtěluje a může to být zase na podporu fixace paměťové stopy a sebereflexe. Novost takového znovu se vracějícího vstupu spočívá v tom, že je novým, slovním zpracováním informace, která mu byla předána nervovým systémem. Slova, slovní zásoba, znovu a znovu přepracovávána a doplňovaná dává růst mozkovým strukturám, „aby se do mozku vešla“. Díky tomu jsou pak slova zakotvena (vtělena, embodied) ve struktuře mozku – morfologicky.

Slova, jazyk, řeč dává nervové aktivitě nové fascinující možnosti: generalizace, abstrakce, schopnost vyjadřovat i to, co není, klást otázky, mít pochybnosti. Prostřednictvím jazyka využívá mozek všeho, co nabízí kultura. Tato „svoboda“ je vykoupena tím, že myšlení je ve svěrací kazajce struktury jazyka. Jsme rukojmími slov. To, co jsou pro předávání informací uchovaných předchozími generacemi geny, tím jsou pro nervovou aktivitu přeloženou do slov mémy.

Slova poskytují nervové aktivitě obrovské hřiště se všemi nedožrnutými možnostmi prostoru lidské kultury. Pro tento prostor si nervová aktivita vytváří i materiální základnu. Roste a neustále se remodeluje lidský mozek. Jazyk se tak stává architektem mozku. Tak jako literární texty, je i hudba a výtvarné umění pokusem o neverbální „přečtení“ nervové činnosti. Většinou se tak děje proto, že se hudebně nebo výtvarně talentovanému jedinci překlad do slov nedaří ani pomocí metafor, symbolů, povídek, mýtů, románové fikce. Je-li melodie a obraz znakem pro něco jiného, co vyjadřuje, má podobnou funkci jako slovo. Genetická vložka, talent malíře nebo komponisty a hudebníka je v tomto případě prenatálně připravená cesta, které využije jedinec toužící po komunikaci, po vyjádření něčeho, co se mu nedaří vyjádřit slovy. O překlad do slov se pak pokoušejí historici umění, kritici, kteří tyto neverbální produkty lidské kreativity vykládají slovy. Jakoby napravovali to, čemu se prostřednictvím svého díla vyhnul výtvarník nebo hudební skladatel.

Jazyk je architektem i stavitelem mozku. Mozek se mění podle projektu (slov, vět, textu) a činí tak podle přírodních zákonů. Vyhnou se označení „svět“ a pojmenují prostor psychiky „říše slov“. Zde platí zákonitosti

jazyka – jeho struktury, gramatiky, syntax a pravidla vytváření textu. Kauzalita tomuto prostoru nedominuje. Text píšeme tak, aby „dával smysl“. Kauzalita vysvětluje děje v přírodě – aspoň v určitém kvantitativně ohraničeném rozsahu času a prostoru. Filosof a psychiater Karl Jaspers rozlišuje vysvětlování (*erklären*) a rozumění (*verstehen*). Jevy vysvětlujeme jejich příčinami a rozumíme jim, když pochopíme jejich smysl.

Je třeba rozlišit dění, kterým je nervová aktivita překládána do slov, a to, co se pak se slovy děje v říši slov. Říše slov je regulována zákony rétoriky jako oboru, do kterého patří jak jazykověda s gramatikou, tak logika a kde slovo je znak. Rozlišení mezi determinismem přírodního dění a osvobozením od této kauzality v psychice dobře vyjádřil Jean-Paul Sartre, když stručně interpretoval Henri Bergsona: „Hmota je nutnost, vědomí je svoboda.“ Pravda je to, čemu věříme, o čem jsme přesvědčeni, že to tak je nebo že to tak má být. Patří do říše slov. Nemusí být v souladu s fakty světa zprostředkovaného našimi smysly. To se teprve snažíme pochopit nebo do něho svým jednáním prosadit. Spravedlnost je jedním z cílů, o který usiluje lidská společnost, a historici se snaží z tohoto hlediska vykládat a vyprávět o událostech, které se staly. Hledají povídku, kterou bude ochotna poslouchat společnost, pro kterou to právě v tomto okamžiku píšou, a která bude ochotna tomuto vyprávění věřit. Když se v průběhu dějin společnost promění, musí se přepisovat dějiny. Záleží na intenci, na tom, čeho chceme dosáhnout. Dnes jinak vyprávíme o době Jiráskova *Temna* než v době Zdeňka Nejedlého.

V lidském mozku se neustále střetávají princip pochopitelných souvislostí s principem souvislostí kauzálních. Jeho buňky a dráhy rostou a mění se podle zákonitostí přírody, ale naučily se rozumět světu pomocí slov, kde nevládne diktát kauzality – ta jen slouží tomuto pochopení. Jestliže pro některé koncepty, jako je obecná teorie relativity, chybí slova (jsou tu jen rovnice), nahrazujeme chybějící slova metaforami, kde cítíme, že jen vzdáleně vyjadřují to, o čem tu jde, a nemůžeme si být jisti, že tomu rozumíme.

Vztah mezi prostorem, kde rozhoduje kauzalita, a prostorem, kde se hledá smysl, vystihuje anekdota. Ona: „Zdena tě viděla s tvou sekretářkou večeret v Grandu. Můžeš mi to vysvětlit? Ale chci slyšet prav-

du!“ On: „Tak to se rozhodni. Chceš vysvětlení, nebo pravdu?“ Vysvětlení je založeno na kauzalitě: oba měli hlad, čas a peníze na večeři. Pravda je ve smyslu, v intenci, v záměru jejich počínání. Jeden druhému se líbí a chtějí si vyzkoušet, zda by to mohlo vést k sexuálnímu sblížení. Interpretací je ovšem bezpočet a beletrie je zpravidla jejich popisem.

Arabské přísloví praví, že vítr nevaně podle přání plachetnice. Směr a síla větru jsou určeny kauzalitou přírodních zákonů, přání vyjádřené slovy se řídí zákony jazyka. Jsou však slova, prostřednictvím kterých se jachtař naučí plout proti větru za využití jeho síly. Obézní člověk proklamuje a věří tomu, že si přejí zhubnout. Jeho mozek však nadále poroučí nohám, žvýkacím svalům a svalům obličeje a úst, aby při probuzení v noci vyplenil lednici nebo v rekordním čase zhltnul vysoce kalorický oběd v podnikové jídelně. Může se však prostřednictvím slov dovědět, že existuje porucha příjmu potravy – bulimia nervosa – která se dá léčit. Jeho mozek pak rozhodne, zda se léčit dá, nebo nedá. Tato schematická analýza vyjádřená slovy je pokusem o interpretaci dění probíhajícího v mozku.

Slova nejsou někde mimo mozek. Také ona jsou vtělena do nervových buněk a nervových drah. Uvnitř hlavy slouží slova myšlení. Vyslovena, slouží komunikaci a obohacují mémy. Vyřčená a slyšená slova „Chceš večeři?“ jsou příčinou odpovědi „Ano, ale až za hodinu. Ještě nemám hlad.“ Dotazovaný není motivován k tomu, aby přestal číst a sedl si k jídelnímu stolu. Hlad je instinktem, který dává energii pro pohyb. Dotazovaný si přečetl svůj mozek, který mu řekl, že ještě nemá hlad, a nebude tedy z tohoto zdroje čerpat energii a investovat ji do pohybu. energii mu však může dodat obava z trestu: za hodinu bude upečená ryba studená, manželka dopálená a nebude mít náladu na milování.

Modelem, jak „čteme svůj mozek“, je sen. Nemůžeme vyloučit, že sny mají i psi. EEG záznam jejich spánku ukazuje fáze podobné EEG záznamu člověka a jejich pohyby ve spánku naznačují, že něco prožívají. Sen člověka je kvalitativně jiný, jestliže mluvíme ze sna. Pak je jasné, že dochází k „překlada“ nervové aktivity včetně té registrované záznamem EEG do slov, do psychiky – a to i tehdy, když si ráno na svůj sen nepamatujeme. Ve snu pronesená slova si však může

zapamatovat manželský partner. Většina snů je však především vizuální. Jejich děj může být fixován v paměti také verbálním přečtením této zkušenosti našeho mozku. Jinak máme jen nejasný dojem, že se nám zdálo „něco ošklivého“. Jestliže ráno někomu o svém snu vyprávíme, jde už o klasický text – čtení něčeho, co už je v mozku vtěleno slovy.

Svobodná vůle

Moderní metody registrace činnosti mozku prokazují, že k jednání nebo k rozhodnutí provést určitý čin dochází o milisekundy až o několik sekund dříve, než se o tom dozvíme – než to vstoupí do vědomí. Definují-li psychiku jako tu část nervové činnosti mozku, která je subjektivně prožívána, (která umožňuje sebe-reflexi) a kterou dovedu popsat slovy, pak je možné si představit časový úsek, o který „objektivně registrovaná“ (např. EEG nebo funkční magnetickou rezonancí) změna nervové činnosti předchází subjektivně prožitému rozhodnutí o provedení činu, potřebný k tomu, aby nervová činnost byla přeložena do slov, aby byla přečtena jako text a interpretována. Mozek tento čas potřebuje, abychom „mu“ porozuměli. I toto porozumění je ovšem částí nervové činnosti, které říkáme psychika. Psychika není produktem mozku – je identická s jeho činností, která byla přeložena do slov.

Mozek rozhoduje, aniž o tom „víme“, podle zkušenosti, kterou má vrozenou (geny), a podle toho, co se naučil v průběhu života jednotlivce. Schopnost učit se je vrozená. Také schopnost naučit se mluvit je vrozená. Zajišťuje ji gen FOX P2. Když byl zmapován celý genom člověka, dověděli jsme se, že máme mnohem méně genů než jiní živí tvorové. Nemáme geny, které by nám umožňovaly okamžitě chodit, když se narodíme. Když se žirafě narodí mládě a vypadne na zem, okamžitě běhá. Běhá stejně jako běhávala žirafátka před desítkami tisíc let. Novorozenec člověka chodit neumí. Učí se chodit ve světě, kde existují koloběžky, bicykly a auta. Jeho chůze je přizpůsobena současnému světu. Rodíme se jako nemluvnata a učíme se mluvit jazykem, kterým se mluví dnes, a ne jazykem našich národních buditelů.

Co se děje v době mezi počátkem nervové aktivity mozku a jednáním, které často teprve potom interpre-

tujeme jako akt naší svobodné vůle? Kromě času nutného pro hypotetické hledání a volbu slova k popisu toho, co rozhodl nebo „prožil“ mozek, je další část tohoto času nutná, aby se mezi sebou domluvily pravá a levá hemisféra našeho mozku. Obvyklá je představa, že u praváka je pravá hemisféra „citová“ a levá „rozumová“ se sídlem řeči a že tato specializace je výsadou mozku člověka.

Tuto představu je třeba opravit a doplnit o nové poznatky. Hemisféry mozku obratlovců se začaly specializovat už před dvěma a půl milióny let. Ryby, plazi a obojživelné žaby útočí na svou kořist zprava pod vedením pravého oka a levé hemisféry. Novozélandský kulík už k tomu má asymetricky přizpůsobený zobák, aby pravým okem objevená potrava pod říčními kameny mohla být rychle sezobnuta. Stále více je potvrzována hypotéza, že levá hemisféra řídí chování za obvyklých dobře známých podmínek. Vybírá z repertoáru vrozených a naučených vzorců chování takové, které je v dané situaci nejvýhodnější. Pravá hemisféra je sídlem emočního vzrušení, které je pohotovou reakcí na neočekávané podněty, zvláště takové, které signalizují nebezpečí. Na takové podněty musí živočich reagovat „globálně“, celý organismus je mobilizován, aby mohl útočit, nebo před nebezpečím utíkat. Teprve potom začne chování kontrolovat levá hemisféra včetně specificky lidské možnosti reagovat verbálně.

Analytická „rozumová“ hemisféra rozpozná porovnáním s minulou zkušeností uloženou v paměti, zda je podnět zcela nový, nebo zda se opakuje něco, co už tu bylo. Podle toho rozhodne, zda bude vůbec organismus reagovat, a jestliže ano, tak jak – zpravidla účelněji a úsporněji ve srovnání s bezprostřední prvotní globální reakcí. Jdeme-li v noci lesem a překvapí nás silueta temné postavy, která se před námi ve tmě náhle vynoří, úlekem trhne celým tělem – teprve pak nahlas pozdravíme, abychom zjistili, koho jsme potkali. Úlek je reakce na něco neočekávaného. Prvotní pravo-hemisférová reakce nemusí být neúčelná. Když nám při řízení auta vběhne před kola srna, trhne volantem, abychom se jí vyhnuli, a teprve potom si uvědomíme, co se stalo. K tomu uvědomění patří slova: vběhla mi do cesty srna. Teprve slova vykrystalizovaná z mlhy prožitku úleku dají tvar myšlence.

Etika

Etika by měla umět odpovědět na otázku, co je to dobro. Jednoduchá odpověď zní, že dobré je to, co slouží zachování jedince a zachování rodu. Kodifikováno to máme na kamenných deskách Desatera, které přinesl Mojžíš z Hory. Nemáme zabíjet, lhát a krást, aby nebyl poškozován jedinec – náš bližní. Nemáme smilnit a žádat si manželky bližního svého a ctít matku a otce, aby fungovala rodina, množili jsme se a naši potomci měli dobré podmínky pro přežití.

Jestliže jednáme dřív, než si to uvědomíme, jak je to s etikou? Mozek má vrozený zákon, že je třeba zachovat druh (species) a jedince. Sexualita zajišťuje zachování druhu, potravinový pud slouží zachování života jedince. Život ve společnosti naučil mozek, že je výhodné nezabíjet svého bližního a pomáhat mu. Mozek „ví“, že za porušení tohoto zákona bude trest: trest, jehož „sazbu“ zapsala společnost do trestního práva. Také to, jak se dostat k odměně, má mozek zapsáno ve své struktuře: naučil se, že bude-li pracovat, dostane peníze a za peníze lze dostat potravu a postavit dům. A bude-li peněz dost, usnadní to cestu k založení rodiny včetně odměny libosti prožívané při sexuální styku, kterou příroda připravila a kultura obohatila erotikou a vším, co s erotikou souvisí.

V každém okamžiku, kdy se živý tvor (nejen člověk) rozhoduje mezi alternativou A a alternativou B, volí tu, která mu přinese větší odměnu. Vyhnutí se trestu je také odměna. Pohyb ruky realizují příčné pruhované svaly. Fyziologie o nich tvrdí, že je ovládáme vůlí – na rozdíl od hladkého svalstva střev nebo ovládání změn průsvitu cév, které je příčinou zčervenání nebo zblednutí v obličeji. Jenže – nám nevstupuje do vědomí, že je třeba smrštit musculus flexor carpi radialis, musculus palmaris longus a musculus flexor carpi ulnaris a uvolnit musculus brachioradialis, chci-li uchopit jablko nebo tužku. Kdybych to musel takto analyzovat, dopadl bych jako muž, který létal v Čapkově povídce a činovník Sokola chtěl jeho výkon vylepšit. Platnost morálky usnadnilo, že nevíme, že se vědomě rozhodujeme teprve potom, co už to rozhodl „bez našeho vědomí“ náš mozek. Jsme zodpovědní za své činy, protože máme svobodnou vůli. Je pro nás samozřej-

mostí, že víme, že chceme kousnout do jablka nebo se podepsat a že jsme se k tomu svobodně rozhodli.

Jak je to se svobodnou vůlí, dnes uvažuje experimentální filosofie. Za jejího zakladatele se pokládá Joshua Knobe, profesor Yalské univerzity. Ukázal, jak překvapivě velký vliv mají morální předsudky na to, jak vnímáme a hodnotíme svět. Asi deset let jsem na vyzvání soudu podával psychiatrické posudky o tom, zda pachatel trestního činu je za své kriminální jednání zodpovědný. Uvědomil jsem si, jak záleží na tom, jak důkladně posuzovaného vyšetřím a poznám celý jeho život. Jednání vraha má příčinu v jeho určitém duševním stavu, tento jeho stav měl však příčinu v jeho předchozím duševním stavu atd.

Sledujeme-li tento kauzální řetěz dostatečně daleko do minulosti, do dětství pachatele, dojdeme až k jeho vrozeným vlastnostem, tedy ke genům. Expresí genů – tedy jejich aktivita – je spouštěna podněty z prostředí. Člověk s geniální schopností být houslovým virtuosem umře jako pro svět neznámý všední občan, jestliže nikdy nedostal do rukou housle. Za podněty, kterými na nás působí prostředí, přece taky nemůžeme, nejsme za ně zodpovědní.

Psychiatr se dnes může při svém rozhodování o zodpovědnosti zločince opřít o výsledky objektivních vyšetřovacích metod. Má-li pachatel abnormální EEG záznam nebo změněnou morfologii mozku podle počítačové tomografie nebo magnetické rezonance, nemůže ho soud posuzovat stejně jako lidi, kteří mají tyto nálezy normální. Na individuum tedy aplikujeme nějaké normy odvozené od zpracování záznamů větších souborů lidí.

Ve světě v dimenzích Newtonovy fyziky vládne determinismus a kauzalita. V takovém světě vrahovi nezbyvalo než svou oběť zabít. Jak se dočteme v románu *Továrna na smrt*, velitel koncentračního tábora v Osvětimi měl takové předky a byl tak vychován, že nemohl jednat jinak, než vypracovat a realizovat plán, jak rychle zabít miliony lidí a odstranit jejich mrtvá těla. Je tedy „nespravedlivé“ ho za jeho zločiny trestat? Odpovědí na podobné dilema může být argument, že společnost se musí před zločinci chránit. Patří sem i tvrzení, že má svoboda končit tam, kde začíná svoboda mého bližního, a že tedy nejsvobodnější člověk byl Robinson Crusoe.

Překlad nervové aktivity do slov je proces, který se odehrává v čase, má určité trvání. Trvá zlomky sekundy. V tomto čase probíhají chemické reakce v nervovém systému – v mikrosvětě času a prostoru. Jde o složité fyzikální a chemické reakce, které na sebe navazují, z nichž každá může trvat třeba jen miliardtiny sekundy. Teprve v posledních letech začínáme mít k dispozici technologii umožňující sledovat tyto děje. Můžeme udělat s časem to, co udělal Leeuwenhoek pro poznání objektů v prostoru, když vynalezl mikroskop.

Psychiatrie

Co se děje při terapii psychofarmaky? Psychofarmakon změní nervovou aktivitu, často i morfologii mozku. Pacient „čte“ svůj lékem změněný mozek a lékař mu přitom může pomáhat formulovat to slovy. Tím je změna v činnosti mozku z hlediska cíle terapie významným způsobem posílena. Co se děje při psychoterapii? Jde o dialog. Pacient informuje o svém problému. Lékař nebo jiný psychoterapeut odpoví tím, že reformuluje pacientův problém „svými slovy“. Neopakuje slova pacienta. Tak jako se učitel přesvědčí, že žák porozuměl básni, když řekne „svými slovy“, co chtěl básník říci, tak se pacient přesvědčí, že mu lékař rozumí, když lékař použije svá slova při formulaci a posléze i reinterpretaci problému pacienta. Lze v tom vidět Saussurovo rozlišení *langue* (tezaurus, ze kterého slova vybíráme) od *parole* (vlastní slova). V průběhu dalšího dialogu nebo spíše opakovaných dialogů dochází k tomu, že pacient motivován cílem terapie převzme slova, která ho naučil terapeut. Musí to však být ve shodě s tím, jak se proměnila vtělováním nového textu jeho nervová činnost. V ideálním případě lékař naučí nemocného lépe „číst“ jeho (pacientův) mozek. Slova tak pomáhají sebepoznání.

Určitým dokladem, že tomu tak je, je zkušenost, že farmakoterapie je tím úspěšnější, čím více se pacientovo sebehodnocení podle standardizovaných dotazníků shoduje s kvantifikovaným hodnocením jeho symptomatologie lékařem. Lékař a pacient našli společnou řeč. Lékař má ve slovní zásobě to, co se naučil a převzal z tezauru svého rodného jazyka, když se učil mluvit, a co si neustále doplňoval především při studiu medi-

cíny, při postgraduálním vzdělávání a při rozhovorech s nemocnými. Pacient zpravidla v průběhu psychoterapie svou slovní zásobu obohatí. K něčemu podobnému dochází i u úspěšného psychoterapeuta, který obohacuje svou slovní zásobu slovníkem pacientů.

Patří tento text do vědy?

Podle Karla Poppera patří do vědy to, co může být vyvráceno. V přírodních vědách se zpravidla hypotézy ověřují experimentem. Mohu navrhnout metody, kterými mohou být vyvrácena má tvrzení? Platnost psychologických a filosofických tvrzení se neověřují experimentem. Tam záleží na tom, zda jsou pochopitelná, zda mají smysl, kterému ostatní rozumějí, a zda budou podpořena konsenzem.

Většina z toho, co dnes víme o fungování nervového systému, byla získána analýzou aktivity, která probíhá v nejmenších jednotkách tohoto systému: v jednotlivých nervových buňkách a v jednotlivých synapsích. Stále více se však ukazuje, že pokračovat ve výzkumu tímto směrem je stále obtížnější a výsledky už začínají stále méně pomáhat k pochopení, jak funguje celý mozek. Začíná se uplatňovat slogan, že jeden neuron neznamená nic a že záleží na jeho spolupráci s tisíci jiných neuronů. To souhlasí s přesvědčením mnoha předních neurofyziologů, například Jeffa Lichtmana, který se snaží zmapovat celou aktivitu mozku metodou AT-LUM (automatic tape-collecting lathe ultramicrotome), jejíž princip lze charakterizovat tak, že „řeže“ celý mozek ve vrstvách o síle 10 mikrometrů a postupuje při tom od dorsálního konce mozku dopředu. Jeho cílem je vytvoření *konektomu* (connectome), který má být úplnou mapou všech nervových spojů mozku. Je si vědom, že jde o ještě mnohem náročnější výzvu nebo úkol, než který stál před genetiky, než se dali do mapování úplného genomu člověka. Člověk má sto miliard neuronů a přibližně bilion synapsí. Lichtman ke svému úkolu přistupuje strážlivě: tak, jako lze očekávat, že přibližně jen 5 % genů kóduje syntézu proteinů nebo jiných podobně biologicky aktivních látek (velká část genů byla během vývoje do lidského genomu vnesena virem), tak lze očekávat, že nejméně 80 % nervových spojů lidského mozku je „němých“. Avšak tak, jako jsme

pochopili roli genů teprve potom, co jsme zmapovali celý genom, budeme umět porozumět roli mozku a psychice, budeme-li mít zmapovanou činnost celého mozku. Při práci na tomto úkolu počítá se zobrazením mozku pomocí fluorescence metodou B-rainbow (brainbow), tedy zobrazení mozku v barvách duhy. Na tom spolupracuje Lichtman s Jeanem Livetem, který nyní vede Institut de vision v Paříži. Fluorescence umožňuje jít do nanorozměrů, protože může využít kratších vlnových délek než má světlo. Přispěje k tomu i Xiaowei Zhuang se svou metodou BRAINSTORM (stochastic optical reconstruction microscopy), která umožní počítačové zobrazení dějů v celém mozku živé myši. Mluví o elektronové mikroskopii času.

Neurofyziologie má dnes slogan: jeden neuron nic neznamena, vše je v kontextu. Konektom umožní podle mého mínění prozkoumat a charakterizovat děj na fiktivním švu mezi psychickou nervovou činností (subjektivně prožívanou a popsateľnou slovy) na jedné straně a celkovou činností mozku, která není uvědomovaná, na druhé straně. Tento šev je také fiktivní hranicí mezi přírodními a humanitními vědami. Dosavadní snaha o lokalizaci psychických funkcí postupovala zdola, od mapování velmi malých jednotek, kde cílem mohla být jakási granulární prostorová lokalizace funkcí. Cílem však je pochopení shora, pochopení globální, neustále tekuté a v čase rychle prchavé mentality. Takto jednotný a nedělitelný je také proud vědomí, vnitřní monolog člověka. Lichtmanovo „všechno je kontext“ platí i pro jazyk: jedno slovo je nic. Slovo získává význam teprve v kontextu s jiným slovy. Slovo „teplo“ má jiný význam ve fyzice a v diskusi o globálním oteplování, než když se toto slovo vyskytne při popisu mezosobních vztahů. Hipokampus, ventrální tegmentum, amygdala, striatum, cingulum, n. accumbens, thalamus a prefrontální nebo jiná kortikální oblast mají jiný „význam“, jsou-li v čase variabilně propojovány v mozku člověka diskutujícího na vědecké konferenci, než jsou-li propojeny v jiné sestavě, poslouchá-li tento diskutér Janáček nebo Mozarta, nebo když přináší květiny své milované. Je to však morfologicky stejný hipokampus nebo thalamus, který v jiném propojení slouží jak motorice, tak psychice, tj. subjektivnímu prožívání popsateľnému slovy probíhajícímu v těchto různých situacích.

Psychika nemá své specifické morfologické struktury jen pro sebe, které by byly jen pro ni vyhrazeny a nesloužily ničemu jinému. Nemá je ani afektivita nebo kognice. Záleží na kontextu, na tom, s čím a jak jsou v čase spolu rozdílně zapojovány. Týž neuron slouží různým funkcím podle toho, se kterými jinými neurony právě spolupracuje. Neurotransmitéry, neuromodulátory, hormony a elementy slouží tomuto zapojování a jeho modulaci. Dnes víme, že tytéž látky slouží také regulaci funkcí imunitních. Lékař zasahuje do těchto dějů psychofarmaky – a psychoterapií.

Exkurs do filosofie

Jakési dva světy si vytvářejí i filosofové. Přestali si rozumět ti, pro které je východiskem fenomenologie (Husserl, Heidegger), a analytičtí filosofové (Wittgenstein, Carnap). Mluví se o schizmatu filosofie 20. století. Pracuje-li mozek podle deterministických zákonů kauzality, zatímco jazyku dominuje teleologický princip hledání smyslu, je analytická filosofie bližší tomu, jak pracuje mozek, a fenomenologie je bližší pravidlům říše slov. Propojení obou směrů, které odpovídá tomuto mému sdělení, je patrné z Wittgensteinova výroku, že význam nějakého slova je způsob jeho použití v řeči – tedy v kontextu vět patřících do vlastních slov (*parole*). Napsal-li Jan Patočka, že „jazyk a svět jsou vzhledem k lidskému subjektu apriorní v tom smyslu, že člověk nezačíná svou zkušenost nikdy od začátku, nikdy nepřijímá chaos, ale svět“, mohu tomu rozumět tak, že vzhledem k podobnosti struktury jazyka a struktury mozku je struktura mozku prekonceptí, podle které přijímám svět. Vidím ho uspořádaný, poněvadž uspořádaný je můj mozek. Tak jako mezi kódem (rovinou *langue*) a textem (rovinou *parole*) není propast, tak není propast mezi kódem (slovy vtělenými do mozku) a rozuměním tomuto kódu vlastními slovy – tedy mou psychikou.

Kauzalita nepřestává platit při interpretaci toho, co se děje v „říši slov“ v průběhu času. To, co se stalo, je příčinou dalšího vývoje jazyka. Nebudou-li lidé po dlouhá desetiletí používat slovo *negr* nebo *cikán*, bude to příčinou toho, že vymizí ze slovníků. Rozsudek soudu je příčinou slovní formulace odvolání proti tomuto rozsudku. Na začátku příčinného řetězce byl

trestný čin, který byl popsán slovy poškozeného. Následkem byla policejní akce a zatčení pachatele. Prokurátor svými slovy – tedy slovy jazyka práv, jak se ho on naučil – sepsal žalobu popisující tento děj. V každém vyprávění – narativu – je čas. A kde je čas, tam je kauzalita. Každá událost má svou příčinu v minulosti. Pokud jde o jazyk, uplatňuje se zde jeden ze dvou aspektů lingvistiky – diachronie.

Přísné oddělení diachronie od synchronie postuloval Ferdinand de Saussure. Synchronie studuje jazyk v určitém momentu jeho vývoje bez ohledu na jeho minulost, zkoumá jeho současnou „momentální“ strukturu. Tak se stává Saussure nejen zakladatelem moderní lingvistiky, ale také strukturalismu. Slovo (nebo jiný znak) není inkarnací nějakého v mysli předem existujícího významu. Zrození významu je umožněno teprve znakem. Znak tedy není závislý na předmětech nebo myšlenkách, nýbrž jen na rozdílech mezi sebou a jinými znaky v systému – tímto systémem je jazyk a jeho struktura. Znak tedy vzniká arbitrárně a jeho svoboda je omezoována jen strukturou jazyka. Struktura jazyka zavádí do znaků řád, avšak jiný, než má příroda. Není svázaný kauzalitou, ale gramatikou a stylistikou.

Vyjděmež z Heideggerovy fundamentální ontologie a v jejím rámci z analýzy existence, která je hermeneutikou lidského pobytu. Setkáváme se zde s hermeneutickým kruhem: částem mohu rozumět pouze z celku, avšak celek je přístupný jen skrze části. Problém tkví ve způsobu bytí toho, kdo rozumí, ve struktuře jeho existence. Pobyt (bytí ve světě, Dasein, etre dans le monde) se ve svém bytí k tomuto bytí vztahuje, nějak vždy již tomuto bytí rozumí, a proto se ně může tázat. Rozumění není geniální vhled, nýbrž pohyb: rozumění je zejména tam, kde se snažím porozumět, tj. tam, kde reaguji na cosi, co se mému rozumění vzpírá. Tedy s tím, co není v souladu s tím, co očekávám: v rozumění je významný moment *neprůhlednosti*.

Pokusím se rozplést tyto teze pomocí svého nároku na vznik psychiky vznikající a trvající díky nervové aktivitě ve zpětnovazebních smyčkách mezi neverbální aktivitou mozku a aktivitou mozku, která pracuje se slovy nebo jinými znaky. Mluvit se musíme naučit. Nemluvně se naučí, že „pálí!“ znamená bolest

a „máma“ znamená náruč, bezpečí a obličej s očima, na kterých pozná, zda se dívají na ně. Také Pavlovův pes se naučí, že rozsvícení zeleného světla signalizuje, že přijde potrava. V neurofyzilogické terminologii je zelené světlo podmíněným podnětem, který v předstihu zastupuje podání potravy, která je nepodmíněným, vrozeným podnětem pro spuštění sekrece žaludeční šťávy. Je tento signál, tento podmíněný podnět znakem? Znakem je jen v tom smyslu, že zastupuje něco, čím sám není. Není však součástí systému znaků, není článkem ve struktuře něčeho, co je podobné struktuře jazyka. U jiného psa můžeme vypracovat podobný potravinový podmíněný reflex na zaznění zvonku, kde je tedy zvonek podmíněným podnětem. Můžeme si i představit, že se psi štěkáním nebo jiným aktem chování „domluví“, že zvonek a zelené světlo signalizují podání potravy. Můžeme si i představit, že psi smečka třídí svět na podněty signalizující potravu a signály ohlašující nebezpečí. Pes může vnášet do svého světa řád, třídění, rozlišování objektů na ty, které ohlašují potravu, a na ty, které ohlašují nebezpečí. V mozku psa se však nerozvine hra, v níž zelená a zvonek otevírá cestu k asociacím, které vyplývají ze znaků samotných a už nemají nic společného s potravou. Kdyby místo zaznění zvonku někdo vyslovoval slovo „kůň“, mohl by se pes „splést“ a začít secernovat šťávu, i kdyby uslyšel slovo „tůň“, ale s tůní už by neasocioval hlubokou vodu. Nanejvýš by mohl přestat secernovat šťávu, kdyby opakovaně slovo tůň nebylo následováno podáním potravy. A už vůbec se nebude řídit zákonitostmi struktury, kde podle kontextu vyslovené slovo „koně“ vyvolá asociaci se slovem „kůň“ a při zaslechnutí „tůní“ nebude asociovat „trůní“.

V psychice se tedy znaky stávají součástí struktury, která se neřídí zákonitostmi světa jejich významů, nepatří pro ni stejná kauzalita, která platí ve světě předmětů, které označují. Vraťme se k onomu zázračnému a tajemnému okamžiku, kdy si verbální mozek „přečte“, že neverbální mozek uviděl koně, a obraz koně ve zrakové kůře mozkové vyvolal znak koně: slovo kůň. Vtělení slova kůň změnilo mozek, mozek už je jiný než před vtělením slova kůň. Zpětnovazební smyčky však běží dál a verbální mozek čte, co se děje v neverbálním mozku. Najde tam nejen vtělené slovo kůň, ale také do

mozku vtisknuté jiné podněty, které do mozku dopadly v době, kdy se obraz koně vtěloval do slova kůň. Mozek tedy není jiný jen proto, že se vtělilo slovo kůň, ale také proto, že v ultrakrátkých intervalech, kdy se realizují zpětné vazby, je mozek měněn také zaslechnutím trubky nebo podnětem z receptorů ohlašujících nízkou hladinu krevního cukru a signalizujících hlad.

Kdyby se mozek měnil v čase jen vtělením slova kůň, ustrnulo by dění na zpětnovazebních smyčkách v procesu podobném zrcadlení zrcadla, kdy můžeme vidět nekonečnou chodbu stejných zrcadel. Jestliže vtělením slova dochází také k porozumění, tj. zařazení znaku kůň do systému vlastních slov – která „souhlasí“ se systémem thezauru jazyka – dochází k oné *neprůhlednosti*. Porozumění by bylo „průhledné“, kdyby v čase, kdy probíhá zpětná vazba, se mozek neproměnil také z jiného důvodu, než je vtělení slova. Byla by tedy ta průhledná nekonečná chodba zrcadlení zrcadel.

Struktura mozku se v čase mění elektrofyziologicky, biochemicky, fyzikálně – podle přírodních zákonů. V průřezu času, synchronii, se však nemění struktura znaků, která byla plánem, projektem pro tvorbu spoju mezi neurony a pro tvorbu neuronů nových. Nemění se zákonitosti, podle kterých funkční struktury mozku spolupracují – z motorické kůry se vysílají signály do svalů, mozeček koordinuje pohyby, pravá hemisféra pohotově a bez zásahu verbálních struktur zařídí reakci na nenadálý podnět a my sebou úlekem „neplánovaně“ trheme – a hypothalamus dává povely hypofýze, která organizuje práci žláz s vnitřní sekrecí a epifyza diriguje časovače v ledvinách, játrech a dalších orgánech, aby spouštěly nebo tlumily svou činnost. Zpětnovazební okruhy zároveň zajišťují sebepoznání. Přispívá k tomu paměť, porovnávání toho, co je teď a co už bylo. V paměti mám nejen svou historii, ale i historii lidského společenství. Tím do mé perspektivy vstupují širší horizonty. Rozumění se prohlubuje, je však stále v pohybu, dokud je zde posloupnost stavů vědomí, kde následující stav nikdy není zcela identický s předchozím. Pohyb je tak příčinou nemožnosti naprostého, dovršeného, sebe-vědomí.

Je-li to, co je v naší zkušenosti, prekoncept, se kterou jdeme do budoucna, může tato minulost znesnadňovat *nahlédnutí* (J. Patočka) na nový jev, kterému

chceme porozumět. Neočekáváme-li nic nového, hledáme ve všem to staré, a pak nic nového ani nevidíme. Podlehne-li tomu ve svém povolání, jsme u zdroje syndromu vyhoření. Stojí za to začínat vždy znovu, být otevřený všemu novému. Sytíme-li mozek něčím, v čem spatřujeme něco nového, co je odlišné od (rozdíl – difference) toho, co známe, mozek obnovuje své spoje, zůstává mladým. Tento proces nekončí ani při hledání významu slov. Chceme-li hlouběji a hlouběji porozumět významu slova, musíme ho vysvětlovat jinými slovy a řada takových slov nikde nekončí. Prodlíráme se strukturami neuronových sítí. Neuronů je sto miliard a spojují mezi nimi deset bilionů. Tak vidím Derridovu „différance“.

Umění a hra

Znakem nejsou jen slova, znakem jsou také výtvarná a hudební díla. Jde tedy o umění. Pojem umění souvisí s tím, že něco umím. Umím si zavázat tkaničku u bot, umím psát, umím vyšetřit nemocného a předepsat mu léky. Kdy se však toto umění stává „krásným uměním“, kdy se text stává beletrií, kdy se řada tónů stává melodií, která tvoří páteř symfonie? Co činí z díla dílo umělecké? Dovednost potřebuje řemeslník, aby zhotovil stůl. K tomu potřebuje dřevo, tedy něco, co poskytuje příroda. Dovednost však musí mít i básník, poeta, tvořící poezii. Poezie je „čistě“ tvoření, kde není třeba použít nějakého materiálu darovaného přírodou. V poezii se uplatní svoboda lidské vynalézavosti a tvůrčí síly daleko víc než při výrobě stolu. Poezie není vázána na prostor a čas.

Filosofická estetika od svých začátků v 18. století usilovala o kompenzaci požadavku období osvícenství, které se snažilo vystihnout veškeré pravdy objasněním pojmů. Poezie se stala způsobem poznání, které není zprostředkováno rozumem, nýbrž smysly. H.-G. Gadamer se dostává k objasnění toho, co je krásné, přes slovo kosmos. Slovo kosmos znamená skvost, krásný řád. Posléze se slovo kosmos během dějin řeckého myšlení ustálilo jako označení univerza, ve kterém panuje řád pravidelného pohybu hvězd a planet. Dobro a krása v chodu vesmíru se nakonec objeví i ve slově kosmetika. A svůj argument končí otázkou, co znamená krásné? Krásné je

to, o čem nikdo, kdo je při smyslech, nepřemýšlí, k čemu to tu je. Krásné je to, co nemusí mít účel, co nemusíme k něčemu potřebovat. Umění je tu pro umění, l'art pour l'art, nemusí sloužit nějakému účelu.

Co je však pro umění specifické? Postihnout skrze dívání a naslouchání, zakoušet závažnost uměleckého ztvárnění nezávisle na obsahovém sdělení uměleckého díla. Musíme umět postihnout krásu sochy bez ohledu na to, zda jde o torzo krásné ženy, nebo přemítajícího muže-myslitele. Uměním bez předmětu je podle Gadamera absolutní hudba. K porozumění, co je podstatou umění, přispěl významně Jan Mukařovský, čelný představitel Pražského lingvistického kroužku. Usiluje o přesné vystižení toho, co činí poezii poezií – klade otázku po vlastním poslání či smyslu poezie a umění vůbec. Ve svých *Estetických přednáškách* postupně analyzuje některé obvyklé definice. Tak odmítá to, že lyrika je bezprostřední výraz citu. V jeho očích neuspěl ani názor, že lyrika se vymezuje proti epice tím, že je útvarem subjektivního na rozdíl od objektivní epiky. Neobstál ani názor, že lyrika má svébytnou motivickou strukturu, tedy něco jako zvláštní, pro lyriku jedinečný obsah. Nakonec dochází k názoru, že podstata lyriky je ve způsobu, jakým je užito jazykových prvků za tím účelem, aby byl vyvolán estetický prožitek.

Jazyk je tedy k tomuto účelu přetvořen, toto přetvoření však musí být systematické. Při takovém přetváření se uplatňuje zvuková stránka, která je důležitější než stránka významová. Svou roli zde mají výdechové vrcholy při recitaci, barvitost hlásek, kde číselný poměr hlásek, např. temných jako „u“ a jasných jako „i“ nebo „y“, je v básních jiný než v próze. Ke slovu se přirozeně nakonec dostává rytmus a rým.

V literární pozůstalosti Jana Mukařovského byl nalezen rukopis studie *O motorickém dění v poezii*. Mukařovský ho napsal velmi pravděpodobně už v roce 1927, tedy před *Estetickými přednáškami*. V této studii vychází z jednoho díla abbého Henri Bremonda, který viděl podstatu poezie v „*le courant*“. Mukařovský to překládá jako motorické dění a ve své studii hledá vlastní poetickou podstatu básně. Motorické gesto básníkovy, zvuková stránka, výdechové vrcholy, barvitost hlásek, rytmus – to vše je blíže přírodnímu dění než myšlenka. Při tvorbě a percepci lyriky dochází pravděpodobně ve

zpětnovazebních smyčkách mezi verbálním a neverbálním mozkiem k jakémusi zápasu, kde se přírodní aktivita brání překladu do slov, přetahuje aktivitu zpět k zemi a tělu člověka a výsledkem je zvláštní vibrace někde na cestě mezi verbálním a neverbálním. Nakonec sice slovo zvítězí – báseň musí být ve slovech (i když ne vždy a jsou básně-obrazy tvořené písmeny a slabikami, které nemají žádný význam, a my v nich shledáváme esteticko). Tato těžce vybojovaná slova ve čtenáři vyvolávají podobné prožitky, které zakoušel básník. Otevírají tajemno a otázky, na které musí hledat odpověď čtenář.

Podobně jako umění nemá žádný účel hra. Hra nemá cíl mimo sebe samu. Hráč se neptá, co je hra, stačí mu, když ví, jak se hra hraje, aby mohl přijmout její pravidla. Podobně jako umělecké dílo je hra něčím, na čem se účastní více lidí. Obraz je zde pro diváka, hudební skladba pro posluchače. Když si děti hrají pro sebe, je to podobné, jako když si hraje vysoko ve vzduchu hejno havranů, kteří poletují bez cíle, vystupují vysoko k oblakům, aby se vrhali dolů. Využívají stoupajících proudů vzduchu, není patrné, že by hledali potravu ani partnera pro rozmnožování. Obdobně jako ptáci a děti si hrají medvíďata. Předvádějí se podobně, jako se nám předvádí příroda. I když je zde hra pro diváka, hra se hraje, i když tu není nikdo, kdo by se díval nebo poslouchal. Podobně probíhá v neverbálním mozku hra nervových aktivit, kterým nezáleží na tom, zda si je přeložíme do slov, zda jim porozumíme nebo ne, a neuvědomujeme si je.

Připustíme-li, že i zvířata trpí, musíme přijmout, že i dění v neverbálním mozku může vzbuzovat bolest a trýzeň. I člověk tedy může trpět něčím, čehož podstatu nezná, nerozumí jí. Hledá pomoc, chce se svízelného prožívání zbavit, svěří se s tím někomu blízkému. Musí proto svou svízel popsat. Dá svým pocitům jméno, vtělí je do mozku. Nazvěme neverbální dění v mozku vnímajícím bolest bytím. Vytáhneme-li ho ven do verbálního světa, jde o něco jako ek-stázi, prožitek zpředmětníme ve slově. Slovy si postěžujeme. Přeložili jsme temný nedefinovaný pocit do slov a slova jsme vyřkli – už jsou svým způsobem mimo nás. Rozdělili jsme své utrpení mezi neverbální a verbální nervovou činnost. Už to není nehomogenní balvan, kterému nerozumíme, je to rozděleno mezi označující a označované.

Člověk je často vystaven něčemu, co je neznámé a děsivé, nerozumí tomu. Jdeme do divadla na tragédii. Jsme svým způsobem odlákáni od soukromé tíže a přitaženi k osudu Shakespearova Othella. Jsme osvobozeni od neodolatelného zaměření na dění v nás, kterému jsme neuměli dát jméno. Dosud v nás byla těžká tíže a rozpolcoval nás nesoulad mezi vnitřním stavem neuvědomovaného dění v nás a tím, co bylo mimo nás. Jsme svědky osudu Desdemony. Tragédie nás nevybízí k souhlasu se spravedlivým řádem světa, ale prožíváme nepřiměřenost děsivé velikosti následků vyrůstajících z činu, se kterými jsme konfrontováni. Jak se vyrovnat s touto výzvou? Tím, že jsem jejím účastníkem, soucítím. Poněvadž však podstatou lidského bytí je starost, strast, dochází k sou-strasti, která má jakousi očištnou sílu.

Na osudu jiných se dozvídáme o sobě. Hledáme rozdíl, difference mezi tím, co už máme uloženo v paměti, a tím, co se nám nově do vědomí dostává. Hovoříme o tom s lidmi, „drbeme“. Vracíme se do tlupy šimpanzů, kteří se tulí k sobě a drbají jeden druhého (grooming). Nemusíme se vzájemně dotýkat. Drbeme se slovy. Dělá nám dobře, když nalézáme souhlas s tím, že něco je strašné a že předseda vlády nebo ten či onen politik je pitomec nebo zločinec. Nebo nejspíš obojí.

Hermeneutika

Hermeneutika je nauka o porozumění. Textem, kterému se učíme rozumět, je dění v neverbálním mozku. Interpretujeme ho slovy. O tom, že mu rozumíme, se přesvědčujeme tím, že o tom mluvíme s jinými lidmi, kteří nám potvrzují, že mají stejnou zkušenost. Jean Grondin je významný žák tvůrce moderní hermeneutiky Hanse-Georga Gadamera. Jednou se ho zeptal, v čem nejpřesněji spočívá univerzální aspekt hermeneutiky. Byl překvapen stručnou odpovědí: univerzální aspekt hermeneutiky je ve *verbum interius*. Grondina to překvapilo. Nárok hermeneutiky na univerzalitu má být ve „vnitřním slově“ sv. Augustina? Gadamer pokračoval, že univerzalita spočívá v tom, že nikdy nelze říci všechno. Všechno, co je v duši, se nedá vyjádřit. *Nezbývá mi, než být brutálně jednoznačný. „Duše“ je aktivita lidského mozku, kterou se nám nikdy nepodaří spolehlivě a beze zbytku přeložit do slov.*

Neustálé přeskakování mezi říší slov a přírodou je pohyb jehly v ruce krejčího, kterým je jazyk. Výsledkem je virtuální šev mezi prolínajícími se světy přírody a lidské psychiky, jejímž produktem je kultura. Tyto světy jsou definovány, a nikoli odděleny metodami, kterými je zkoumáme. Chirurg a internista léčí stejného člověka pro stejnou nemoc. Domluvit se musí slovy. V zájmu pacienta je, aby těmto slovům rozuměli oba stejně. Tento text pomůže při vyhledávání slov, která povedou k porozumění mezi humanitními a přírodními vědami. Tyto vědy popisují a vykládají jeden svět, nikoli dva.

Poznámka: Dnes mi psychiku vysvětlují zpětnovazební smyčky mezi jazykovou a neverbální aktivitou mozku díky rychlosti neutrin, která předstihnou fotonový čas. Těším se, že budu moci začít přemýšlet od začátku znovu, když neutrina nahradí temná hmota a neurony nahradí glie.

Některé vybrané literární zdroje:

- Doležel, L. *Fikce a historie v období postmoderny*. Praha: Academia, 2008.
- Eco, U. *Kant a ptakopysk*. Praha: Argo, 2011.
- Gadamer, H.-G. Proměny pojmu umění (překlad M. Konečná) *Filosofický časopis* 59, 2011, s. 548–561.
- Grondin, J. *Úvod do hermeneutiky*. Praha: OIKOYMENH, 1997.
- Heisenberg, M. Is Free Will an Illusion? *Nature* 459, 14 May 2009, s. 164–165.
- Jaspers, K. *Allgemeine Psychopathologie. Sechste Auflage*. Berlin – Göttingen – Heidelberg: Springer Verlag, 1953.
- Knobe, J. Thought experiments, *Scientific American* 305, No 5, 2011, s. 39–41.
- Lakoff, G., Johnson, M. *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books, 1999.
- Lévi-Strauss, B.-H. *Sartrovo století*. Brno: Host, 2003.
- Mukařovský, J. *Estetické přednášky*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2010.
- Mukařovský, J. *O motorickém dění v poezii*. Praha: Odeon, 1985.
- Nitsche, M., Sousedík, P., Šimsa, M. (eds.): *Schizma filosofie 20. století*. Praha: Filosofia, 2005.
- Peregrin, J. *Člověk a pravidla*. Praha: Dokořán, 2011.
- Petříček, M. *Mýšlení obrazem*. Praha: Herrmann a synové, 2009.
- Popper, K. R. – Eccles, J. C. *The Self and its Brain*. Berlin: Springer Verlag, 1977.

Oldřich Vinař (1925), psychiatr, zakladatel české psychofarmakologie.

O mozku, tajemství, hudbě, rybářské síti a vtip

Úvahy neurologa

IVAN REKTOR

Werich a Voskovec žili ve věku elektřiny a páry, my žijeme ve věku informací. Pravdivých, nepravdivých, kvalitních i vynikajících. Informací o všem možném i nemožném. I o mozku. Současné metody, používající pokročilého technického a matematického instrumentaria, umožňují výzkum mozku od úrovně submolekulární po nejvyšší sféry kognice. Třeba *theory of mind* – co si myslíme, že si myslí jiná osoba. Víme toho hodně, ne však dost. Rozluštíme všechna tajemství mozku? Již za nedlouho? Nevím. Nositel Nobelovy ceny Francis Crick napsal: „Vy, vaše radost a žal, vzpomínky a ambice, osobní identita a svobodná vůle nejsou ve skutečnosti než projevy chování velkých souborů nervových buněk a s nimi spojených molekul.“ Tak přemýšlel už Hippokrates. Mají pravdu, obávám se však, že tato pravda nezodpoví všechny naše otázky. Víme hodně o neurobiologické podstatě mozkových funkcí, i těch nejvyšších, stále však zbývá sféra neznámého, která je možná podstatná a možná uniká našim možnostem poznání. O této hranici mezi poznáním, ještě nepoznaným a možná nepoznatelným chci dnes psát. O proplouvání mezi pojmy, jako jsou mozek a mysl, duševno. Tedy pojmy, které se vznášejí bez pevného ukotvení na přechodu mezi neurovědami a filozofií, teologií... (a také neuropovědami). Paradoxem neurověd je, že čím více se noříme do hloubky, tím více jsme na povrchu zkoumaných věcí. Odhrnujeme zmrzlý sníh z povrchu ledovce poznání mozku. Ledovce, na který naráží titanici naší intelektuální pýchy. Poté, co vystoupíme na vrchol hory a uvidíme odpověď na naši otázku, na horizontu se zjeví další a další hřebeny nepoznaného. Poznáváme jednotlivosti, i jejich komplexy, ale uniká nám poznání naší podstaty. Tajemství uvědomění si sebe, mého já i mne a tebe.

Neurověda a tajemství¹

Slovo tajemství nepatří do vědeckého diskursu, spíše do umění. Medicína, neurologie, musí stát na tvrdých faktech, tajemství jsou tu od toho, abychom je odhalili. Musí tomu tak být, nemůžeme se opájet tajemstvím nemoci, musíme ji léčit. Je to také obrana proti různým geopatologiím, homeopatiím, exorcismům a zařikáním..., tedy metodám s účinkem neprokazatelným, tudíž navýsost tajemným. I proto je nutné odhalovat tajemství. Opíráme se o zjištěná fakta, pracujeme s logikou a metodou volby je hledání kauzalit. Přes veškerou skepsi minulých řádků víme o mozku mnohem více, než jsme věděli ještě nedávno, a nepochybně budeme vědět ještě mnohem více. Odhalíme tedy všechna tajemství? Dovíme se vše o milostném vzplanutí, sexuálním vzrušení, proč je víno dobré...? Pokoušíme se o to a narážíme na limity, jako když italský tým² koreloval penilní tumescenci (erekcii) provokovanou erotickými video-klipy s hemodynamickými změnami v mozku pomocí funkční magnetické rezonance (fMRI). Výsledkem bylo, ne příliš překvapivě, zvýšení prokrvení v oblastech mozku souvisejících s emocemi a vegetativním systémem, tj. v amygdale, inzule, cingulu, hypotalamu a somatosenzorické kůře. Zajímavé, sotva to však stačí k pochopení kouzla erotiky. Rafinovaně postupoval jiný italský tým,³ který studoval poezii ukrytou ve víně, také pomocí fMRI. Autoři porovnávali hemodynamické změny v mozku při ochutnávání a očišťování vína u sedmi profesionálních someliérů se změnami perfuze sedmi, jak je uvedeno, *naive-drinkers*. (Mimochodem, s potěšením jsem si přečetl experimentální protokol. Kromě všeho, co tam obvykle bývá, autoři uváděli, že před testem pokusné osoby lehce pojedly – špagety s lžičkou olivového oleje,

a pak střídavě ochutnávaly červené toskánské Virente 1997, bílé Vermentino di Gallura 2001 a dezertní Arline 2001. Schváleno etickou komisí). Profesionálům více svítila levá inzula s přilehlým orbito-frontálním kortexem a prefrontální kůra. Amygdala byla aktivnější u amatérů, jako by ochutnávání vína u nich vzbudilo více emocí. Dověděli jsme se tedy, které oblasti mozku konzumují kyslík při tak důležité činnosti, jako je ochutnávání vína. Vzpomněl jsem si na sci-fi povídku, kterou jsem četl kdysi dávno, nevím kde, ani kdo ji napsal. V této povídce se rozhodli vědci rozluštit tajemství vtípu. Naládovali supervýkonný počítač velkým množstvím vtípů a čekali. Počítač počítal dlouho, až z něj vypadl vzorec humoru. Výsledek byl správný, ale ti, co se s ním seznámili, už se nikdy žádnému vtípu nezasmáli. Může mít tato povídka pravdu? Je riskantní vědět vše? Co se týče článku v *NeuroImage*, musím konstatovat, že mne až tak hluboce neovlivnil. Stále mám rád moravský sauvignon, z červených třeba Côte de Rhône. Má obava byla zbytečná. Asi to bude tím, že vědecké práce přece jenom neodhalily všechna tajemství.

Hudební intermezzo

Z umění měla asi vždy nejbližší k vědě hudba.⁴ Tvoření, percepce a interpretace hudby jsou univerzální lidské vlastnosti, které mají neurobiologický podklad. Věděli to už tvůrci univerzit, když zařadili *ars musicae* mezi sedm svobodných umění, tvořících základní stupně univerzitního vzdělání od samého počátku *studium generale*. Činnost neuronálních sítí, které jsou podkladem fyziologických funkcí mozku, lze popsat hudebními termíny. Rytmicky oscilují, rezonují, velmi pomalé rytmy určují klidový stav mozku, rytmičké, na různých frekvencích a s různou intenzitou (sílou signálu) je i šíření informací mozkem. Hudbu lze popsat matematicky. Oktáva je akustická skutečnost. Pochoď vyvolané poslechem hudby lze v mozku lokalizovat. Už u batolat hudba aktivuje hemisféru pravou, zatímco řeč levou. Melodie může vyvolávat epileptické záchvaty u tzv. muzikogenní epilepsie, kdy dojde k zvýšení aktivity pravého spánkového laloku (jsou v něm i sluchová centra). Naopak poslech hudby také může

epileptickou aktivitu tlumit. Epileptická aura může být muzikální – v úvodu záchvatu nemocný slyší melodii. Amatéri při poslechu hudby aktivují převážně pravou hemisféru, profesionálové však hemisféru levou. Určité oblasti mozku se mění s nárůstem profesionality hudebníků – třeba pravá motorická kůra, corpus callosum anterior; levé planum temporale je větší u těch, kdo mají absolutní sluch. Organický podklad zpracovávání hudby mozkem lze demonstrovat na patologických stavech, kdy nemoc poškozující mozek oddělí zpracovávání hudby od jiných systémů. Například Bedřich Smetana hrál na klavír v době, kdy již ztratil schopnost řeči. Maurice Ravel ztratil řeč a schopnost hudbu číst při zachované schopnosti hudbu rozpoznávat a psát. Již nemocný, patrně neurodegenerativním onemocněním z okruhu frontotemporálních demencí, složil své slavné Bolero. Tzv. sémantická demence může vést k disociaci mezi ztrátou porozumění obsahu slov a zachováním muzikální paměti. Hudba má, podobně jako matematika, svůj vnitřní význam, který je částečně nezávislý na asociacích s konkrétním i abstraktním prostředím. Emoce spojené s poslechem hudby aktivují tzv. „reward systém“ (ventrální striatum, talamus, orbitofrontální kůra, anteriorní cingulum, inzula), tedy síť „odměny“, která je podkladem pozitivních emocí. O důležitosti emocí vyvolaných hudbou se jistě není třeba rozepisovat. (I mně se nejlépe píše a tvoří při poslechu hudby, klasické nebo jazzu, tedy hudby, kterou mám rád. Při psaní těchto řádek se z reproduktorů line Beethoven, začínal jsem dnes s Joshuou Redmanem.) Hudba má však pozitivní vliv třeba na učení, který nesouvisí pouze s emocemi. Mluvíme o Mozartově efektu, kdy při poslechu Sonáty pro dva klavíry D dur K. 448 bylo opakovaně popsáno zlepšení výsledků psychologických testů. Uvažuje se o vlivu hudby na synchronizaci oscilující elektrické aktivity v některých oblastech mozku. Antiepileptický Mozartův efekt souvisí s expozicí pacienta určitým nižším frekvencím.⁵ Potlačení epileptických výbojů bylo méně účinné, pokud se tatáž melodie klavírní sonáty K. 448 přehrála smyčcovými nástroji s větším podílem vyšších harmonických frekvencí.

O hudbě a mozku, hudbě v mozku, víme tedy poměrně dost. Hudba však dokáže více. Nejenom působí

na náladu, může nás vynést k výšinám extáze, k nadšení, může provokovat činy. Spojuje a rozděluje, hudba může být revoluční, jako Marseillaisa, po představení opery Němá z Portici se vyhnul dav z bruselského divadla a proklamoval nezávislost Belgie na Holandsku; agresivní, jako produkty extremistických kapel; smutná na pohřbech; ukolébavka uspává; hudba je chytrá a hloupá, veselá, radostná; stmelující menšiny a vojáky; spojuje a rozděluje; nacionalistická a patriotická...

Naše percepce a reakce na hudbu je zřejmě více, než vyplývá z definice její neurobiologické podstaty. Stejně jako naše reakce na vizuální umění, literaturu, poezii (která má mnoho společného s hudbou) a všechna ostatní umění, na sociální podněty a dobré víno, na uvědomění sebe sama a okolního světa, na to vše, co vytváří pocit já a ty... Je vzrušující dovídat se, jak naše integrita závisí na funkcích mozku. Přestože JÁ nejsem jenom mozek, jsem více, než jsou oscilace neuronálních sítí propojených elektrochemickými procesy.

Když je několik termitů v laboratoři pospolu, začínou stavět termitiště. Stavba je nesmyslná, chaotická. Pokud však počet termitů přesáhne kritické množství, postaví řádné termitiště. Z jednoduchých elementů vzniká aktivita vyššího řádu po překročení kritického prahu, tak nějak si představuji vyšší nervovou činnost.

Mozek jako objekt představivosti

S tajemstvím můžeme žít, ale pracovat a bádat? Ano, ale nesmí nám chybět představivost.

Lze si jednoduše představit, jak mozek pracuje, když zdaleka nevíme vše? Zde je můj pokus:⁶ Představme si obrovskou rybářskou síť nepravidelného tvaru sestávající z provazů a provázků různé síly. Na všech mnoha stranách sítě stojí tisíce lidí, kteří tahají a povolují provazy, lana, provázky, struny, přičemž to, zda různá místa sítě jsou napnuta, nebo povolena, je důsledkem vzájemného působení tahů nebo absence tahů ze všech směrů. Síť je substrát, nervová síť. Jak to, že výsledkem není chaos? Jak si lze představit mozkové funkce vyššího řádu, vyšší nervovou činnost? Lidé netahají za provazy náhodně. Za nimi je velký, obrov-

ský, symfonický orchestr, burácející třeba Brucknerovu nebo Mahlerovu symfonii, a každý tahá za provázky podle partu některého nástroje. Ovšem ti, co se řídí prvními houslemi či flétnou, tahají z nejrozumnějších stran sítě, promíchání s jinými nástroji. Nástroje hrají své funkce – třeba první housle hrají řeč, violoncella sluch. Provazy tažené při hře prvních houslí z různých směrů se křížují v určitých místech sítě více než v jiných místech – to je třeba Brocova area řeči. Někde se křížují více s violoncelly. Tam je třeba Wernickeho area pro porozumění řeči. Současně ovšem hrají pozouny – třeba zrak, a přispívají k napětí celé sítě. Pohled na hrající symfonický orchestr krásně ladí s požitkem z poslechu hudby. A kde se bere to krásné? Ten požitek z hudby? Emoce by mohly souviset s oscilacemi provazů, které jsou dány nejenom napětím, ale také jejich vnitřními vlastnostmi, jako je průměr, materiál. Oscilují harmonicky, či disharmonicky – jako emoce. Opět s maximem v určitých místech, v centrech, avšak ladí celé systémy.

Orchestr hraje podle partitury. Až doposud si to umím představit, tu nesmírnou složitost, řídící se však pevně daným, byť extrémně flexibilním a variabilním řádem. Kdo však orchestr diriguje? To bych také rád věděl. A ještě někdo musel tu symfonii složit.

Stane se někdy, že všichni zatáhnou za provázek najednou?

Ano, to je generalizovaný epileptický záchvat. Některé sítě jsou nedokonalé, protože byly vyrobeny chybně naprogramovaným pletacím strojem. Mají genetickou vadu. Někdy se provázky zamotají, to je pak porucha funkční, na rozdíl od stavu, kdy se roztrhají a síť je děravá. Díra se sama nezacelí, ale její funkci částečně kompenzují tahy odjinud – pokud není příliš velká. Také se provázky časem opotřebují, zteří, atrofuji. U sítě sedí rybáři a opravují a spravují – to jsme my, neurologové, psychiatři, neurochirurgové...

Máme se vůbec snažit pochopit mozkové funkce ve vší jejich složitosti?

Máme bádat o mysli a snažit se pochopit ty funkce mozku, které jsou základy vědomého bytí člověka? Kde leží hranice poznávání zevnitř systému, nakolik

jsme schopni pochopit naše mozky našimi mozky? Naše metody jsou nutně objevováním dílčích aspektů. Má bádání o nejvyšších sférách mozkových činností smysl, když nevíme, zda vůbec někdy obsáhne vše podstatné?

Nevíme, kam až dojdeme, ale víme, že dosavadní cesty, třeba v léčbě, nebyly sice přímé, přesto velmi produktivní a užitečné. Od starověku až do osmnáctého, devatenáctého století spočívalo léčení více na tradici než na empirii. Trvalo věky, než se přišlo na to, že se nemocným podávaly neúčinné léky. Nebo byly nedostatečně účinné, nebo účinné na něco jiného... Přetrvávání důvěry v lékaře, jejich prestiž, po staletích selhání a omylů, je těžko vysvětlitelné. Možná není příliš vzdálené od dnešní víry v různé léčitelské metody. Vzácné úspěchy léčení bychom snad mohli vysvětlit vedlejšími efekty terapie, jako hygienickými opatřeními, životosprávou, venepunkce mohla pomoci hypertonikům, jistě bylo příjemné rozpouštět substance ve víně, možná, že receptory předtím nedotčeny aktivními látkami reagovaly i na malé koncentrace léčiv, které dnes již nepůsobí, populace těch, kdo přežili dětskou úmrtnost, byla robustnější. Dominoval však placebo efekt netušných rozměrů, trval tisíciletí, a někdy trvá dodnes. Postupně, počínaje renesancí, se rodil skutečný medicínský výzkum. K pokroku však docházelo často náhodou, navzdory převládajícím teoriím. Například londýnský lékař Charles Lockok vycházel z všeobecně přijímané pravdy o kauzálním vztahu mezi epilepsií a masturbací (kterou se strašila pubertální mládež ještě i ve století dvacátém) a naordinoval kognitivně postiženým pacientům bromidy, známé svým antisexuálním účinkem. Doufal, že potlačení masturbace povede k snížené frekvenci záchvatů. Záchvatů bylo skutečně méně, asi ne však masturbace. Objevil tak první skutečně účinné antikonvulzivum. (Pověst o tlumení sexuální aktivity bromem byla masově rozšířena ještě v době mé vojenské služby. Mužstvo bylo přesvědčeno, že jej dostává do čaje, přestože aktivita během vycházek mimo kasárna o žádném útlumu sexuálního apetitu nesvědčila.)

V posledních sto letech však velká většina objevů nebyla produktem šťastné náhody, ale systematického a plánovaného výzkumu. Ve 21. století se věda stala modlou. Politici se zaklínají její podporou, plynou do ní velké peníze. Publikuje se stále více a více, zásadních objevů však příliš mnoho není. D. Lowenstein⁷ napočítal od Cushingova popisu vyvolání aury (fáze před plným rozvinutím epileptického záchvatu) stimulací postcentrálního kortexu z roku 1909 jenom čtrnáct objevů, které ve 20. století zásadně posunuly poznání v epileptologii. S jeho výběrem nemusíme souhlasit, ale zkusme si sami vzpomenout, kolik objevů bychom označili za velké, skokově posunující poznání, které založily obory, ovlivnily vývoj? Také jich nebude mnoho. Ještě méně bude těch, které významně změnily klinickou praxi. (Na druhé straně při dnešních administrativních pravidlech je cesta od objevu ke klinické aplikaci velmi drahá a dlouhá.) Co tedy s vědou, která je méně úspěšná? Je zbytečná? Pomineme-li skutečně nesmysly, které nějak pronikly bariérou recenzentů nebo jsou vydávány ve špatných časopisech, tak ne, věda není zbytečná, ani když nevede k velkému objevu. Třeba se účinek zjistí později a nečekaně, jako s bromidy, které byly původně podávány jako substituce jódu. Častěji jsou vědecké práce součástí nekonečného puzzle, skládačky, která posouvá poznání krok po kroku, až jednou někdo dospěje k velkému, průlomovému objevu. Předchází mu mnoho namáhavé, vyčerpávající a často i nevděčné práce. Abychom se pouštěli do výzkumu, my, klinici, kteří máme tak zajímavé a náročné povolání, musíme věřit, že naše věda není zbytečná. Jako v podobenství ze 14. století, které jsem četl v několika variantách, například takto:⁸ Poutník přichází ke třem kameníkům a ptá se jich na jejich dílo. První praví, že osekává kameny za mizerný peníz a tuto strašnou práci bude dělat do konce života. Druhý odpovídá, že vydělává na to, aby žena a děti měly co jíst, na šaty a třeba školu, a doufá, že tak bude pokračovat ještě dlouho, k štěstí svému a své rodiny. Třetí řekne, že sekáním do kamene staví katedrálu, která bude krásná a dokonalá a ke slávě Boží bude sloužit ještě tisíc let.

Vtip

Nebudu analyzovat vtipy, nebudu se zabývat tématem mozek a vtip, ale řeknu vám vtip. Kdo chce, může ho vztáhnout k předchozím řádkům:

Co dalo pět velkých Židů světu?
Mojžíš dal zákon.
Ježíš svědomí.
Marx vědomí.
Freud podvědomí.
A Einstein řekl, že vše je relativní.

Poznámky:

¹ Rektor, I. *Neuroeseje*. 2. rozšířené vydání. Triton, Praha – Kroměříž, 2011, 103 s. Tato úvaha používá mimo jiné modifikací některých mých úvodníků pro časopis *Neurologie pro praxi*, publikovaných v uvedené knížce.

² Ferretti, A. et al. Dynamics of male sexual arousal: Distinct components of brain activation revealed by fMRI, *NeuroImage* 26, 2005, s. 1086–1096.

³ Castriota-Scanderbeg, A. et al. The appreciation of wine by sommeliers: a functional magnetic resonance study of sensory integration, *NeuroImage* 25, 2005, s. 570–578.

⁴ Trimble, M. D. *The soul in the brain. The cerebral basis of language, art, and belief*. John Hopkins University Press, Baltimore, 2007, 290 s.

⁵ Lin, L. et al. Mozart K. 448 and epileptiform discharges: Effect of ratio of lower harmonics, *Epilepsy Res.* 89, 2010, s. 238–245.

⁶ Rektor, I. The brain as a fisherman's net, *World Neurology* 26 (1), 2011, s. 14.

⁷ Lowenstein, D. H. Pathways to discovery in epilepsy research. Rethinking the quest for cures, *Epilepsia* 49 (1), 2008, s. 1–7.

⁸ Tamtář.

Ivan Rektor, neurolog, přednosta 1. neurologické kliniky Lékařské fakulty Masarykovy univerzity ve Fakultní nemocnici u svaté Anny, prezident Evropské společnosti klinické neurofarmakologie.

**literární kritika
recenze
literární historie
beletrie
rozhovory
polemiky
publicistika**

Nejčastěji vycházející literární časopis v českých zemích, letos již 20. ročník. Čtyřicet stran nového formátu, jedenáct čísel ročně.

Lze objednat poštou, e-mailem, telefonicky, osobně
Tvar, Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, tel.: 234 612 398, 234 612 399
e-mail: tvar@ucl.cas.cz
Cena pro předplatitele 22,- Kč

www.itvar.cz

Mozek, mysl a meze poznání

TOMÁŠ REKTOR

Věda je pozhárnáním posledních staletí. Mnohé její postupy považujeme za zcela samozřejmé. Když před čtyřmi stoletími házel Galileo Galilei různé předměty z šikmé věže v Pise (jak praví mýtus, ve skutečnosti je zřejmě koulel po nakloněné rovině v klidu své pracovny, což vyžaduje mnohem menší přesnost měření) a z naměřených údajů odvozoval matematické vzorce a obecné zákonitosti, používal revoluční postup. Experiment. Zvykli jsme si na něj natolik, že nechápeme, jak bez něj mohlo vůbec docházet k pokroku.

Až od 20. století používáme Popperovu břitvu – nemá smysl se zabývat teorií, kterou nelze vyvrátit. Po podání většiny přípravků alternativní medicíny jsou tři možnosti. Buď se vám uleví, a v tom případě je jasné, že to funguje. Nebo se vám přitíží, a to znamená, že se tělo čistí, a taky to funguje. Nebo se neděje nic, protože na rozdíl od agresivní západní medicíny toto funguje tak jemně, že se to hned nepozná. Ale rozhodně to taky funguje. Čili, žádný výsledek nemůže tuto metodu vyvrátit. A proto je nevědecká.

Pokud k tomu připočteme všechny další nástroje moderní vědy – pokročilá matematika, logika, přístroje využívající nejmodernějších poznatků k zobrazení nejen struktury, ale i procesů odehrávajících se v mozku, nelze se divit, že se touto cestou vydáváme i ke zkoumání psychiky.

Psychologie je samozřejmě taky věda. Ale upřímně, co je v psychologii objektivní? Změří IQ. Ale co to je? Experimenty zkoumají lidské chování, reakce, ale který z psychologických poznatků skutečně hovoří o tom, co se děje pod povrchem? Psychoterapie je mnohem více umění či řemeslo než věda, a zdravotní pojišťovny se právem ptají, zda to v tom případě platit.

Zato magnetická resonance, SPECT, PET, pokročilé EEG techniky. Vidíme, co se děje v mozku, když máme radost a když bolest. Co se děje, když posloucháme

hudbu, řešíme složitou rovnici anebo neděláme vůbec nic. Víme, kam se váží nejrůznější léky a jak dlouho tam zůstávají. Proč nás baví sex a proč nám chutnají drogy. Výzkum je čím dál tím složitější. Vidíme čím dál tím menší struktury a kratší časové úseky. Nejdříve se zkoumala jednotlivá centra. V tomto místě mozek řídí pohyb a v tomto řeč. Pak se postoupilo k okruhům a dále k sítím. Objevují se rytmy spojující vzdálené části mozku. Ano, jak trefné je zde přirovnání s orchestrem.

Bez těchto postupů si nelze představit moderní medicínu. A kdo ví, co vše touto cestou ještě objevíme. Dá se vůbec tušit, za jak dlouho se touto jasnou a exaktní cestou začneme propracovávat k hlubokým záhadám lidské psychiky? Možná vás překvapím, myslím si, že na tuto otázku znám přesnou odpověď. Nikdy.

Dvacátému století totiž vděčíme minimálně za čtyři poznatky týkající se poznatelnosti světa.

Začneme systémovou teorií. Tvrdí, že systém vyššího řádu nelze plně popsat jazykem systému nižšího řádu. Ať budeme sebelépe znát fyziku, nebudeme pořádně chápat chemii. Sebellepší rozvoj chemie nebude stačit k plnému pochopení biologie. Samozřejmě, že chemie je pro biologii třeba. Jak uvažovat o výživě organismů bez vědomostí o cukrech a tucích. Ale pokud budeme zkoumat jen cukry a tuky, nedozvíme se nic o buňkách.

Možná, že pokud bychom znali chemii skutečně velmi dobře, měli k dispozici velmi výkonný počítač, tak by šlo spočítat skutečně všechno. Přesněji řečeno, všechny možné biologické systémy, a pak bychom už jen museli zkoumat, který z nich je ten náš. Ale možná to spočítat nejde. Jsou tu totiž další teorie dotýkající se poznatelnosti.

Mnoho staletí se filosofie potýkala s myšlenkou, že známe-li všechna tělesa ve vesmíru, jejich vlastnosti a možné interakce, známe vše. Přítomnost, minulost

a budoucnost. Známe-li směr a rychlost pohybující se částice, víme, odkud přiletěla a kam letí. S kterými částicemi se potkala a na které narazí. Malý izolovaný systém bychom takto mohli popsat (celý vesmír samozřejmě ne, potřebovali bychom další celý vesmír, abychom mohli ten první popsat). Jedním z nepříjemných dopadů této teorie byla absence svobodné vůle. Vše je dáno.

Tuto myšlenku vyvrátila až kvantová fyzika. Princip neurčitosti praví, že měření mají své meze. A čím přesněji víme, kde určitá částice je, tím méně přesně známe, jak rychle se pohybuje. Ne proto, že bychom neuměli měřit, ale proto, že taková je podstata vesmíru. A pokud neznáme pořádně ani přítomný stav, těžko znát přesně ten budoucí.

Třetí teorie se zabývá obyčejnými věcmi. Tvary mraků a sněhových vloček. Květinami a ostrovy. Teorie chaosu. Lidé si vždy mysleli, že jednoduché věci se chovají jednoduše a složité složitě. Překvapivým závěrem teorie chaosu bylo, že zcela nepředvídatelně se může chovat třeba i mlýnské kolo nebo populace ryb v rybníce. Už několik století umíme vcelku jednoduše spočítat oběh planet kolem slunce. Ale jaký je největší počet těles, která kolem sebe obíhají, pro která jsme schopni určit dráhy přesně? Dvě. Pouhá tři tělesa se mohou dostat do chaotických stavů, kdy nekonečně malý rozdíl v poloze či rychlosti vede k úplně jiným drahám. I jednoduchý systém může být nepředvídatelný. I bez kvantové neurčitosti.

Aplikováno na mozek. Na neuron je připojeno mnoho jiných. Přichází mnoho impulsů, ale výsledná aktivita neuronu je binární – buď signál pošle dál, nebo ne. Kolik neuronů může být spojeno, abychom mohli určit nezpochybnitelný výsledek? Odpověď neznám, ale sázel bych na dva. Nanejvýš. A na rozdíl od planet, jejichž dráhy se zjevně nestabilitám zdaleka vyhýbají, v neuronových sítích mohou být běžné.

Čtvrtá myšlenka je pro mě nejsložitější, ale i nejpodstatnější.

Doposud jsme mluvili o tom, zda je možné skutečně dobře poznat fyziku a odvodit chemii. Z chemie biologii. Zdá se, že celá pyramida stojí na matematice. Vše by mělo jít odvodit jen z dobré znalosti matematiky a možná pár fyzikálních konstant.

Jenže i matematika samotná má nejrůznější nesusouvisející celky. Začátkem 20. století vznikl velkolepý Hilbertův program snažící se učinit z matematiky jednotnou teorii, kde by se vše dalo odvodit z několika základních axiomů. Slovy matematiky šlo o kompletnost a bezespornost. Bylo to jako pokládání koberců. Je potřeba poskládat kousky tak, aby místnost kompletně vyplnily – kompletnost, ale nepřekrývaly se – bezespornost.

Po mnoha namáhavých letech Hilbertův program selhal. Mladý brněnský rodák Kurt Gödel dokázal, že žádný dostatečně složitý matematický systém nelze úplně a bezesporně popsat jeho vlastními nástroji. Vždy v něm půjde položit otázky, které v něm nejdou zodpovědět. Koberce budou vždycky někde přesahovat a jinde chybět.

Už tušíte, kam mířím? Ať bude fyzika sebelepší, budeme potřebovat chemii. Ať budou sebelepší zobrazovací metody, neobejdeme se bez psychologie. Při cestě zdola se možná dostaneme velmi daleko. Cesta shora je sice méně přesná, ale dostaneme se mnohem dál.

Psychologie a psychoterapie skutečně moc „tvrdých dat“ nemá. Podobně jako mnoho jiných terapeutů, i já často v duchu chudáka Poppera zatracuji. Odsoudil nás do pobývání v temnotách na okraji medicíny.

Rozumní psychiatři se zabývají léky, to je věda. Zvýšíme-li hladinu serotoninu, víme, byt' velmi zjednodušeně, co se děje.

Méně rozumní se zabývají kognitivně behaviorální terapií. Pracuje s nácviky, uvědoměním si, rozumovým zpracováním. Už je obskurnější, ale pořád se jí můžu vědeckými nástroji aspoň dotknout. A těžko popřeme možnosti nácviku a kognitivního zpracování.

Jenže, co s nevědomím? Přestože Freudův důkaz existence nevědomí před Popperovou břitvou obstojí, o mnoha jiných výrocích týkajících se nevědomí se to říci nedá. A i psychoterapie stav buď' zlepší, pak je to dobré. Nebo zhorší, protože se soustředujeme na staré bolesti. Nebo se neděje nic, protože dobrá práce přeci musí být velmi, velmi jemná. Od šarlatánů nás snad odděluje to, že velmi přísně uvažujeme nad chybami a nad dlouhodobým průběhem.

Srovnáme-li psychologii a psychoterapii s chemií, teprve nedávno jsme se vymanili z temného období

alchymie a alchymistů je v našem oboru stále ještě mnoho. Ještě nemáme svoji Mendělejevovu tabulku, ale už se dá hovořit o vědě. Ale stejně jako potřebujeme chemii, potřebujeme i psychologii. Simulacemi zaměřenými na fyzikální data bychom se daleko nedostali. Stejně tak se daleko nedostane jen zkoumáním funkcí mozku.

Znamená to, že věda o psychice a zvláště o jejích hlubších úrovních bude navždy obskurní, tajemná? Nemyslím si to. Jen zatím neexistují nástroje, které by nám tuto práci umožnily.

Možná, že budou překvapivě jednoduché a řešení prostě nevidíme, tak jako v antice neuměli používat jednoduchý experiment.

Možná, že jednou jeden geniální matematik začne z nudy studovat psychologii a s údivem zjistí, že při studiu podvědomí naráží na stejné struktury, jaké zná z matematiky.

Možná, že budeme muset počkat na setkání s jinou inteligencí. Na tu mimozemskou se spoléhat nedá,

i když srovnání by bylo velmi zajímavé. Zato počítačové simulace mohou přinést zajímavá data relativně brzy. Dostatečný výkon budou mít počítače během deseti, dvaceti let. Co simulovat, nevíme, ale téměř jistě k tomu budeme potřebovat data jak psychologická, tak neurofyzilogická.

Někdy si myslíme, že naše mysl je neomezená. Při pohledu na svého dvouletého syna nepřestávám žasnout nad silou jeho myšlenek. Přesto by žádné dvouleté dítě nevymyslelo parní stroj. Možná, že lidská mysl není dost silná, aby poznala sebe sama. Ale nepochybují, že sestrojí nástroje, se kterými mnohé zvládne. Stejně tak vím o tom, že se jí to nikdy nepodaří plně. Vzpomeňte na Gödela. Žádný dostatečně složitý systém nelze plně a bezesporně popsat vlastními nástroji. Vždy zbudou prázdná místa. A nelogičnosti.

Tomáš Rektor je psychiatr a psychoterapeut.

CEP nabízí knihu **Ivana Breziny „Zelená apokalypsa“**. Autor v ní poutavým způsobem vyvrací řadu populárních mýtů o životním prostředí. Zabývá se změnou klimatu, energetikou, geneticky modifikovanými plodinami, globalizací, recyklací odpadu, ekoterorismem, národním parkem Šumava, nevládními ekologickými organizacemi či stranou zelených. Předmluvu ke knize napsal prezident **Václav Klaus**.

Cena 200 Kč, 440 stran.

cep
ČESKÝ
ENVIROANMENTAL & POLITICAL

CEP nabízí sborník č. 93/2011 „11. září 2001 – deset let poté“, do něhož přispěli **Ladislav Ják, Jan Eichler, Roman Joch, Oldřich Bureš, Petr Robejšek, Benjamin Kuras, Pavel Kohout, Patrick Bernau, Marek Loužek** (editor sborníku), **Petr Vilímek, Miroslav Mareš, Eva Duřípková, Václav Lavička, Lubomír Heger** a **Dominik Stroukal**. Předmluvu napsal prezident **Václav Klaus**.

130 stran, 100 Kč.

objednávky na www.cep.in.cz • tel. 222 814 666 • e-mail: cep@cep.in.cz

Zemřel Jiří Gruša

VZPOMÍNKA NA JIŘÍHO GRUŠU

Když se na státní svátek, v pátek 28. října 2011, nečekaně brzy uzavřelo dílo Jiřího Gruši, zůstala nám po něm mezera, která se už zřejmě nikdy nezaplní. Odešel přítel našeho časopisu, spolupracovník CDK, duchovní otec mnoha edičních počinů nakladatelství Barrister & Principal a také jeho autor: připomeňme jen úspěšné tituly *Česko/Návod k použití* ve dvou vydáních a letošní *Beneš jako Rakušan*. Jiří Gruša ještě připravil svazček tří autobiografických povídek *Život v pravdě aneb Lhaní z lásky*. Velkou radost mu udělaly ilustrace k této knize jeho výtvarně i literárně nadaného syna Václava i letošní vydání synovy první knihy, sbírky poezie *Kukaččí sirotčinec*. Jiří Gruša to s hrdostí vnímal jako předání štafety.

Jiří Gruša ovšem také jako dlouholetý úspěšný diplomat a homo politicus se stal iniciátorem, podporovatelem a účastníkem dlouhé řady významných kulturních, politických a společenských aktivit, činů a dějů, jejichž význam dohlédne – doufejme! – jednou až historie. Odešel celoživotní bojovník s totalitami v politice i v hlavách, odešel velký autor, který se výrazně dokázal prosadit ve dvou jazycích, odešel velký člověk a Evropan, jakých naše země ve 20. století vydala jen nemnoho. K jeho nezaměnitelné a nezapomenutelné osobnosti se budeme na stránkách našeho časopisu vracet.

MOJMÍR JEŘÁBEK

HALÓ, TADY VOMÁČKA

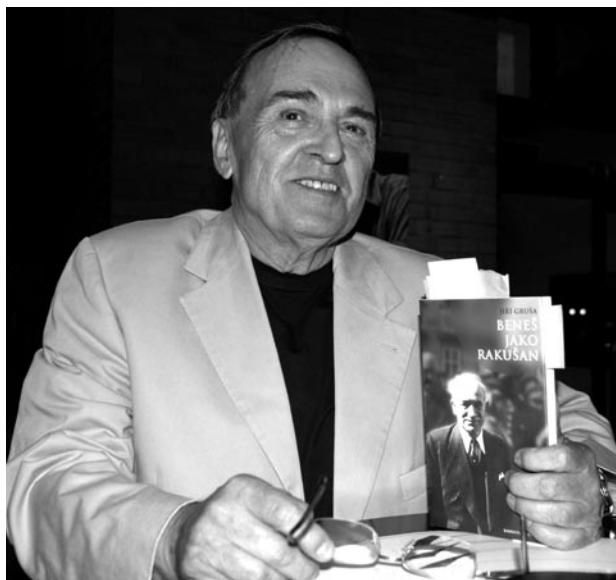
Už jsem o tom jednou psal v časopise, který předcházela *Kontexty*. Titulek zněl stejně, ale příležitost byla jiná: kamarád slavil jubileum. Jako Vomáčka se Jiří Gruša hlásil ve svých povzbudivých hovorech z Bonnu, když nám v polovině osmdesátých let obnovili provoz

telefonu úředně odňatého po Chartě. Jistě si nedělal iluze o tom, že policejní činitelé, kteří nás odposlouchávali, dobře věděli, kdo nás volá a odkud. Jeho tón byl tudíž tak trochu ironický a sebeironický.

Nechci se opakovat víc, než je nutné. Inspirující vliv si Jiří Gruša ve vztahu ke mně zachoval i po listopadu. Dokonce jej ještě prohloubil. Zatímco v osmdesátých letech jako Vomáčka naléhal, abych uskutečnil svůj nápad na komedii o Karlu Marxovi a jeho nemanželském dítěti, které zplodil se svou hospodyní a ke kterému se na otcovskou prosbu jako rodič přihlásil zapřísáhlý starý mládenec Bedřich Engels, aby se přítelův poklesek utajil před manželkou, pojal Jiří Gruša někdy kolem roku 2010 myšlenku, že bych dokázal napsat velkou historickou, politickou i osobní tragédii o králi Přemyslu Otakarovi II.

Koncepci rozvinul ve svém esejistickém vystoupení na brněnském prázdninovém předčítání a před posluchači mě veřejně označil za autora, který z toho udělá divadlo. Tato myšlenka ho neopouštěla a několikrát se

Jiří Gruša na autorském čtení v Brně, 2011.

k ní vrátil, zejména když jsem se přiznal, že se na takový grillparzerovský úkol necítím. Chyběla mi zřejmě stará pohružka, která mě v osmdesátých letech hnala k práci na komedii o prolhané hlavě rodiny a zároveň revolučním napravovateli špatně stvořeného světa, totiž že nebudu-li se mít k činu, pustí se do toho Jiří sám. Uměl by to. Tentokrát tu pohružku nevyslovil.

Inspiroval mě však účinně tím, jak ostře v zahraničí skoncoval s některými předsudky, které naši národovci stále vydávají za nepostradatelné, přímo konstitutivní prvky české pospolitosti. V jedné své knize se Jiří Gruša dokonce prohlásil za šťastného bezdomovce. Byla to samozřejmě nadsázka. Nebyl bezdomovec. Právem se přitom jedním dechem označil za Čecha jak poleno. Svému češství nemohl uniknout. Byl jen přesvědčen, že se zbavil dědičných pověr, záliby v zápečí a izolaci.

Daleko radikálněji než já rozebral Tylova *Strakonického dudáka* jako po léta vzývaný manifest české malosti a podal „návod k použití“ Česka, jako by byl průvodcem po zdejší krajině a národních osudech. Byl průvodcem hluboce zasvěceným i zdravě posměvačným. Ale nejen průvodcem. Když přišel čas svobody, dal se do služby a jako politik vykonal obzvláště v česko-německých vztazích práci základního význa-

mu. Měl jsem štěstí, že jsme spolu na jejich téma mnohokrát besedovali. Plnil svůj diplomatický úkol nadšeně, i když nebyl se svými podněty a stanovisky vždy vítán a narážel na resentimenty, které by méně zaujatého vlastence odradily.

Večery strávené s Jiřím Grušou – a bylo jich v polistopadovém jednadvacetiletí daleko méně, než bych si přál – se mi staly nezapomenutelným svátkem. Připravoval knihu o Benešovi, details jen naznačoval, ale když ji vydal, přečetl jsem ji jako závažný pokus zúčtovat s neblahou tradicí, která české politiky nutí setrvat ve funkci, třebaže svůj zápas definitivně prohráli. Dokázal ostře pojmenovat Benešův marný pokus o koexistenci s komunistickou mocenskou představou a nazval jej výstižně národním socialismem, protějškem nacionálního socialismu zplozeným tentokrát v lůně malého národa.

Byl jsem si vědom toho, že veselá a optimistická tvář Jiřího Gruši vyjadřujícího se zcela přirozeně v bonmotech nevypovídá o mluvčím všechno. Od společných přátel jsem se dodatečně dozvěděl, že jeho osudy v zahraničí poté, co byl zbaven státního občanství, nebyly snadné. Prodělal i určitou zdravotní krizi a trvalo nějakou dobu, než se se životem v Německu sžil. K žertu o svém šťastném bezdomovectví se vpravdě protřpěl. Nikdy však o tom nemluvil. Byl zkrátka důkladný a cílevědomý, neulpěl na nárcích a sžil se dokonale. Podobně jako Milan Kundera svůj přechod k tvorbě v jazyce, který nebyl jeho rodnou řečí, odůvodňoval prakticky, nikoli ideově: ztratil dotyk s živou češtinou a nebyla to jeho vina. Chtěl-li psát dál, mohl pokračovat jen v jazyce, s nímž se denně důvěrně stýkal.

Inspirátorem byl až do posledního setkání v červenci 2011 v Brně. Na závěr večera, ve kterém vedl hlavní slovo, přiznal fyzickou únavu. Mířili s manželkou Sabinou do Luhačovic. Ale přesto stačil už po několikáté nadhodit, že bych měl přece jen o tom přemyslovském královském dramatu vážně uvažovat. Sliboval, že si o tom promluvíme příště. Už k tomu nedošlo, a já tu hru v žádném případě nenapišu. Ledaže by mi Jiří postaru zavolal a pohrozil, že ji napíše sám. Zatím však takový telefon nevynalezli.

MILAN UHDE

Další dva nečekané odchody

JOSEF MLEJNEK

Někdy v půli února jsem se na uvedení sborníku vzpomínek na spisovatele Jana Balabána (1961) setkal s Věrou Jirousovou (1944), svou někdejší kolegyní z *Lidových novin*. Vzpomněli jsme na historika umění Mojmíra Horyny (1945), jejího kolegu ze studií, který měl pár dní předtím zádušní mši u dominikánů ve sv. Jiljí, a také na Violu Fischerovou, jež odešla na konci minulého roku. Několik dní nato Věra náhle zemřela uprostřed práce na monografii o díle Bohuslava Reynka. Letošní zvláštní řada neočekávaných úmrtí blízkých lidí, kolegů a přátel tím však neskončila: naposledy odešli Jiří Gruša a Ivan Martin Jirous.

Jiří Gruša

(10. 11. 1938 – 28. 10. 2011)

Už si přesně nedokážu vybavit, kdy jsem se setkal se jménem Jiřího Gruši poprvé. Bylo-li to ve *Tváři* nebo v brněnském časopise *Host do domu*, kde kromě jiných zveřejnil také báseň o Venuši žehnající ulomenýma rukama – obraz, který mi tehdy utkvěl v paměti. Nejspíš to bylo někdy kolem roku 1964. To jsem už měl za sebou několik let karlovarské „bohémy“: navštěvoval jsem tamní gymnázium a žil na internátě, neboť rodiče se mezitím odstěhovali na Vysočinu. Když jsem přišel v červnu 1962 bydlet na internát, sdělila mi vychovatelka paní Mašková, že budu na pokoji po Ivanu Wernischovi, který právě odmaturoval na keramické škole, a zaprorokovala si: je to největší talent české poezie. Prvním živým básníkem, kterého jsem ve Varech potkal, se ještě v témže roce stal Zeno Kaprál, který spolupracoval s „malou scénou“ Kapsa, kde účinkovaly i dvě moje spolužačky. V Karlových Varech jsem také poprvé zažil podivnou slast „býti básníkem“, ale co jsem napsal, dával jsem číst jen nejbližším přátelům. Už v první polovině šedesátých let publikovala časopi-secky nebo knižně debutovala řada mimořádných básnických zjevů: kromě již zmíněných Petr Kabeš, Jiří Gruša, Josef Hanzlík nebo Pavel Šrut. Četl jsem jejich básně, kupoval jejich knížky, považuje se za nehodna rozvazovat řeménky obuvi kteréhokoli z nich. Na tom zvláštním karlovarském „intru“ jsem měl štěstí na spolubydlící: jistý Josef O. mne upozornil na dílo Franze

Kafky a maminka Miloše D. pracovala v Mahenově knihovně v Brně s paní Skácelovou.

Byl jsem jen o osm let mladší než Gruša, o pouhých pět než Kabeš a o čtyři než Wernisch, ale ve zlomových dobách, a jednu takovou jsme prožívali, znamená pouhých několik let více než běžné generační dekády. Ale také se ve mně možná všechno klubalo na povrch pomaleji a určitě jsem si tváří v tvář tak „silné hrstce“ málo věřil. Každopádně jsem se až někdy v polovině roku 1969 odhodlal sebrat asi patnáct svých básní, které jsem považoval za nejlepší, napsal jsem i průvodní dopis, vložil do světle hnědé obálky, odhodlán poslat je do *Tváře* – přímo k rukám Jiřího Gruši, ale u poštovní schránky moje rozhodnutí vždy povadlo. Nakonec to za mne „vyřešil“ bolševik: *Tvář* a jiné časopisy zatrhli.

S Jiřím Grušou mě – o několik let později, ještě před Chartou 77 – seznámil náš společný přítel Sergej Machonin. Oba měli po zrušení všech literárních časopisů hned od začátku normalizace zajímavá zaměstnání: Sergej dělal nočního hlídače v Národní galerii, Jiří pracoval ve stavebním družstvu Mansarda, u nějž měl Sergej objednanu podkrovní nástavbu pro svou nově založenou rodinu v jednom domě na Vinohradech. Jeli jsme Grušu i kvůli tomu navštívit v jeho bytě na Novodvorské, nezastihli jsme ho však, a Sergej mu zanechal za dveřmi vtipný vzkaz: „Nejsi doma, z čehož soudím, že si někde hraješ s moudím.“ A několikrát se za svoji důvtipnost ještě ve výtahu pochválil. Tehdy už byla v plném proudu „samovýroba“ samizdatových knih, navíc vše, co mělo v disentu ruce a nohy, psalo

z iniciativy Ludvíka Vaculíka fejtony. Konspirativně také vznikl slovník umlčených československých spisovatelů po roce 1948. S Jiřím jsme se měli domluvit, jak bych se na přípravě tohoto slovníku mohl podílet. Potkali jsme se s ním naštěstí před domem, v hospodě jsme domluvili, že vytvořím asi patnáct hesel katolických autorů. Pojal jsem ona hesla spíše jako medailony a Jiří je vřele přijal. Nemyslím si, že by to bylo jen pro povzbuzení mladého začínajícího disidenta. Slovníkové portréty přispěly patrně i k tomu, že jsem později dostal nabídku připravit pro edici Petlice souborné básnické dílo Bohuslava Reynka, které v ní s mým doslovem vyšlo v roce 1980, o pět let později také v londýnských Rozmluvách. Konečná podoba mého textu je dílem Grušovy redakce.

Přečetl jsem jeho knihu *Dotazník*, líbila se mi v ní obzvlášť některá magická místa. Sympatický mi na Jiřím byl zvláštní důraz a zaujetí, s jakým dokázal hovořit o zásadních věcech, i jeho osobitý smysl pro humor. Hýřil aktivitou, ale v jeho činnostech nebylo místo pro chaos. Před jeho odjezdem na zahraniční stipendijní pobyt, po němž ho komunisté zbavili čs. občanství, jsme pak téměř deset let hovořili jen po telefonu. Občas, ale po roce 1985 nepoměrně častěji, neboť jsem v Praze žil s jeho bývalou ženou Annou a poznal i jeho děti z prvního manželství Milenu a Martina. V samizdatu jsem vydal svoji prvotinu *Pastvina* a tentokrát jsem ji Jirkovi poslal do Německa, kde žil, bez váhání. Brzy mi zavolal, že si mohu vybrat, kde chci sbírku vydat: v Poezii mimo domov, v ediční řadě Kra, kterou vedl v Rozmluvách, nebo v Opus Bonum. Z loajality k Dobrému dílu jsem se rozhodl pro poslední z navržených edicí, což se nakonec ukázalo jako chyba, ale to už je jiná historie.

V dubnu 1989 jsme odjeli s Rudolfem Kučerou za samizdatovou revue *Střední Evropa* na tajné setkání disentu s exilem do Budapešti. Ve Střední Evropě jsme někdy od roku 1986 připravovali vydání děl spisovatelů „porobených národů střední a východní Evropy“, jejichž vydání finančně podpořil tehdejší americký prezident Reagan. Slíbená podpora však nikdy nedorazila. Jiří mi tehdy barvitě a s patřičným komentářem vylíčil, jak jistá část naší exilové reprezentace za nás bez nás rozhodla, že peníze od Reagana – nikdy. Tak je do-

stali Poláci. Před listopadem jsem se s Jiřím Grušou měl záhy setkat ještě jednou: v létě téhož roku přijel na pohřeb Jiřího syna Martina, který tragicky zemřel ve třidvaceti letech. Několik let předtím ho nepustili na pohřeb otce: jeho řeč nad rakví přečetl mladší bratr. Nyní už přijet směl. Byl to – ze strany režimu – krutý pokrok svého druhu.

Ivan Martin Jirous

(24. 9. 1944 – 10. 11. 2011)

Jiří Gruša by se 10. listopadu dožil třiasedmdesáti let. Sotva jsem si to onoho dne odpoledne uvědomil, přišla mi do mobilu zpráva, že umřel Ivan Martin Jirous. Den před svým svátkem. Praskl mu vřed, nikdo u něj nebyl, našli ho už mrtvého. Magore, byl jsi vždy obtížný pro své nepřátele, ale někdy i pro své přátele. Nechci teď připomínat chvíle tvého rachocení, protože si tě vybavuji ztišeného, soustředěného a mluvícího z poznání, neboť takového jsem tě poznal především. Třeba ve chvíli, kdy jsme spolu dělali ve Velrybě rozhovor, nebo před pár lety v Benýškově Platónově jeskyni, kde měl čtení Petr Kabeš, a přišli jsme jenom ty a já, nepočítám-li básníkovu ženu Annu Kareninovou, která svého muže téměř vždy provázela. Tys tam spatra přečetl jednu Petrovu dlouhou a složitou báseň. Ani jednou ses přitom nepřeklekl, ale ani jednou jsi nezkrátil smysl a význam slov. Aby se to nepletlo: s Jirkou Grušou jsem naposledy mluvil na Petrově pohřbu v roce 2005.

Namísto dalšího povídání si dovolím čtenářům *Kontextů* předložit epigram, který jsem ti věnoval už skoro před dvaceti lety, a úvodní slovo k pásmu z tvých pohádek, básní pro děti a dopisů, které před pěti lety připravila Jana Franková pod názvem *Do velké krajiny Dudědu*.

Epitaf pro I. M. Jirouse

(1992)

Nadělal bych se, můj Bože,
mnohem méně volovin,
kdybys Ty mě býval stvořil
z mñ než ze tří polovin!

* * *

Být s dětmi, být dítětem

Být s dětmi, když jsou malé, není dobré jenom pro ně, ale i pro rodiče. Nejenom pro jejich pocit bezpečí a chráněnosti, ale i pro naši vytrhující radost nad jejich objevováním světa a s ním spojeným tázáním, na které není vždy snadné odpovědět a které už vůbec není radno odbývat. Být s dětmi, ale i být dětmi není důležité jenom proto, že se to „vyplácí“, ale především proto, že jde o základní nastavení vůči lidem, světu i Bohu, které v nás v pozdějších letech tak snadno okorává a rezaví. Pán Ježíš nás varuje: nebudete-li jako děti, nevejdete do Božího království. Proč? Nejsou totiž vážnější otázky než ty, které si děti kladou – i ono dítě, které se v nás schovává za několikerými slupkami dospělosti. Básník má navíc něco takového v popisu práce: vidět, tázat se a mluvit jako dítě. Kdosi slavný jednou napsal: dítě je v básníkovi otcem muže. A Ivan Martin Jirous je básník, nyní dokonce laureát Ceny Jaroslava Seiferta. Jenomže před více než dvaceti lety, když psal básničky, pohádky a dopisy své ženě Juliáně a svým dvěma malým dcerám, Františce a Martičce, neseděl učesaný a umytý u stolu, jak píše Vítěz-

slav Nezval: Kominík leze po střeše, / kuchařka kávu vaří, / básník se pěkně učeše, / než sedne ke kalamáři. – Ani nebyl s nimi či u nich, neboť „seděl“ ve vězení, a to ne ledajakém, jsa vsazen mezi nejhorší zločince do věznice ve Valdicích. Nikoho nezabil, nic neukradl, ani nezavinil cizí neštěstí. Nechtěl se pouze smířit s tím, že věci v naší zemi nebyly tehdy takové, jaké by měly být. Nejsou takové ani dnes, ale nyní naše životy už neumrtvuje žádná všudyvlezlá upíří ideologie. Básně zůstávají, jako kdyby je vůbec nepoznamenala drsná doba a skličující okolnosti jejich vzniku. A mně se v teple u psacího stolu s počítačem lehce píše, že v básníku Ivanu Martinu Jirousovi se tíha odloučení, šílený stesk a ještě mnohé jiné věci proměnily a vytříbily v ryzí poezii – pod „ochranným dohledem“ Ducha, ano, toho s velkým D a Svatého k tomu, který podle Jana Zahradníčka „pozorný k stéblu, kácí říše“.

R.I.P., odpočívajte v pokoji!

V Praze 15. listopadu A.D. 2011

Josef Mlejnek (1946), básník, kritik a překladatel, dlouholetý spolupracovník časopisů *Proglas* a *Revue Politika*.

WWW.SOUVISLOSTI.CZ

Jirousová
Deleuze
Bei Ling
Nodl
Zizler
Eisendl
Putna

souvislosti 3/2011
revue pro literaturu
a kulturu

Pod rukama soustředěných tich

Setkání s Bohuslavem Reynkem

WOJCIECH WENCEL

Polský básník WOJCIECH WENCEL se narodil 16. února 1972 v Gdaňsku, kde také vystudoval polonistiku. Žije v jedné z okrajových čtvrtí města nazvané Matarnia a pro jeho poezii je typická zakořeněnost, uzemnění v tamním genu loci. Po Günteru Grassovi a Pawlu Huellem je to další autor, jehož dílo je spjato se starobylým hansovním městem. Polská kritika charakterizuje jeho básnickou tvorbu jako „neoklasicismus“. Byla již také oceněna několika prestižními cenami, v letošním roce obdržel za sbírku *De profundis* Cenu Józefa Mackiewicze. Na domácí literární scénu vstoupil v první polovině devadesátých let svým básnickým debutem nazvaným jednoduše *Básně*. V roce 2000 mu vyšla *Óda nemocné duše*, o dva roky později *Svatá země*, která svým základním laděním místy připomíná *Spoonriverskou antologii* amerického básníka Edgara Lee Masterse a můžeme v ní odhalit také analogie a styčné body se sbírkou Miloše Doležala *Obec*. V roce 2005 vydal báseň *Imago mundi*. Některé básně ze sbírky *Podzemní motýli* (2010) jsou inspirovány básnickovými objevnými výpravami na Českomoravskou vysočinu. Kromě básní vyšla v českém překladu Wencelova úvaha o Janu Zahradníčkovi „Tak se stalo. Rozsudek nad básníkem“ a esej „Uzralé protiklady“ o díle Czesława Miłosze. Wojciech Wencel byl po řadu let redaktorem čtvrtletníku *Fronda* a psal fejetony do týdeníku *Wprost*. V současnosti spolupracuje s týdeníkem *Gazeta Polska*. Angažoval se výrazně v loňských prezidentských volbách v táboře Jarosława Kaczyńského, je autorem manifestu *Solidarni 2010*. Wencelovým esejem „Pod rukama soustředěných tich“ chceme připomenout čtyřicáté výročí úmrtí Bohuslava Reynka (1892–1971).

Solí Českomoravské vysočiny jsou kameny. Leží u okrajů polí, vytvářejí zdi a ohrazení, pokrývají hroby sedláků, kteří je sami za svého života vyorali ze země. Nejzajímavější případy mají podobu neohrabaně provedeného kříže nebo desky s jeho obrysem. Jsou to připomínky vražd spáchaných před staletími z chamtivosti, ze závisti nebo ze zlosti. Podle středověkého kanonického práva byl vrah povinen uhradit pohřební výdaje oběti, zamluvit určitý počet zádušních mší, složit peníze zajišťující živobytí osiřelých dětí a zároveň pěšky vykonat pouť do Jeruzaléma nebo do Říma. Prvním krokem na cestě pokání a smíření však bylo vytesání kříže a jeho uložení v místě spáchaného zločinu. Jako materiál posloužil kámen z pole, jako dláto nejčastěji sám vražedný nástroj.

Zvyk, který měl počátek ve středověku, se v Evropě udržel až do devatenáctého století. V Polsku

se dochovalo pouze šest stovek smířících křížů, především v Dolním Slezsku. V Čechách je jich téměř čtyřikrát tolik. Okolí města Havlíčkův Brod (do roku 1945 Německý Brod) představuje bohaté naleziště kamenných pamětihodností, které sice neobsahují osobní údaje účastníků tragédie, ale často informují o způsobu, jakým byl spáchan zločin. Díky motivům vyrytým v kameni víme, že v lese u Bartoušova střílel pachatel z kuše, u cesty do obce Štoky použil sekeru, zatímco ve statku Český dvůr si posloužil sukovicí, smrkem s ostrými suky po osekaných větvích. Po návštěvě několika takových míst se vzduch zahušťuje až k smrti a krajina se proměňuje v knihu o vině a vykoupení.

Legenda o poustevníkovi

Josef Mlejnek bydlí ve vesnici Lípa asi sto metrů od místa, ve kterém – máme-li věřit smírčímu kameni – nějaký šílenec zamordoval souseda loveckým nožem. Sedíme v místní hospodě, bavíme se o fotbale, myšlenka na smrt se zdá být od věci. Přesto se neodbytně vrací mezi dvěma výbuchy smíchu, při cigaretě, po loknutí si piva. Hostinská u pultu beze spěchu naplňuje půl litry, místní mladík upřeně sleduje televizní obrazovku, na které se hýbou postavy hokejistů, v zakouřeném rohu místnosti se skupinka starších mužů věnuje mariáši. Mám pocit, že to všechno tu už bylo a že my živí jsme zároveň dávno mrtví.

Josef je básník, významný kritik, překladatel polské a francouzské literatury. Jeho předkové z otcovy strany žili na Volyni, byli pravoslavní a mezi válkami byli občany druhé polské republiky. Do konce života vzpomínali na řádění ukrajinských nacionalistů, je muž za války padla za obět řada jejich polských sousedů a přátel.

V polovině šedesátých let Josef studoval filozofii a češtinu na Masarykově univerzitě v Brně a teprve zde poprvé uslyšel o Bohuslavu Reynkovi, básníkovi a grafikovi stíženém zákazem publikovat a spiknutím ticha, který žil v odloučenosti v malé vsi Petrkov. Reynka v jeho samotě navštívil v květnu 1967, v doprovodu přítele ze studií, básníka Karla Křepelky, který měl v plánu napsat obsáhlou studii o Reynkově básnickém díle. Během návštěvy mladý badatel sice získal potřebné informace, ale nedokázal je využít v souladu s metodologickými pravidly. Po letech vzpomínal, že od psaní studie upustil, neboť jeho práce se velmi rychle změnila v oslavný hymnus, kterému dal název *Sursum corda*. Oba studenti již dříve předtím hledali duchovní ukotvení, četli mimo jiné díla Jacquesa Maritaina, Ernesta Hella a Léona Bloye. Do Petrкова přijeli brzy po své konverzi ke katolicismu a setkání s Reynkem je jen utvrdilo v odhodlání učinit radikální životní volby.

Křepelka zanechal studií na socialistické škole, což bylo pro něj dost nepříjemné, neboť téměř vzápětí se mu připomenula s brannou povinností socialistická armáda. Po návratu z vojny hledal inspiraci v kněžském

semináři, později začal pracovat v brněnské zoologické zahradě. Různě se protloukal, snažil se mít jasno o tom, co je jeho pravé povolání. Mlejnek nakonec získal diplom, ale i on po roce 1970 těžce hledal odpovídající zaměstnání. Do roku 1989 pracoval jako knihovník, ošetřovatel skotu nebo topič a publikoval výhradně v samizdatu.

Stopy ptačích nožek

Z Lípy do Petrкова to jsou dva kilometry. Úzká silnice stoupá do kopce zčásti pokrytého sněhem. Na obou stranách se černají jabloně bez listů. Touto dramatickou krajinou přijíždíme na dvůr zanedbaného statku, v němž Bohuslav Reynek strávil téměř celý svůj život. Dlouhá bílá budova postavená v roce 1750 má jednoduchou konstrukci. Jedinou architektonickou originalitou je čtvercová věž na východní straně budovy. Historie Reynkova rodu je s tímto místem spojena od roku 1866, kdy se básníkův děd pocházející z Bohušic u Světlé nad Sázavou rozhodl statek s velkým kusem půdy koupit.

Co v sobě Reynkovy básně skrývají, že dokážou tak zapůsobit na duchovní ustrojení čtenářů? V žádném případě nejde o tvorbu přehnaně zbožnou nebo moralizující. Máme-li hledat polskou obdobu básníka z Petrкова, vybaví se nám Józef Czechowicz, jeho ztišená lyrická dikce zaznamenávající metafyzický puls venkova. V odlesku Měsíce, v zimní scénérii tvoří lidé, kočky a ovce společenství života a smrti, nicméně se – na rozdíl od Jaroslawa Marka Rymkiewicze – od sebe liší v eschatologické perspektivě. Cituplná pozornost vůči zvířatům je odrazem pozornosti „prastarého Pastýře“, již věnuje člověku. V přírodě jsou skryta biblická znamení, která nám umožňují osvojit si každodenní umírání a která dávají křesťanskou naději. Smrt nepředstavuje definitivní záhubu. Stopy, které po sobě na sněhu zanechal pták, jenž se vznesl do nebe, připomínají trnovou korunu i ostatné dráty koncentračních táborů, ale jsou rovněž příslibem druhého Spasitele – va příchodu.

Mimořádnost Reynkovy poezie spočívá v jejím úzkém sepětí s jeho životem. Strážlivé, čisté věty se jeví jako destilace utrpení, jež se díky hluboké básnickové

důvěře přepodstatnilo v oslavu Kristova kříže. První věcí, která se nám po překročení prahu petrkovského statku objeví před očima, je právě velký visící krucifix. K místnostem v patře vedou široké dřevěné schody, stěny spojuje žebrová klenba, jakou známe ze starých řeholních domů, ale nejsilnější dojem vyvolává oknem proudící světlo. V tichu přerušovaném pomňoukáváním koček působí jako znamení Boží i lidské přelivnosti.

Otrava města

Bohuslav Reynek se narodil 31. května 1892 jako jediný syn statkáře Bedřicha Reynka. Do základní školy docházel v sousední vesnici Svatém Kříži. Když otec statek propachtoval, rodina se na několik let přestěhovala do Jihlavy, kde Bohuslav absolvoval reálné gymnázium. Studium na c. a k. Vysokém učení technickém v Praze, k němuž se přihlásil na otcovo přání, však skončilo fiaskem. V důsledku absolutního nezájmu se mladý Reynek už po několika týdnech výuky vrátil do Petrкова a o měsíc později pak odjel do francouzské Bretaně, kde začal malovat a psát básně.

V roce 1914 poznal vydavatele knih ze Staré Říše na Moravě a významnou osobnost české katolické kultury Josefa Floriana a stal se jedním z jeho nejbližších spolupracovníků. V následujících pětaticeti letech přeložil pro Dobré dílo kromě jiného básně a prózy Charlese Péguyho, Georga Trakla, Paula Claudela, ale publikoval zde i své vlastní básně a grafiky. V roce 1921 vydal svoji první básnickou knihu *Žízně* a do vypuknutí druhé světové války vydal ještě šest dalších sbírek.

V polovině dvacátých let přeložil prvotinu francouzské básnířky Suzanne Renaudové *Ta vie est là* (*Zde tvůj život*). Okouzlen její poezií se rozhodl odjet znovu do Francie, tentokrát do Grenoblu, aby autorku poznal osobně. Lásky k literatuře brzy přerostla v mnohem konkrétnější city a v roce 1926 Bohuslav a Suzanne stanuli před oltářem. V následujících letech žili v Grenoblu, kde se narodili oba jejich synové, později zajížděli na léto do Petrкова. Pro básníka, který do té doby psal pouze o okolí petrkovského statku a pozoroval do detailů místní flóru a faunu, se z pobytu v cizím městě stávalo trauma. „Deště, tma, nebe žluté

a šedé, domy se ohavně potí a smrdí, schody mokré, zdi mokré, lidé jako čerstvě vykleštění psi. Hory není vidět, v kostelech oslintané jesličky a před nimi anděl s pokladnicí na břiše...“ stěžuje si v jednom z dopisů do Čech. „Když se vrátíme z Grenoblu, jsem vždycky jako chroust, který se narazil o zeď. Leží na zádech, snaží se vzlétnout, vrtí nohama a nikam nemůže,“ stěžuje si v jiném psaní. Zavírá se do zahrady, aby „se vydýchal z otravy města“.

Po otcově smrti v roce 1936 převzal rodinný statek. Rodina se natrvalo stěhuje na Vysočinu také proto, že synové Daniel a Jiří začínají chodit do školy.

Nepřítel pracujícího lidu

Básníková civilizační dilemata definitivně ukončila druhá světová válka, kdy s německou okupací vstoupila na Českomoravskou vysočinu stará známá tohoto zemského okrsku – smrt. V Lípě vznikl pracovní tábor pro Židy. V letech 1940–1945 jím prošlo 1 353 mladých mužů, z nichž přežilo pouze sto; naprostá většina zahynula v koncentračním táboře v Terezíně. V Petrkově bylo o něco klidněji. V prvních letech okupace pracoval Reynek na statku zrekvírovaném Němci, až v roce 1944 byl nucen se vystěhovat a rodina našla útočiště ve Staré Říši. Josef Florian zemřel už tři roky předtím, ale zanechal po sobě jedenáct většinou již dospělých dětí, které otcovu příteli rády pomohly. Po skončení války se Reynkovi vrátili do Petrкова. Po převzetí moci komunisty v roce 1948 se bohužel statek stal součástí místního JZD. Pro rodinu bývalého majitele se v něm našla práce na nepříliš exponovaných místech. Starší syn Daniel se stal řidičem nákladáku, Jiří se stal ošetřovatelem dobytka a otec pracoval v zemědělské výrobě, když mimo jiné vařil brambory pro prasata. Suzanne sledovala počínání svého muže i synů z nitra petrkovského domu, protože ji nová moc zbavila možnosti navštěvovat příbuzné ve Francii.

Aby toho nebylo málo, byl Reynek prohlášen za nepřítel pracujícího lidu. Je pravda, že ho nepotkal osud jiných katolických spisovatelů v čele s Janem Zahradníčkem, kteří byli v roce 1951 v zinscenovaném procesu s tzv. „zelenou internacionálou“ odsouzeni na dlouhá léta do vězení za „propagování nejreakčněj-

ších názorů Vatikánu“, ale nemohl nikde publikovat a jeho knihy zmizely z knihoven. Nesměl pochopitelně ani vystavovat. Musel se smířit s představou, že svět už o něm nikdy neuslyší. „Blázen jsem ve své vsi, / znají mne smutní psi, / bílí psi ospalí, / plynoucí do dále, / žádný z nich neštěká: / těší mne zdaleka, / jsou to psi oblaka, běží a nekvílí“ – napsal v patrně své nejznámější básni.

Z tohoto období pocházejí fotografie, na nichž básník vypadá jako ptáček. Drobný, vyhublý, sedí na židli u kuchyňských kamen s nohama opřenýma o příčku židle a rydlem něco vyrývá do měděné destičky. Žil v chudobě, modlil se, tvořil, pásł ovce, ale přijal svůj úděl. Uvědomoval si, že duchovní krása se rodí z bolesti. A že je zapotřebí nekonečného času k tomu, aby se objevila:

Pod rukama soustředěných tich
země v bělostný se mění chléb,
zraje na vinici pokorných
křišťálový hrozen askeze;
požehnanou němotu svých úst,
jatých na bolesti řetěze,
v perlu úchvatu zří růst.

(Glosa zimní, *Rty a zuby*, 1925)

Cesty mladých lidí

V roce 1957 přestal Reynek fyzicky pracovat a věnoval se výlučně básnické a grafické tvorbě. Často se nadlouho uzavíral do dřevěného domku v zahradě, kde měl postel a poličku s knihami. O sedm let později pochoval svoji ženu. Tuto ztrátu nepatrně zmírnily první výstavy jeho prací. Do Petrkovy začali přijíždět novináři, ale básník se před nimi cítil nesvůj. Neúčastnil se vernisáží a v rozhovorech často odpovídal jednoslabičně.

Kromě toho se Petrkov stal v druhé polovině šedesátých let cílem cest mladé inteligence. Křepelka a Mlejnek byli jen jedni z mnoha studentů, umělců a spisovatelů toužících po svobodě, kteří přijížděli do „polorozpadlé tvrže“ v předvečer Pražského jara. Reynek přijímal mladé hosty se sympatiemi, ale nenechal se jimi ochočit. Výjimku učinil pouze v případě krás-

né dvacetileté básnířky Věry Provazníkové. V posledních letech života se rád nechal od ní doprovázet po petrkovské zahradě, oba přitom do sebe zavěšeni rameny. V létě dokonce souhlasil s účastí na pikniku. Pro básníkovy sousedy to musel být zvláštní pohled: na dece rozprostřené v lukách novopečená maturantka vyjímá z košíku ovoce a téměř osmdesátiletý asketa jí z její ruky.

Reynek zemřel 28. září 1971 a je pochován po boku své ženy v hrobě svých rodičů na hřbitově ve Svatém Kříži. V témže roce Věra napsala básně inspirované jeho grafickým cyklem *Don Quijote*, ale vydala ho až v roce 1994. Politická obleva netrvala dlouho. Ještě za Reynkova života se v roce 1969 podařilo souborně vydat jeho básně ze čtyřicátých a padesátých let (*Podzimní motýli – Sníh na zápraží – Mráz v okně*), ale u posmrtného svazku *Odlet vlaštovek* byla zničena sazba a kniha vyšla až v exilu v roce 1980. Ve stejném roce vydal Mlejnek v samizdatu dvousvazkové *Básnické dílo Bohuslava Reynka*, které doplnil esejem *Blázen jsem ve své vsi* s mottem z Knihy Kazatel: „Viděl jsem sluhý na koních a knížata jdoucí pěšky jako sluhové.“

Smrt pod tisem

Do Petrkovy jsem cestoval už třikrát, ale až napotřetí se mi podařilo zastihnout syny geniálního básníka doma. Jiří chtěl před dávnými lety vstoupit do kláštera benediktinů, ale znemožnili mu to komunisté. Daniel předčasně pochoval svou ženu nedaleko hrobu svých rodičů. I když se hřbitov nachází ve Svatém Kříži, hyzdí ho velká sovětská hvězda umístěná na hrobě anonymního rudoarmějce. Pod ní nápis oslavující „osvoboditele Československa“ a květiny, které tam pravidelně přinášejí soudružky-důchodkyně z okolí. Paradox smrti, chechot ideologie.

Bratři Reynkové i dnes bydlí společně v domácím klášteře. Jeden se zabývá překládáním z francouzštiny, druhý je uznávaným uměleckým fotografem. Více než hodinu sedíme v kuchyni, popijíme čaj a vzpomínáme na dávné časy. Kolem nohou se nám lísají kočky; jich je v celé usedlosti řada. Každou oslovují naši hostitelé jménem: Cikán, Mařenka, Čert, Počasí. Silberstein... Kamna, která si pamatují ze staré fotografie, jsou ještě

v provozu, i když nikdo už nad nimi nenahřívá měděné destičky. A stejně tak i salonek vypadá, jako kdyby pan a paní Reynkovi odsud na chvilku odešli do zahrady. Jeho vybavení a výzdoba patrně podle vkusu paní Suzanne: majestátní příborník, pohovka, klavír, na zdech bělomodrá malba s květinovými motivy, několik obrazů, mezi nimi expresionistický portrét otce, který mladý Bohuslav namaloval v roce 1910.

Procházím se po neudržované zahradě a cítím přítomnost zemřelého majitele. Historie je jako kmen stromu, u kterého se nové letokruhy ukládají na staré, ale neničí je. Když zaujímáme místo po zemřelých, začínáme všechno jako by od počátku, ale ve skutečnosti společně tvoříme morální kosmos. Petrkov je neustále plný metafyzických znamení. Na zdi statku visí prázdná klec po holubech, v tajícím sněhu se prohánějí kočky a na rouně obnaženého listí leží opuštěné šnečí ulity. Stále tu stojí dřevěný domek, do něhož

se mezi prach a pavučiny zatoulalo několik francouzských a německých knih.

Když přemýšlím o metafoře, která by nejlépe vystihla podstatu života a díla Bohuslava Reynka, vybavuje se mi červený tis, který jsem minulý rok v létě spatřil ve vesnici Vilémovice. Je to jeden z nejstarších stromů v Evropě, jeho stáří se odhaduje na dva tisíce let. Protože vylučuje silné jedy, traduje se, že ten, kdo pod ním usne, zemře. Většina z nás se bojí každodenního umírání. Věříme, že tím, co nám dá život, je současná civilizace, v níž i za to nejmenší vynaložené úsilí dostáváme okamžitou odměnu. Jsme však šťastní? Reynek zvolil jinou cestu. Ulehl pod tisem starým jako dřevo Kříže. Zemřel – a nalezl život.

Text vyšel v revue 44 / *Czterdzieści i Cztery. Magazyn apokaliptyczny*, č. 2, 2009, z polštiny přeložil Josef Mlejnek.

REVUE ČESKÉ KŘEŠŤANSKÉ AKADEMIE

www.krestanskaakademie.cz

UNIVERSUM

► rozhovory
► analýzy
► komentáře

Ukázkové číslo či předplatné zajistí: **SEND Předplatné, s. r. o.**, P.O. Box 141, 141 21 Praha 4, tel.: 225 985 225, fax 225 341 425, e-mail: send@send.cz

► vychází 4x ročně ► cena 50 Kč ► roční předplatné 200 Kč ► ukázkové číslo zdarma ► www.send.cz

Mladí básníci

Nejmladší generace básníků publikuje na internetu, a to zcela samozřejmě a přirozeně. Pro mě je prostředí internetových literárních serverů v zásadě neproniknutelné, požádal jsem proto mladou básnířku Olgu Pekovou, jejíž poezie mne zaujala na jednom ze čtení, která od loňské zimy pořádá Básník Ticho v podniku U Budyho, aby mně doporučila nějaké internetové autory. Olga Peková mi zaslala poezii dvou autorů – a jejich verše mne zaujaly, zatímco v množství tvůrců publikujících na internetu jsem se nikdy nedokázal vyznat, natož tam objevit básně, které by mne oslovily. S mladými autory jsem se posléze sešel, kde jinde než U Budyho, kdy jindy než na čtení Básníka Ticha. Bylo to v poslední pěkný večer letošního dlouhého babího léta.

Petr Motýl

Takže poezie a internet?

KLÁRA ŠMEJKALOVÁ: Na internet je strašně jednoduché poezii dát. Což je na jednu stranu výborné, na druhou stranu je toho tam strašně moc.

OLGA PEKOVÁ: Ale to právě dává úžasnou možnost si tam někoho objevovat.

TOMÁŠ GLASER: Tištěnou publikaci si musí člověk zaplatit, aby mu vyšla, na internetu je to mnohem jednodušší. Ale je pravda, že když se mi něco na internetu líbí, tak si to vytisknu. Což je rozdíl, ale i ten nejspíš zanikne, až se víc rozšíří elektronické čtečky.

OLGA PEKOVÁ: Já vlastně ten rozdíl mezi knížkou a počítačem zas tolik nevnímám. Vybudovat si vlastní knihovnu, to je práce na desetiletí, kdežto na internetu je všechno dosažitelné hned.

TOMÁŠ GLASER: Vlastně se tam v poezii dá přehrabovat jako v sekáči.

OLGA PEKOVÁ: Dřív se mi zdálo, že když už něco vyjde tiskem, tak to prostě musí být dobré, už proto, že je to knížka. Což už dneska tak nevidím, vychází spousta špatných knížek.

KLÁRA ŠMEJKALOVÁ: Důležitá je u internetu ta jednodušší komunikace, kdy reakce je možná hned.

TOMÁŠ GLASER: Na internetu můžu jakémukoliv autorovi něco vytknout. Třeba špatný rytmus. Což u knížky nejde. Jednak autor není takhle přímo dostupný, jednak si říkám, vyšlo mu to knižně, tak to něco znamená. A asi to chtěl napsat, jak to je. Kdežto na internetu se dá úplně všechno zpochybnit.

OLGA PEKOVÁ: Na internetu taky vzniká, i když asi spíš nevědomky, nějaký internetový styl psaní. Na základě toho, že si lidi neustále navzájem píší, komunikují spolu, a tím se navzájem ovlivňují.

KLÁRA ŠMEJKALOVÁ: Kdežto když už něco vyjde, tak to je hotová věc. S tím už nehneš. Na internetu to jakoby nikdy není úplně dodělané, hotové.

OLGA PEKOVÁ: Je tu určitě taky souvislost s orální tradicí, kterou se dřív poezie šířila. Předávala se stejná témata, ale v různých variacích, taky to nebylo definitivní.

KLÁRA ŠMEJKALOVÁ: Na internetu jsou důležité dvě roviny, tvorba a diskuse, které jsou v rovnováze. Člověk se tam nemůže uzavírat jenom do sebe.

OLGA PEKOVÁ: Ta diskuse je často ohromně plodná.

KLÁRA ŠMEJKALOVÁ: Ano, určitě.

OLGA PEKOVÁ: Tak proč se jí vzdávat?

TOMÁŠ GLASER: Já do těch diskusí chodím rád.

KLÁRA ŠMEJKALOVÁ: Dneska se lidi scházejí na internetu, tak jako se dřív scházeli někde v kavárně, kde spolu diskutovali a četli si svoje věci.

TOMÁŠ GLASER: Knížku poezie si přečte pět lidí, kdežto báseň na internetu tři sta. Takže už proto to má smysl. Když si budu chtít přečíst současného autora, tak ho budu hledat na internetu.

OLGA PEKOVÁ: Ale knížky kvůli tomu nezaniknou, bude to existovat vedle sebe. Knížka je ale pro mě něco strašidelně definitivního. Možná jako pro starší generaci autorů, když vydají sebrané spisy.

Koho čtete se současných českých básníků?

OLGA PEKOVÁ: Protože studuju anglistiku, tak se spíš zajímám o anglickou poezii. Z české poezie se nejvíc zajímám o autory, jako je Vladimír Holan a jeho generace. Z mladších mám ráda třeba poezii Jakuba Řeháka. KLÁRA ŠMEJKALOVÁ: Já se spíš začínám v literatuře orientovat, takže si to všechno teprve musím načíst. Svoje současníky čtu na internetu.

TOMÁŠ GLASER: Svoje současníky čtu taky na internetu, ze starší generace mám rád třeba Ivana Wernische.

A co představa „býti básníkem“? Ve smyslu podřidit svůj život poezii a všechno ostatní brát jen jako nutné zlo. Já to tak dělám celý život.

KLÁRA ŠMEJKALOVÁ: Pro mě má naopak daleko větší hodnotu představa, že člověk dělá svoji práci a vedle ní ještě píše poezii.

TOMÁŠ GLASER: Já si nedokážu představit, že by dneska někdo vůbec chtěl být básníkem na plný úvazek. Nejen, že by si nic nevydělal, ale ještě by se z toho zbláznil.

OLGA PEKOVÁ: Já bych si to pro sebe představovala jako kompromis, proto jsem šla studovat anglistiku. A překlá-

dání je vlastně poloviční psaní, nějak se tím uživit snad dá a říkám si, že ještě by mi měl zbýt čas na moji vlastní tvorbu. A básník přece nemůže žít v izolaci, musí žít z konkrétního života, kterým se jeho poezie inspiruje.

KLÁRA ŠMEJKALOVÁ: Navíc být básníkem na plný úvazek, to už se pak z poezie dělá řemeslo. Živit se tím...

TOMÁŠ GLASER: To ne, to tě neuživí.

KLÁRA ŠMEJKALOVÁ: No ale stejně, už jenom to přemýšlení o tom, jak se to prodá. Tam pak chybí vnitřní nutnost psát.

OLGA PEKOVÁ: Tak na druhou stranu prostudovat třeba celého Homéra, na to musí být spousta času a asi moc nejde chodit přitom do práce.

A duchovní přesah poezie? Nevytrácí se nějak, zvláště v té mladší poezii?

TOMÁŠ GLASER: K tomu nemám co říct.

OLGA PEKOVÁ: Řekla bych, že současné volání po angažované poezii je vlastně snahou o nějaký takový přesah, který ale vůbec nemusí být nutně duchovní. Ale je důležité, aby byl.

KLÁRA ŠMEJKALOVÁ: Já mám taky takovou romantickou představu.

OLGA PEKOVÁ

Zpovědi, pocity

(i)

Posvátná bezpředmětnost okamžiku,
bezpředmětná posvátnost okamžiku,

okamžitá bezpředmětnost posvátna.

(ii)

Posvátně okamžitá bezpředmětnost bezvýhodna,
bezpředmětná bezvýhodnost z bez-
výhodné okamžitosti okázala
ukázala

ok mžiknutí po svátosti bez východu
oka za zlo.

(iii)

Smyslná nesmyslnost,
smyslná nesmyslnost milovnosti,
svévolná slitovnost smilování,
svévolná svolnost.

surovost milování,
smilnost,
svévolná
lovná milost,
nerovná
smolnost,
nutnost.

Splynula-li Julie, nebo neslinula-li Julie?
Sluje-li Julie?

(iv)

Svéhlavá bezpředmětnost okamžiku,
splývavá předmětnost předloktí,
přítomnost

předností.
Poutavá, strojová bezbřehost,
strojová přechodnost.

Pak nespoutaná bezpředmětnost prázdná,
poutavá předmětnost prázdná,
poutavá předmětnost,
předmětnost,
prázdná.

Pak
pakt.

(v)

Neomezená bezbřehost omezenosti.
Jen omezená březost. Březnová starost.
Přechod. Nehoda na přechodu, schod.

Sešla.

Děrné štítkování

Otevřeš knihu a je tam
(*zákon kontrastu*) den,
kdy jsi svrhnul do řeky sochu,
která není, v městě, které nebude –

znám tě, jsou slova, která tě vidím odečíst
ze šmouhy rtěnkou.

Za jak dlouho je povoleno
opřít holé ruce o holý kámen
na tomto mostě?

Holé jak maso, kterým se ke mně svědek obrací,
a moje výpověď:

(*vězeň spolupracuje*)

a i pod ní, nebudeš věřit,
zůstává exkrement člověkem –

už nezdravím. Lesklá jak reklama
se nabízím, rozevírám k přečtení, uchopitelná
jak madlo eskalátoru – a slunce se láme
o sních. Ještě musím

nad rozpálenou řekou potkat kabát od vidění,
beze slov předat depeši;

netuším ani, jestli bude mít psací stroj,
aby si mě mohl přehrát.

Kladení

I.

„... celé to tajemství je v onom kladení, příteli, vnitřní kráter, který nikam nevede. Bezbožná pustost na mě padá. Vídávám nás jak bruslaře, tak tenký a netknutý jest to povrch; pozdě k ránu často slepuji jedinou báseň s nimi, nedovedu už rozeznat původ jednotlivých slov; jako bychom chtěli jen dovést děti domů, co na tom, či jsou, neschopní čelit té myšlence, že jsme je zplo- dili přímo do ztracení údů, tak zranitelné! Kolikrát za ně toužívám – že vše, pro co jsme je připravili, je jen chůze papírem v emisariátu našich strachů – vím, že si budeš vzpomínat – jak ony si tehdy na plovárně zaslu- hovaly víc než jen oranžádu z našich upocených rukou; ani jítí jsme nedokázali, Bohuslave, jakých dálek před námi dosahovaly; stejně tak teď, neboť pijí-li ta dítka naši krev? Ty a já víme, jak zoufale řídká je; myslívám na to, tehdy v oné vichřici sirén ve mně kvílelo všec- ko, byl jsem hnán především kalendářem a Martinými pobídkami. Takové věci mne vysilují, když rozmyšlím jejich kladení, abych je v dopisech Tobě zapečetil jak kus půdy pod nohama – bídné to testamenty, vždyť ani nevím, jak se dobrat konce tohoto dopisu, jak ospra- vedlnit svůj podpis pod ním! Četl jsem už podobné věty tolikrát: Jak jsem dnes slabý, baže, líto mi je i sa- mého inkoustu...“

II.

Vybíráš psychologický roh a v tom jsme zajedno;
budeme mluvit v bílém, vnitřním hmatu,
nořit se do křesel v terapeutických vlnách:

čas mezi námi se pne, jak pozorně se sledujeme,
naše setkání bude v retrospektivě výslechem:

každé hnutí, v němž se otiskává, co říkáš, co
říkám: příležitost jít ven, být hovor, milostivá

osvobození od sebe samého.

Kolikrát jsme to zažili: chvíle, kdy opadáme
do svých letokruhů tak důkladně, že vrásky
září: duše se snáší cele do těla
a zdobí se: oblinami, nerovnostmi, pihami.

Pohled je opilý podnik mířící ven:
nepřináší, ale vydává. O tom se asi bavíme:
o oblecích, titulech, ... o brodění směrem tam.
Co jsme si chtěli odnést a co vím až teď:

svět očištěný, prostoupený
s vlastním obrazem. Když odcházíme,
venku narážíme na dešť,
hutný
a tichý –

III.

jako příležitost říct to slovo
().

English Endition / Český protožeklad

I.

Deeverythingize it. Then reanythingize it again. Mis-
tangle it. Enlose it. Prepone it. Postfit it. Dis-
cause it. Recard it. Reveil it. It has to be the
different as in the beginning. Be more than zen.

Kiss a bit out of it. Bite a kiss out of it. Buy it a kite.

II.

Odvšechni to. Pak to znovuznicuj. Sved' to se
scestí. Veztrácej to. Odtiskni to. Nech to na dřív.
Drž to co nejbliž od sebe. Ať je to stejné
než na začátku. Užij to jak triko, ožij to jak desku,
sžij to jak čaru, přežij to jak chodce.

Je to zenovější než zen. Je to ekologie.

Dvě sloky

Vcítáš do událostí svůj příběh a to
(jak dobré) dokazuje, že v tobě
příběh ještě je. Jáma. Neboj, nebude
mít konce, jen kopej dál: čím hlouběji, tím
větší síť, povlak, plíšek to bude, pláty akátové
kůry, která tě zarůstá. Traslavá
jak olej na vodě barví, ale nedolehne. Dokonce
i kdybys nechtěl obracet stránky. Hlas
otukávaný, skořápka lžičkou
příhodně nakrápnutá mezi smutek a.

Nemysli si, jsou i tvá. Odmršťují zrak
na linku, na pás, značky a víka,
cáry, podpisy v odpadu, ikony: tlučení pístů,
které tě předává zpět myšlenkám. Kyvadlová
doprava. Za dveřmi se běhá a stílí, hnije
zelenina. Nesmyslně chtěl ses budit jiný,
stále sám sebou: jaký bude asi první den utopie,
abys jej jako den ještě rozpoznal, než i tohle
slovo zpráchniví pod rukama. Za nocí
jsou nejhorší rána. Čas od času vstáváš
hrůzou a mezi já a já nežije nic, jen pochyby
bují jak rodokmen.

Olga Peková (1987) studuje anglistiku a amerikanistiku na
Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. V květnu 2011 se
podílela na přípravě básnického festivalu Prague Micro-
festival, překládá poezii současných mladých anglofonních
básníků. Své překlady publikovala v *Psím vínu*, její básně se
objevily v rubrice Hostinec v *Hostu* a v časopise *Babylon*.

TOMÁŠ GLASER

přehlédnutelně

mezi odpadky slov
nevybírejte kočky
bývají většinou mrtvé

z větší dálky přesto
zpívají tak nádherně
že hledáš nová přirovnání

tak se ocitáš na jezeře
lovec měsíčních odrazů

skřípáš

skřípáš,
oči se táhnou opodál
a Nikde není

zatmíváš sny
a kloužeš vstříc

(vložte krupobití)

a někde leží
– dnes celá v rudé
oáza zaslíbení

kde stojí
hrdí
osamocení

20110203

v dálce jsou oči

zástupy šedých sněhuláků sklání hlavy
i rozteklí sněhuláci sklání hlavy
úzkou brankou se prochází k údolí
je tam mlha
jde se pomalu
v mlze je světlo
oprýskaný stůl a závan větru

jako když taje

jsou to oči

lístky se rozvinují a svinují
zelená se líhne a zpívá a šťastně se zubí
modrá se vlní
otáčení hypnotizuje
teplo obepíná
přilnavost je uvnitř

a tohle jsou oči

nikdo nesykne pust
kapka prskne a vypaří se
v kamnech pořád prská

to jsou pořád ty oči

je to pád hladký na dotek
jako je kaštan hladký na dotek
a spousta dolíčků
sotva slyšitelné mlasknutí
hluboko dole se plave ve žloutcích

a ty oči
pořád

stáli

drželi se za ruce
nejprostší a nejkrásnější

s úsměvem který nechtěl víc
naslouchali

a v jejich mlčení
zrcadlily se tóny všech pramenů

a řeka zpívala
každý okamžik je čtením básně

iii.

hrudník je zduřelá tepna
lze zahlédnout ostnatý drát
zabodnout chromované nůžky
lze nahmatat kamenný pulz

nelze zemřít
(jistě nelze zemřít za deště)

stále *bod vyzařující paprsky, ohnisko, jasný, oslňující,*
radostný, sálavý
také počouchlá pumpa

večeře, večeře! rozléhalo se sešeřelou konzervou
sušené švestky fazole křen

lze porcovat papírové labutě
roztírat hustou červenou polevu
lze zavařovat oživlé labutě

Tomáš Glaser (1986) studuje Lékařskou fakultu Univerzity Karlovy v Hradci Králové. Žil v Liberci, nyní bydlí v Praze. Své verše publikuje především na internetových stránkách *mezera.org* pod přezdívkou „enthroper“.

KLÁRA ŠMEJKALOVÁ

Kůra padá z kmene stromu

Kůra padá z kmene stromu
Pomalů

Řasy v úklonu
Černě oděné pradleny

u břehu čeří vodu
Lehce

šustí suché listí; drolí se

špína

Vítr odnáší prach a zeminu
U kotníků dýchají kořeny

Vidím sloupy padat

Vidím sloupy padat
Otáčím se
a razím si cestu
S každým mrknutím
vyběhne z mého těla další žena
Jako kouř
pomalu dostávají tvar
Drží se za ruce a objímají
líbají škrábou sápu a
hroutí k zemi
Lámou si hlavy
o skaliska mých uší
Splývají

Z prstů mi vychází dýmové nitky
Obepínají se kolem jejich krků, rukou i boků
Jsem jako slunce s ostrými paprsky
velká hvězdice a bumerang v letu
Jdu s nimi

Jako loď vyplouvám
Kymácím se
Omílaná dvěma velkými vlnami
Jsou jako plíce, dýchám jimi
Obtěžkána nákupními taškami vyrovnávám
dvě vědra vody, jako šplouchání je jejich řeč

Spolu se vyhýbáme otřesům
Točím se
jako pomatený loutkař
a dítě obletované strašidly
Mé rty se vlní úsměv úšklebek trans
Zvučím jak meluzína
Mé vlasy jsou řasami
Vznášejí se nad prsty
a zvuková vlna z mých úst je objímá

Půda se mění v těsto
Obloha křupe
a slunce-žloutek se řítí k zemi
Roztéká se jako žhavá láva
oslazená prachem ze zřícenin
Mé oči jsou mixérem
Jako tukové oko rozprostírá se okolí
Pažemi dirigenta kočírují náklad

Jelen a Měsíc

I.

Tichem zahuštěná, vytlačena k vodopádu
Shledáváme se, nakynutí klekáme:

klouby pěsti vzývají tvůj příchod
odlesky Luny, kry naloženého bělma

Pohledem svírám, parohy rozvětvují strom
neobejmu, jen

kráčím vedle
vzduch z tvých nozder, kořeny krabatí růži

Pokládáme pláty, svěšujeme křídla
Jelen vykračuje, závojem velebený

II.

Skořápka Luny odpadla, lední medvědi se vznášejí
ve vesmíru zdobí strom

slza dopadá měkce, olejem potřená
ospalka meteorit

Svítá, z víčka uskakuje lvice
Mlok si lehá, mince pečeti oko

Brýle

Nemožnost úchytu zmatňuje sklo a pohled
jak přitisknutá dlaň neprojde plotem řas
k oku druhého s odrazem vlastní hlavy,
bytosti zhmotněné dotechem chodidel.

Zavřené víčko, u zdi kolena věřících,
jež sklopenými hlavami líbají svůj kříž
a slova šeptané modlitby padají zpět,
přikrývají rty, otočení stránky s jediným

písmenem, nedopalkem scvrklým jak
dítě v inkubátoru a zapadlá řasa,
již voda vyplavuje, tvoří vrásku, roubík,
hranici mezi spánkem a probuzením.

Zornice

V ozonové vrstvě, mezi tlustými skly monoklu pozoruješ slunce,
zavřené oko při spánku, v němž tě paže řas strhávají a tlačí
pod víčko, /obětování figurky na rozhraní polí/,

načež se visící za nohy třpytíš na šnůře, zprůsvitnělé prádlo v noci,
slza rozteklá u zornice bez dna, bez otisku sebe do vědomí,
bez matčiných dlaní, od nichž se odrazí tvůj dech.

Hranice

I.

... jak dech se objevím, projdu tvými
zády a pak prchnu. Netřeba se zlobit,
já ani ty nejsme skuteční.

II.

Protočíme hlavy, kůže sjede
po těle jak voda opouštěného bazénu
a vzájemně si připneme drdoly svým obratlem.

III.

Zády utěsněný práh na obou stranách
dveří a dým unikající horní škvírou
při rozhovoru, pálení rtů na hranici.

Klára Šmejkalová (1993) navštěvuje poslední ročník Trojského gymnázia v Praze, po maturitě chce studovat psychologii. Publikuje na internetu, především na stránkách *totem.cz*, pod pseudonymem „tlouie“. V tištěné formě jsou její básně uveřejněny poprvé.

Curricula

FRANTIŠEK LISTOPAD

V listopadu letošního roku oslavil devadesáté narozeniny významný český básník a spisovatel František Listopad. Narodil se v Praze v roce 1921 (rodným jménem Jiří Synek), publikovat začal v roce 1938. Po roce 1941 se podílel na domácím odboji. Po válce spoluzakládal deník *Mladá fronta*, v němž řídil kulturní rubriku. V téže době studoval na FF UK estetiku a literární vědu. Po únoru 1948 se nevrátil z Francie. V roce 1959 se přestěhoval do Portugalska, kde žije dosud. Byl mimo jiné ředitelem Národního divadla v Lisabonu, v Portugalsku rovněž spoluzaložil Vysokou divadelní a filmovou školu. S laskavým souhlasem nakladatelství Dauphin otiskujeme několik básní z autorovy sbírky *Curricula*, která právě vychází.

„V Curriculech se nejedná o interpretaci, apologii či souhrn subjektivních a ještě méně objektivních událostí, které se daly nebo mohly přihodit; jsou toliko zázemím vymezeným prostorově v tom nejširším smyslu slova. Také zázemím lásky („zmírni moji lásku“, modlí se Jakub Deml) i tragické samoty, náhlé samoty v celém národě mezi strupy ještě živého života, ale také zázemím veselého sladkého zmatku. Co bylo, nebylo.

Budiž. Už je dost tohoto pseudoteoretického parazitování a odhalování.

Budiž. Mohl jsem sbírku reorganizovat, dát do takzvaného pořádku, chronologického, tematického či ještě jiného, nicméně editor i já jsme dali přednost tomu, jak to bylo napsáno: s rychlou vášní, horkou jehlou, in natura.

Nezdržuj hru, šeptá mi někdo jiný, než na koho tolik myslím.“ (Z předmluvy autora)

Curriculum 1

1)
Když jsem byl partyzán
pes býval rozvázán
dýchal jsem zelenou
na obou kolenou

2)
Hudebník podzimu
čekám jen na zimu
na šéfa kdyby byl
aby mě odmrtil

3)
Blízko je daleko
hledám tě má reko
abych s ní vyústil
nebo se utopil

Curriculum 7

Opět se stěhuji
poznal jsem podrobně velká města
čtvrť rozeznávám podle vůní a pachu
mohl bych se stát slepým taxikářem
ale opět se stěhuji
složím do ruksaku dvě barevné košile
zahradnické kalhoty
Kralickou bibli Švejka nedokončený rukopis
starou leiku
všude je něco k fotografování
všude zní jiná muzika
všude je jinde a jinak
ačkoliv bych se rád zastavil
kdyby to pánbůh dopřál
čili zůstal na místě
nemyslel zarůstal
stav se Buddhou v malé vesnici

Curriculum 14

Poruč mi sne
ať se nemlátím ode zdi ke zdi
Poruč mi cestu rovnou
dýchni na mě přísně a vlažně
poznamenej mě latinsky
aby tolik jich nelistovalo ve mně
jak v telefonním seznamu z loňského roku

Curriculum 21

Veverky loupají oříšky
na cestě k Labi ze Sadské
ráno jsme chodili na lišky
jehličí vonělo vedřinou
či tomu bylo naopak
sestřička za mnou cupala
čekal už převozník jenom tak
kdyby se děti topily

Za zrakem pohled' na zázrak
v té chvíli již si vzpomínám
na chvíli

Curriculum 25

V babiččině údolí v Kolíně
seděl babičce na klíně
Byla z rodiny Fialů
za okny muškáty postaru

Na dvorku prádlo a holubi
Když zvon se rozezní jak střílí
Potom zas přistáli pozvolna
odjel jsem s krásnýma buchtama

Curriculum 26

Byl jsem rád nemocen
hrál jsem si v kuličky
na tácu stříbrném

polykal na lžici
všecky své nemoci

Maminka upekla
barokní bábovku
četl jsem mayovku

Když jsem byl nemocen
dívám se pozpátku
vše bylo v pořádku

Curriculum z Prahy 7

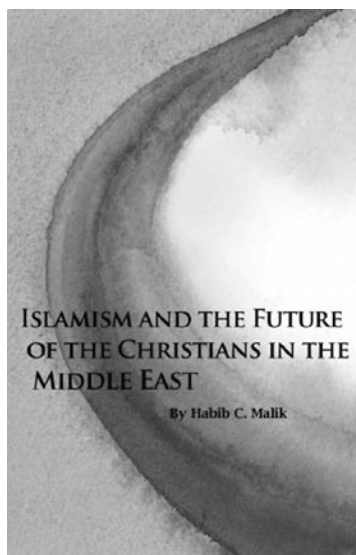
V dobách kdy jsem chtěl ještě všechno
klátit ořechy vyměňovat si filozofické názory
dívát se z mostu podrobně na jez
i na těžkou práci dělníků na nábřeží
u právnické fakulty – V těch dobách
když jsem tě lechtal pod sukní
a zemřel Janáček chodila k mé druhé matce
paní Milena kamarádka z prvního dívčího gymnázia
seděly na proutěných křeslech ve výklenku salónu
a zmlkly když jsem vešel
neměl jsem koho se ptát ani tatínka
který ráno vycházel ze sprchy
a večer odcházel do Bristolu
zlaté ručičky říkali o něm
V dobách když jsem chtěl ještě všechno
a učil se Internacionálu
abych si dokázal že nejsme pro nic za nic
o půl druhé si hodil malého šlofíka
ten nejlepší dentista v Praze VII

Srpen 2009

Bolestivé téma: Křesťané na Blízkém východě

JIRÍ HANUŠ

Není ani nesrozumitelné, ani nepochopitelné, že Evropany zajímá islám a zejména jeho radikální projevy na jejich vlastním kontinentě. Situace velkých měst, která postupně mění svou tvář muslimským přílivem, muslimská architektura, možnost aplikace šaría a její (ne)slučitelnost s demokratickým právním systémem, limity tolerance – to jsou všechno legitimní a navíc zásadní otázky, které si Evropané kladou vzhledem ke svému vlastnímu prostředí, které obývají. Na druhé straně by ale neměli zapomínat, že křesťanská Evropa je svým původem založena na blízkovýchodních náboženstvích a že první staletí křesťanských dějin jsou nerozlučitelně spjata s východem a rozvojem tamních křesťanských obcí. Mohlo by je zajímat, jak se daří těmto komunitám dnes. Země jako Egypt, Izrael, Jordánsko, Libanon, Saudská Arábie, ale i Írán a Irák jsou zeměmi s bohatou multináboženskou tradicí, v nichž křesťané prožívají často na vlastní kůži to, čeho se Evropané zatím jenom obávají. Křesťanský publicista

Habib C. Malik:
*Islamism and the Future
of the Christians of the
Middle East*. Hoover
Institution Press,
Stanford University
2010.

George Weigel nedávno v časopise *First Things* (dubnové číslo letošního ročníku) připomněl knihu svého přítele *Islamism and the Future of the Christians of the Middle East* (Islamismus a budoucnost křesťanů Blízkého východu), jež vyšla díky Hoover Institution Press na Stanfordově univerzitě v roce 2010. Tento jeho kolega a přítel, Habib Malik¹ z Libanonské americké univerzity, libanonský maronita² a absolvent historie na Harwardu, se zabýval osudem starých křesťanských komunit po celé Levantě, včetně Svaté země. Podle Weigela pregnantně uvažující mysl a dokonale zvládnuté pero zhustily ohromnou spoustu vědomostí a zkušeností do šedesáti osmi stran. Ve stručnosti ji charakterizuje a shrnuje v několika následujících bodech:

1. Blízkovýchodní křesťané dnes mají dvě odlišné historické zkušenosti. Jedna je zkušenost svobody. Druhá je zkušenost daná tím, že je člověk *dhimmi*, občan druhé kategorie, který může existovat jen díky tomu, že je milostivě trpěný muslimskou většinou v islámském státě.
2. Devadesát procent křesťanských Arabů žije dnes v podmínkách pojících se ke statusu *dhimmiho*, což se týká i Koptů v Egyptě, Chaldejců a Asyřanů v Iráku a řeckých pravoslavných křesťanů a Melkitů v Sýrii, Jordánsku a na území palestinské samosprávy. Právě tyto křesťany nejvíce ohrožuje islamismus a džihádismus.
3. Křesťané, kteří jsou už po celé generace utiskováni, postupem času „ztratili veškerý smysl pro to, co znamenalo žít život ve skutečné svobodě“. Proto se uchýlovali k různým strategiím přežití, které si zvnitřnili natolik, že se dnes zdají být přirození: poklonkování před představiteli moci; přijímání milodarů od diktátorů, například od Saddáma Husajna v Iráku nebo od dynastie Assadů v Sýrii;

mlčení tváří v tvář zločinům, které na křesťanech páchají islamisté; svalování viny za současné problémy křesťanů na Blízkém východě na velkého strašáka, Stát Izrael.

4. Křesťanské komunity na Blízkém východě jsou také pod ohromným tlakem, protože zatímco jejich početnost se zmenšuje, muslimských obyvatel přibývá. Významnou roli zde hraje emigrace (ve snaze uniknout pronásledování nebo dosáhnout prosperity) a rovněž antikoncepce.
5. Křesťanské komunity trpí nedostatkem domorodých vůdců. To pro ně na Blízkém východě znamená další komparativní nevýhodu. Jejich muslimští sousedé, odmítající různé sekulární ideologie, se totiž v posledních desetiletích stále více přiklání k tvrdším (tedy méně tolerantním) formám islámu – a činí tak v době, kdy jen málo křesťanských vůdců, církevních nebo laických, brání práva křesťanů, natož aby nabízel křesťanství jako přitažlivou alternativu sekulárních ideologií.
6. Na úbytku arabských a jiných blízkovýchodních křesťanů a na jejich dnešní nebezpečné situaci má svůj podíl také západní lhostejnost k jejich osudu. Tato slepota ohrožuje rovněž sám Západ. Energetické křesťanské komunity mohou svou podporou muslimské umírněnosti a otevřenosti působit jako zábrana islamismu a džihádismu. Sám Malik k tomu říká:

„Taková umírněnost se jistě upevní, budou-li se muslimové denně stýkat se sebestímy bližními pocházejícími ze stejné země jako oni a vyznávajícími víru, která neomlouvá sebevražedné atentátníky, ctí ženy, neusiluje o náboženskou dominanci, podporuje princip náboženského pluralismu, je slučitelná s liberální demokracií, hájí práva jednotlivce a skupin, klade důraz na ústřední postavení vzdělání a dobře se snáší s řadou charakteristik moderního sekulárního života. Kdykoli se místní křesťané cítili relativně v klidu, působili jako katalyzátory pozitivní změny a jako zprostředkovatelé některých z nejlepších a nejtrvalejších univerzálních hodnot Západu, což napomáhalo muslimské toleranci a uměřenosti.“

Jakkoli jsme konstatovali jistou samozřejmost zájmu Evropy o budoucnost vlastního milieu, je velkou otázkou, zda by si osud křesťanů na Východě nezasloužil větší pozornost. (Je paradoxem současnosti, že jejich historii a současné těžkosti sleduje a připomíná především izraelský tisk). Podle George Weigela a dalších autorů obeznámených se situací křesťanů na Blízkém východě patří obhajoba náboženské svobody pro pronásledované k morálním povinnostem Západu. Zdůrazňují ovšem i strategické důvody, nejen etické. Blízkovýchodní křesťané, kteří sdílejí historickou zkušenost svobody nebo kteří jsou schopni setrást ze sebe psychologické okovy *dhimminace* (angl. *dhimminitude*), mohou být strategickým přínosem, nikoli nepříjemným problémem, který se nás netýká. Navíc, mohli bychom dodat z naší středoevropské perspektivy, nám připomínají i naši nedávnou historii: což nebyli křesťané v naší vlastní zemi něco jako *dhimmi*?

Poznámky:

¹ Habib C. Malik, narozený v roce 1954 ve Washingtonu, je synem libanonského filozofa a diplomata Charlese Malika. Vystudoval historii v USA a Libanonu. V současnosti je profesorem historie a kulturních studií na Libanonské americké univerzitě (Byblos Campus). Zabývá se evropskou intelektuální historií (myšlení S. Kierkegaarda), problematikou lidských práv a přenosem ideje lidských práv přes hranice kulturních okruhů, a též situací křesťanů v Libanonu a na celém Blízkém východě.

² Maronité jsou křesťané, kteří patří ke starým (východním) církvím sjednoceným s Římem: podle nedávných údajů se jedná celkem o 16 místních církví v pěti ritech – byzantském, východosyrském, západosyrském (maronitském či antiochejském), arménském a alexandrijském. V současnosti žijí maronité hlavně v Libanonu, menší skupiny v Sýrii, Egyptě a na Kypru, od římských katolíků se liší liturgickými a kázeňskými specifiky (svěcení ženatých mužů). Unijní problematice se věnoval i II. vatikánský koncil, neboť se vyskytly oprávněné stížnosti východních křesťanů sjednocených s Římem, že nejsou brána v potaz jejich specifika v rámci světového katolicismu.

Jiří Hanuš, historik, pracuje na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, věnuje se evropským dějinám 19. a 20. století.

Analýza nutící přemýšlet

MICHAL KUBÁT

Brněnské Centrum pro studium demokracie a kultury se v rámci jakési série publikací polských autorů rozhodlo vydat výběr textů polského historika Andrzeje Nowaka. Hned na úvod je třeba uvést, že se jedná o nesmírně významný nakladatelský počín, a to přinejmenším ze dvou důvodů. Za prvé, publi-

kace osvětlí českým čtenářům u nás dle mého názoru ne příliš známou podstatu polsko-ruského potýkání, a to z perspektivy nejen čistě historicko-politické, ale také kulturní, osvětové a vzdělávací. Za druhé, kniha umožňuje do jisté míry pochopit specifčnost polské historiografie.

Publikace *Impérium a ti druzí* není uceleným textem a není ani monotematická. Jedná se o výběr studií, které lze tematicky rozdělit do dvou skupin. První skupina textů se zabývá oficiální ruskou historiografií a geopolitikou (včetně státem schválených učebnic). Druhá skupina studií je věnována analýze konkrétních historických událostí či fenoménů. Ani v jednom případě se však nejedná o pouhé převypravování obsahu knih či koncepcí, anebo prosté líčení faktografie. Andrzej Nowak v obou případech nepopisuje, nýbrž skutečně analyzuje. Kniha není učebnicí, encyklopedií či historickou syntézou, ale analýzou nutící přemýšlet.

Troufám si tvrdit, že nejzajímavější a nejpřínosnější jsou kapitoly věnované soudobé ruské oficiální historiografii a geopolitice. Andrzej Nowak velmi dobře ukazuje, do jakého stavu se mohou dostat společenské vědy, jsou-li zpolitizované či slouží-li nějakému

Andrzej Nowak:
Impérium a ti druzí.
Rusko, Polsko a moderní dějiny východní Evropy.
Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 2010, 264 stran.

Navštivte internetové stránky CDK

www.cdk.cz

Naleznete zde informace o všech vydaných i připravovaných titulech CDK, včetně obálek a anotací.

Knihy jsou účtovány s 15% slevou, pro předplatitele časopisů *Kontexty* a *Církevní dějiny* s **25%** slevou.

Poštovné a balné neučtujeme!

státnímu či imperiálnímu zájmu. V žádném případě se však nejedná o povzdech zhrzeného polského historika, který se ublíženecky snaží obžalovávat ruskou stranu z protipolské zaujatosti. Jeho analýza oficiálních děl ruských autorů má k jakýmkoli emocím daleko. Jedná se o chladnou a na přezkoumatelných argumentech a faktografii postavenou analýzu, která se ostatně nesoustředí pouze na vztah Ruska k Polsku, ale obsahuje širší zájmový a teritoriální záběr mnohými ruskými autory vysněného impéria. Andrzej Nowak nemilosrdně, avšak zcela korektně, seriózně a se znalostí věci obnažuje pravou podstatu oficiální ruské geopolitiky, jejímž cílem není vědecké poznání, ale opodstatnění ruských výbojů, a to v širokém významu toho slova.

Na druhou stranu je samozřejmě dobré si uvědomit, že sám Andrzej Nowak je vědcem angažovaným. Ovšem angažovaným zcela jinak. Patří totiž k těm převážujícím polským společenským vědcům, kteří nejsou schováni za zdmi vědeckých ústavů, nýbrž se aktivně účastní veřejného života. Čteme-li jej, a orientujeme-li se aspoň trochu v polském vědeckém a kulturním prostředí, okamžitě poznáme, že se jedná o myslitele konzervativního, původně spjatého se Solidaritou a protikomunistickou opozicí. Polští historici, politologové, sociologové a představitelé dalších společenskovědních oborů se v převážující většině nesnaží být čistě empi-

ričtí jako u nás, ale o svých vědeckých poznatcích přemýšlejí v širších hodnotových souvislostech. To je něco, s čím se u nás tolik nesetkáváme.

Můžeme se samozřejmě ptát, jaký je potom rozdíl mezi angažovaností ruského geopolitika a polského konzervativního historika. Jeden hájí svoji „pravdu“ a druhý rovněž. Rozdíl ovšem spočívá jednak ve způsobu, jakým svoji „pravdu“ hájí, především však v hodnotě oné „pravdy“. Nezaújatá argumentace podložená relevantními fakty je něčím jiným, než překrucování a polopравdy. Neagresivní oddanost demokracii a svobodě a koneckonců i své zemi je něčím jiným, než přesvědčení o vlastní výjimečnosti a nutnosti expanze na úkor druhých.

Nemyslím si, že Nowakův, potažmo „polský“ styl vědecké práce se v české, hluboce pozitivistické historiografii setká vždy s plným pochopením. Mám však za to, že je užitečné o něm přemýšlet a pochopit jej. Nowakova kniha je k tomu výbornou příležitostí a už jenom z toho důvodu (kromě mnoha dalších) bychom ji měli pozorně číst.

Michal Kubát, politolog, pracuje na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, věnuje se střední a východní Evropě a nedemokratickým režimům.

MPA
MASTER OF PUBLIC
ADMINISTRATION

POLITOLOGIE
A MEZINÁRODNÍ VZTAHY

**PRÁVNÍ
SPECIALIZACE**
VEŘEJNÁ SPRÁVA

Jakub Čermák, student CEVRO Institutu

CEVROINSTITUT

[vysoká škola]

VYSOKÁ ŠKOLA OSOBNOSTÍ

- Magisterské, bakalářské a MPA studium v centru Prahy
- Prezenční i kombinovaná forma studia
- Renomovaný pedagogický sbor

WWW.CEVROINSTITUT.CZ

Z nových knih

LUBOMÍR SRŠEŇ

NEVŠEDNÍ PŘÍBĚHY PORTRÉTŮ

**Puchmajer, Sedláček,
Hanka, Rajská, Němcová**

Vyšehrad, brož., 144 s., 298 Kč

Kniha přibližuje objevy a osudy dosud neznámých portrétů významných osobností české společnosti 19. století. Autor, historik umění Lubomír Sršeň, pracuje již bezmála čtyři desetiletí ve sbírce starších českých dějin Národního muzea v Praze a specializuje se na portrétní malbu. Díky tomu se mu podařilo dostat se „na stopu“ řadě skutečných unikátů. Básník a zakladatel novodobého českého básnictví, významný obrozen- ský kněz-buditel, knihovník Národního muzea a proslulý „objevitel“ Rukopisů královédvorského a zelenohorského, průkopnice vzdělání a rovnoprávnosti žen i první velká spisovatelka české literatury ukazují v příbězích zapomenutých podobizen novou, dosud neznámou tvář. Kniha je doprovázena bohatou obrazovou přílohou, lákající vydat se na bezmála detektivní výpravu za postavami naší minulosti.

JIŘÍ CHURÁČEK

VÁNOČNÍ ZPÍVÁNÍ A MUZICÍROVÁNÍ

České a evropské vánoční zpěvy

Vyšehrad, brož., 96 s., 198 Kč

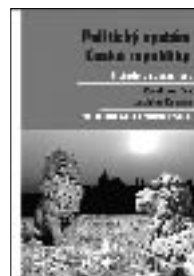
Varhaník, skladatel a sbormistr Jiří Churáček sestavil zpěvník třiceti českých i zahraničních, známých i méně známých vánočních písní: všechny jsou uvedeny v jednoduchých aranžích pro domácí muzicírování i veřejné provozování. Úvodních devět písní, původem zpravidla ze starých českých kancionálů, je vybaveno jednoduchým doprovodem pro libovolný klávesový nástroj nebo kytaru. Další skladby jsou upraveny do malých partitur pro dvojhlas, vícehlas, případně i s několika melodickými nástroji. Pro snazší interpretaci jsou všechny písně opatřeny akordickými značkami. Podle zpěvníku si můžete zahrát a zazpívat v rodině, ale i ve školách, hudebních školách a pěveckých souborech. Udělá radost i těm, kteří si chtějí zazpívat alespoň v době vánoční, a tak částečně obnovit tuto pěknou tradici.

Vyšehrad, s. r. o.,
Víta Nejedlého 15, 130 00 Praha 3
tel./fax: 224 221 703
info@vysehrad.cz, www.ivysehrad.cz

**KAREL VODIČKA,
LADISLAV CABADA**
**POLITICKÝ SYSTÉM
ČESKÉ REPUBLIKY**

Historie a současnost

Třetí, aktualizované a rozšířené vydání
Portál, váz., 488 s., 679 Kč

Práce je klíčovou studijní příručkou k politickému systému České republiky. Kniha obsahuje analýzu všech základních oblastí významných pro fungování politic- kého života i řadu důležitých faktografických údajů, které se vztahují k českému politickému životu. Autoři podávají přehled moderní politologické teorie transformace, probírají hlavní principy současné demokracie v České republice a ústavní instituce na centrální i komunální úrovni, systém politických stran a vnitrostranické rozhodovací procesy. Pozornost je věnována historickému vývoji, vztahu mezi občany a politiky i perspektivám české politické kultury. Kniha zohledňuje výsledky voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky v květnu 2010 a výsledky senátních a komunálních voleb v říjnu 2010. Z celkového synchronického pohledu je zachycen stav politického systému České republiky na konci roku 2010.

Portál, s. r. o., Klapkova 2,
182 00 Praha 8, tel. +420 283 028 111
obchod@portal.cz, www.portal.cz

**MARTIN BASTL, MIROSLAV
MAREŠ, JOSEF SMOLÍK,
PETRA VEJVODOVÁ**
**KRAJNÍ PRAVICE
A KRAJNÍ LEVICE V ČR**
Grada, brož., 288 s., 339 Kč

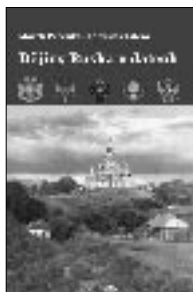
Krajiní pravice i krajiní levice jsou politické směry, kterým je věnována značná mediální i odborná pozornost. Kniha Krajiní levice a krajiní pravice

v ČR si klade za cíl přehledně popsat a v základních rysech analyzovat vývoj a hlavní atributy působení krajiní levice a krajiní pravice v České republice v prvním desetiletí 21. století. Pokouší se identifikovat hlavní události a procesy, které se v těchto částech politického spektra objevily. Publikaci jistě ocení studenti humanitních oborů, pracovníci státních orgánů (ministerstva, krajské a obecní úřady, především komise prevence kriminality), bezpečnostních složek (Policie ČR, Vojenská policie, městské a obecní policie, zpravodajské služby), ale i pedagogové.

Grada Publishing,
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: 234 264 511
www.grada.cz

**MARK PEČENKA,
BOHUSLAV LITERA**
DĚJINY RUSKA V DATECH
Dokořán, váz. s přebalem, 448 s.,
90 ilustrací, 10 map, 499 Kč

Přehledná publikace zachycuje dějiny Ruska od počátku Kyjevské Rusi v 9. století po současnost. Zaměřuje se na území osídlené ruským, ukrajinským

a běloruským etnikem, později pak na území Ruské říše, Sovětského svazu a Ruské federace. V období po rozpadu SSSR jsou výběrově sledovány události na území postsovětských republik, s nimiž má Rusko bližší nebo specifické vztahy (Ukrajina, Bělorusko, Zakavkazsko, republiky střední Asie). Autoři kladou důraz zejména na politické dějiny, stranou však nezůstává ani oblast kultury a hospodářství. Vlastní chronologie jednotlivých období je vždy uvedena krátkým přehledem, doplněna tabulkami a textovými boxy vysvětlujícími důležité události či pojmy. Obrazový doprovod tvoří přehledné mapy a pečlivě vybrané ilustrace. Užitečná publikace pro všechny zájemce o dějiny regionu.

Dokořán, Holečkova 9,
150 00 Praha 5 - Smíchov
tel.: 257 320 803, tel./fax: 257 320 805
dokoran@dokoran.cz, www.dokoran.cz

**VIKTOR E. FRANKL,
PINCHAS LAPIDE**
BŮH A ČLOVĚK HLEDAJÍCÍ SMYSL
Cesta, brož., 112 s., 135 Kč

Psychiatr a neurolog V. E. Frankl a židovský teolog P. Lapide vedli v roce 1984 ve Vídni mezioborový dialog o spáse a uzdravení člověka. Výsledky jejich diskuze dosud nebyly publikovány. Zvláštností připravovaného svazku je především

snaha obou autorů zcela se otevřít perspektivě té druhé disciplíny a její vědění využít ve službách hledání pravdy. Oba diskutující se přitom neustále potkávají ve svých osobních náboženských zkušenostech a rozhodujících životních dějinných událostech, jako je např. otázka holocaustu. Podstatnou roli zde hrají základní, existenciální otázky – utrpení a vina, ale i láska a smysl života.

CESTA,
nám. Republiky 5, 614 00 Brno
prodejna: Rašínova 5, 602 00 Brno
tel. 545 574 373
cestanaki@volny.cz, www.cestabrno.cz

W. BENJAMIN
**VYBRANÉ SPISY II:
TEORETICKÉ PASÁŽE**
Oikoymenh, váz. 331 s.

Titul druhého dílu Benjaminových Vybraných spisů vystihuje hlavní součásti svazku: na jedné straně teoretické texty k filosofii jazyka a k teorii poznání, na straně druhé výbor z desetiletí připravovaného opus magnum „Pasáže“. V knize se objeví například Úkol překladatele, Program nadcházející filosofie, překlad původní verze Teoreticko poznávací předmluvy k Původu barokní truchlohry či stať O pojmu dějin.

OIKOYMENH,
Černá 3, 110 00 Praha 1
prodej pro veřejnost každý čtvrtek mezi
9:30 a 16:30
tel./fax: 224 930 310/212
distribuce@oikoymenh.cz,
www.oikoymenh.cz

Rejstřík ročníku 2011

Příjmení, jméno: název článku, číslo/strany

Editorial

Fiala, Petr: Editorial, 1/1
Hanuš, Jiří: Editorial, 2/1
Mikš, František: Editorial, 3/1
Mikš, František: Editorial, 4/1
Hanuš, Jiří: Editorial, 5/1
Mikš, František: Editorial, 6/1

Texty

Benoist, Alain de: Byl nacismus opravdu jedinečný? Dvě formy totalitarismu, 2/34–77
Benoist, Alain de: Nebezpečí nových forem totalitarismu, 3/14–25
Benoist, Alain de: Totalitarismus. Komunismus a nacionální socialismus, 1/25–35
Ditrych, Ondřej: EU a „východní sousedství“, 5/73–78
Ditrych, Ondřej: Triumf národů, 5/118–119
Doležal, Miloš: Za panem Czesławem, 5/88–94
Doležalová, Antonie: Karel Engliš – padesát let od smrti, 3/11–13
Fiala, Petr: Evropa a oslabování okcidentu, 4/3–11
Fiala, Petr: Evropské půjčky na budoucí svobodu, 5/3–10
Filip, Aleš; Musil, Roman: Odstíny citu i „noční život duše“. Obrazy Gabriela Maxe, 2/19–33
Filip, Ota: O vyhnání literatur a o lesku, slávě a bídě exilu a písničích exulantů, 6/3–9
Filip, Ota: Vzpomínka na Viktora Někrasova, 5/117
Filipová, Marta: Kdy dobrý záměr nestačí: Slovanská epopej Alfonse Muchy v oku doby, 4/37–41

Górecki, Wojciech: Sadachlo: Kavkaz v malém, 5/79–87
Granát, Zdeněk: Štědrá skromnost, 5/103–105
Hanuš, Jiří: Bolestivé téma: Křesťané na Blízkém východě, 6/101–102
Hanuš, Jiří: Česká inteligence (?), 4/93–94
Hanuš, Jiří: Idea dědice a obhajoba institucí, 3/100–102
Hanuš, Jiří: Jan Slavík – historik, který si stál na svém, 2/12–18
Hanuš, Jiří: Josef Pekař – pozdní romantik plující proti proudu, 1/56–61
Hanuš, Jiří: Kříž a půlměsíc, 5/120–122
Hanuš, Jiří: Znamení zániku éry tolerance?, 1/97–98
Hloušek, Vít: American in Paris: americké impulsy evropskému jazzu a swingu mezi světovými válkami, 3/47–54
Hlušička, Jiří: Malířský svět Milana Novotného, 2/54–56
Holzbachová, Ivana; Vilímek, Petr; Dufek, Pavel; Hanuš, Jiří: Alexis de Tocqueville. Prorok demokracie ve věku revoluce, 4/42–52
Holzer, Jan: Porozumět politice v Rusku, 6/20–27
Homolová Richtrová, Nikola: Krajiny Františka Hrubína, 2/73–85
Isensee, Josef: Integrace jako koncept, 3/3–10
Jaké poučení plyne z vývoje v Řecku a současné krize eurozóny?, 5/17–19
Jeřábek, Mojmír: Vzpomínka na Jiřího Grušu, 6/81
Kesner, Ladislav: Umění, mysl, neuroscientismus a humanitní vědy, 6/42–55

Klaus, Václav: Zamyšlení nad článkem „Byl nacismus opravdu jedinečný?“ v časopise Kontexty, 4/95–96
Klaus, Václav: Změňme parametry našeho politického a ekonomického systému, 2/9–11
Kohout, Pavel: Inflace 4 až 7 procent bude tou nejmenší cenou za chtivost politiků sjednocovat, 5/11–16
Kowal, Paweł: Kavkazská romance, 5/56–68
Král, Petr; Kozelka, Milan; Štědroň, Milan; Řehák, Jakub; Hajek, Miroslava; Goldflam, Arnošt; Stöhr, Martin: Měj se dobře, Pavle, 2/67
Kubát, Michal: Analýza nutící přemýšlet, 6/103–104
Kwaśnicka, Marta: Polsko aneb Kresy, 5/22–26
Legutko, Ryszard: Evropa na ústupu, 4/12–15
Marciniak, Włodzimierz: Rusko v Evropě: utopie a antiutopie modernizace, 2/3–8
Memches, Filip: Prométheus mezi rakvemi, 5/45–48
Mikš, František: Jeden naplněný život. Vzpomínání na Mirka Kabelu (1938–2011), 2/93–97
Mikš, František: Krajinomalby Maxe Beckmanna, 6/10–19
Mikš, František: Rudý kohout Picasso, 1/3–24
Mikš, František; Pokorný, Marek; Hybler, Martin: Vzpomínání na Zdeňka Vašíčka, 3/58–61
Miłosz, Czesław: Aby nás duchové zemřelých zůstavili v pokoji, 5/35–39
Mlejnek, Josef: Další dva nečekané odchody, 6/83–85

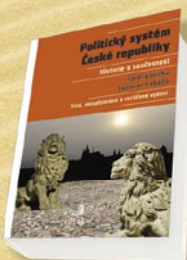
- Mlejnek, Josef: Vzpomínka na Markétu Fialkovou, 5/115–116
- Motýl, Petr: Kam se poděli všichni ti úžasní mladí muži?, 1/79–80
- Motýl, Petr: Magické noci (ne)nastal čas..., 3/84
- Nowak, Andrzej: Východní Evropa, 5/49–55
- Paul, Jan: O štěstí v umírání, 3/70–78
- Pernes, Jiří: Mezi mlýnskými kameny komunismu a nacismu. Tragický příběh Margarete Buber-Neumannové, 3/26–33
- Přidal, Antonín: Zápisky vášnivého čtenáře, 4/80–87
- Rektor, Ivan: O mozku, tajemství, hudbě, rybářské síti a vtip. Úvahy neurologa, 6/73–77
- Rektor, Tomáš: Mozek, mysl a meze poznání, 6/78–80
- Ruczaj, Maciej: Na východ od Západu, na západ od Východu. Úvodní slovo, 5/20–21
- Ryčlová, Ivana: Neprávem opomíjený Viktor Někrasov, 4/26–36
- Ryčlová, Ivana: Srpátý a kladivatý básník Vladimír Majakovskij, 1/44–55
- Ryčlová, Ivana: Tragédie Alexandra Fadějeva, 6/28–41
- Sabor, Agnieszka: Eschatologický realista: malířství Jerzyho Nowosielského, 5/30–34
- Scruton, Roger: O potřebnosti národů, 4/16–25
- Studnička, Pavel; Stöhr, Martin; Zatloukal, Jan; Rafaja, František; Malina, Dalibor: O Mojmíru Trávníčkovi, 5/106–114
- Szczerski, Krzysztof: Východní partnerství a rozložení sil v regionu, 5/69–72
- Šlapeta, Ivan: Bílé pneumatiky, 4/71–79
- Štaif, Jiří: Nacionalismus a gender, 2/86–90
- Švanda, Pavel: Deníkové záznamy z Paříže, 3/98–99
- Švanda, Pavel: O bytostné kráse, 4/60–63
- Švanda, Pavel: Soustředění Věry Linhartové, 2/91–92
- Švanda, Pavel: Z éry nevinности do epochy provinilosti, 1/99–101
- Tallis, Raymond: Pátrání po bodu G. Může Bůh sídlit v mozku?, 6/56–60
- Uhde, Milan: Haló, tady Vomáčka, 6/81–82
- Uhde, Milan: Spisovatel za vlády Velkého inkvizitora, 4/66–70
- Vašíček, Zdeněk: Jak se dělají filosofie, 3/62–69
- Vinař, Oldřich: Jeden svět, nebo dva?, 6/61–72
- Wencel, Wojciech: Pod rukama soustředěných tich. Setkání s Bohuslavem Reynkem, 6/86–90
- White, Armond: Coenové udržují víru, 3/55–57
- Xingjian, Gao: Prostředí a literatura – o čem psát dnes?, 1/36–43
- Zavadil, Petr: Autor chce zmizet za svými verši, 3/90–91
- Rozhovory**
- Beneš jako Rakušan. Rozhovor s Jiřím Grušou, 2/45–53
- Jsem utopik..., protože denně před sebe kladu naději. Rozhovor s Pavlem Švandou, 4/53–59
- Naslouchám, ale diktát ještě nezačal... Rozhovor s básníkem a redaktorem Martinem Stöhrem, 1/81–82
- Nechovám v úctě žádné náboženství, ani svoje... Rozhovor s Rémi Braguem, 3/34–46
- On pan profesor Rozehnal tomu prostě vzdoroval. Rozhovor s architektem Jaromírem Širotkem, 1/62–78
- Poesie bude vždycky! Rozhovor s básníkem Pavlem Řezníčkem, 2/57–61
- Rozhovor s Almisem Grybauskasem (nejen) o Czesławu Miłoszovi, 5/40–44
- Rozhovor s polským hudebním skladatelem Wojciechem Kilarem, 5/95–102
- Toto nejsou Lamentationes M. Š. prophetae. Rozhovor s Milošem Štědroněm, 3/79–83
- Všechny možné cesty k básni. Rozhovor s Petrem Králem o Tristanu Tzarovi, poesii, jazycích a živlech, 1/85–89
- Poezie**
- Demangeot, Cédric: Šílení, do ložnice úžasů, 3/91–97
- Fajkus, Robert: Kostely dětství, 4/88–92
- Herbert, Zbigniew: Město, kam se už nevrátím, 5/27–29
- Koch, Milan: Nejedu bez příčiny takhle rychle, 3/85–89
- Listopad, František: Curricula, 6/99–100
- Mladí básníci. Olga Peková, Tomáš Glaser, Klára Šmejkalová, 6/91–98
- Řezníček, Pavel: Mít hvězdu zasazenou do podrážky, 2/62–66
- Stöhr, Martin: Vyprané povětrí, 1/83–84
- Švanda, Pavel: Větrné odpoledne v S., 4/64–65
- Tzara, Tristan: V otvorech rudě vše život, 1/90–96

Karel Vodička, Ladislav Cabada

Politický systém České republiky

Autoři podávají přehled moderní politologické teorie transformace, probírají hlavní principy současné demokracie v ČR a ústavní instituce na centrální i komunální úrovni, systém politických stran. Kniha obsahuje moderní politologické teorie, aplikované na realitu České republiky. Osvětluje politickou praxi a je též kronikou vývoje politického systému 1992-2010.

váz., 488 s., 679 Kč

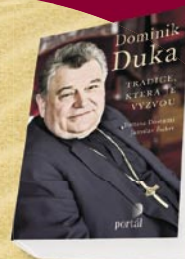
Tomasz Dostatni, Jaroslav Šubrt

Dominik Duka

– Tradice, která je výzvou

Autoři reflektují témata, která jsou současně pražskému arcibiskupovi drahá: smysl tradice, zvláště katolické v kontextu moderních dějin, kořeny víry a věrnosti církvi, dějiny domkánského řádu. Probírají však také a především jeho dnešní názory na českou společnost, stát, stav dialogu státu a církve.

váz., 216 s., 269 Kč

Anselm Grün

Co žije lásku

Vztahy a spiritualita

Grün medituje nad smyslem lidského života, kterým je láska: vyvážená láska k sobě samému i druhým. Láska nikoli jako zbožštění druhého, ale jako naplněný vztah, který se dává a zároveň je druhým obohacován. Láska nikoli jako sex a libidinózní narcismus, ale vztah, který je živěn z božského pramene a je vždy inspirována shůry.

brož., 136 s., 215 Kč

M. Scott Peck

Přátelská sněhová vločka

Obyčejný příběh o neobyčejných věcech

Když malé Janě přistane na nose sněhová vločka, začíná přemýšlet o tom, co za vločku to je: jestli je hodná, jak je stará, jestli ji má vločka ráda. Uvažování nad koloběhem vloček vedou Janu k myšlenkám o Bohu, ke kterému si vytváří nový, osobní vztah. Novela se dotýká složitých otázek, přesto působí svěže a lehce.

váz., 64 s., 175 Kč

Žadejte v knihkupectvích nebo objednávejte: Portál, s. r. o., tel.: 283 028 203, e-mail: obchod@portal.cz

Knihkupectví Portál: Praha 1, Jindřišská 30; Praha 8, Klapkova 2; Brno, Dominikánské nám. 8

9/12/2011–18/3/2012
Moravská galerie v Brně

Leonardo da Vinci / Anatomické kresby lebky, hlavy a nervů — lebka zobrazená v řezu, 1489 / The Royal Collection / © 2011 Her Majesty Queen Elizabeth II

www.moravska-galerie.cz

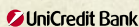
Andrew Carnegie
Lucas Cranach
František Drtikol
Albrecht Dürer
Caspar David Friedrich
Antony Gormley
Otto Gutfreund
Martin Kippenberger
Max Klinger
Oskar Kokoschka
Käthe Kollwitz
Bohumil Kubišta
Karel Malich
Robert Morris

Edvard Munch
Meret Oppenheim
Rembrandt van Rijn
Arnold Schönberg
David Seymour
Adriana Šimotová
Josef Šima
Jinřich Štyrský
Charley Toorop
Josef Váchal
Bill Viola
Leonardo da Vinci
Jan Zrzavý
Václav Zykmond

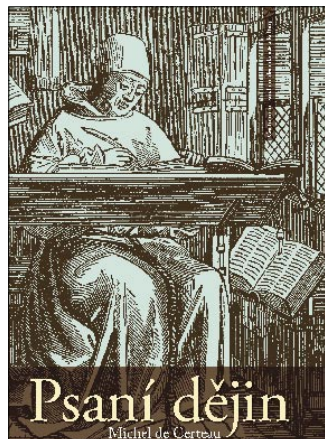
OBRAZY
MYSLI
→ MYSL
V OBRAZECH

Hlavní partner

Partner

MICHEL DE CERTEAU

Psaní dějin

Ve své dnes již klasické práci *Psaní dějin* se Michel de Certeau zabývá vztahem mezi dějinami a psaním. Upozorňuje, že již pojem *historiografie*, tedy česky *dějepis*, je vnitřně protikladný, protože spojuje skutečnost a její vylíčení. Západní historiografie se již více než čtyři sta let vyznačuje ostrým předělem mezi minulostí a současností. Minulost se stala tématem, které se vymezí, uspořádá a protřídí z pohledu dneška, takže dějepisec vlastně píše dějiny v obou smyslech slova. Michel de Certeau ve svém originálním textu odmítajícím chronologický postup charakterizuje, jaké kroky k tomu vedou – vytvoření předmětu popisu, domněle lineární časové uspořádání, umělé dělení na jednotlivé epochy a zrežiování příběhu. Z francouzského originálu *L'écriture de l'histoire* přeložila Pavla Doležalová

Vázané, 348 str., 398 Kč

Objednávky na adrese:

CDK, Venhudova 17, 614 00 Brno, tel./fax: 545 213 862, e-mail: objednavky@cdk.cz, www.cdk.cz

Informace o předplatném časopisu *Kontexty* na rok 2012

**Všem zájemcům o časopis *Kontexty* doporučujeme předplatné.
Je to nejspolehlivější a nejlevnější způsob jeho pravidelného odběru.**

Roční předplatné (6 čísel včetně poštovného): 500 Kč

Sponzorské předplatné: 1 000 Kč

Způsob úhrady předplatného

- **příloženou složenkou typu C** (do zápravy pro adresáta uveďte „Kontexty“)
- **přímoou platbou** na účet č. 120 402 514 / 0600 (je třeba požádat redakci o přidělení variabilního symbolu)
- **hotově** v redakci časopisu (Venhudova 17, Brno)
- na základě faktury **bankovním převodem** (fakturu Vám vystavíme **na požádání**)

Objednávky předplatného

- vyplněním objednávkového formuláře na: www.cdk.cz/kontexty
- **e-mailem** na adrese: objednavky@cdk.cz
- **telefonicky** nebo **faxem** na čísle: 545 213 862
- **písemně** na adrese: CDK, Venhudova 17, 614 00 Brno

Upozornění:

Předplatitelé našich časopisů mají 25% slevu při nákupu knih CDK v internetovém knihkupectví www.cdk.cz.